

93/99
Л А Г И С
72 Л 84

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
• КИРИЛ
И МЕТОДИЙ •

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
• CYRILLE
ET METHODE •
DE
V. TIRNOVO

ГОДИНА 1983

ТОМ XX КН. 3

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ
И МЕТОДИЙ“

ИЗДАНИЕ
1951

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
•CYRILLE
ET METHODE•
DE
V. TIRNOVO

TOME XX, LIVRE 3
FACULTÉ D'HISTOIRE
ANNÉE 1982—1983

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
•КИРИЛ
И МЕТОДИЙ•

ТОМ XX, КНИГА 3
ФАКУЛТЕТ ПО ИСТОРИЯ
ГОДИНА 1982—1983

93/99
ЛАНД
Т8У

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

доц. Петър Тодоров (главен редактор), доц. Янка Николова,
доц. Христо Глушков, доц. Петър Горанов,
доц. Георги Плетънов, доц. Йордан Андреев,
гл. ас. к. и. н. Димитър Саздов (секретар)

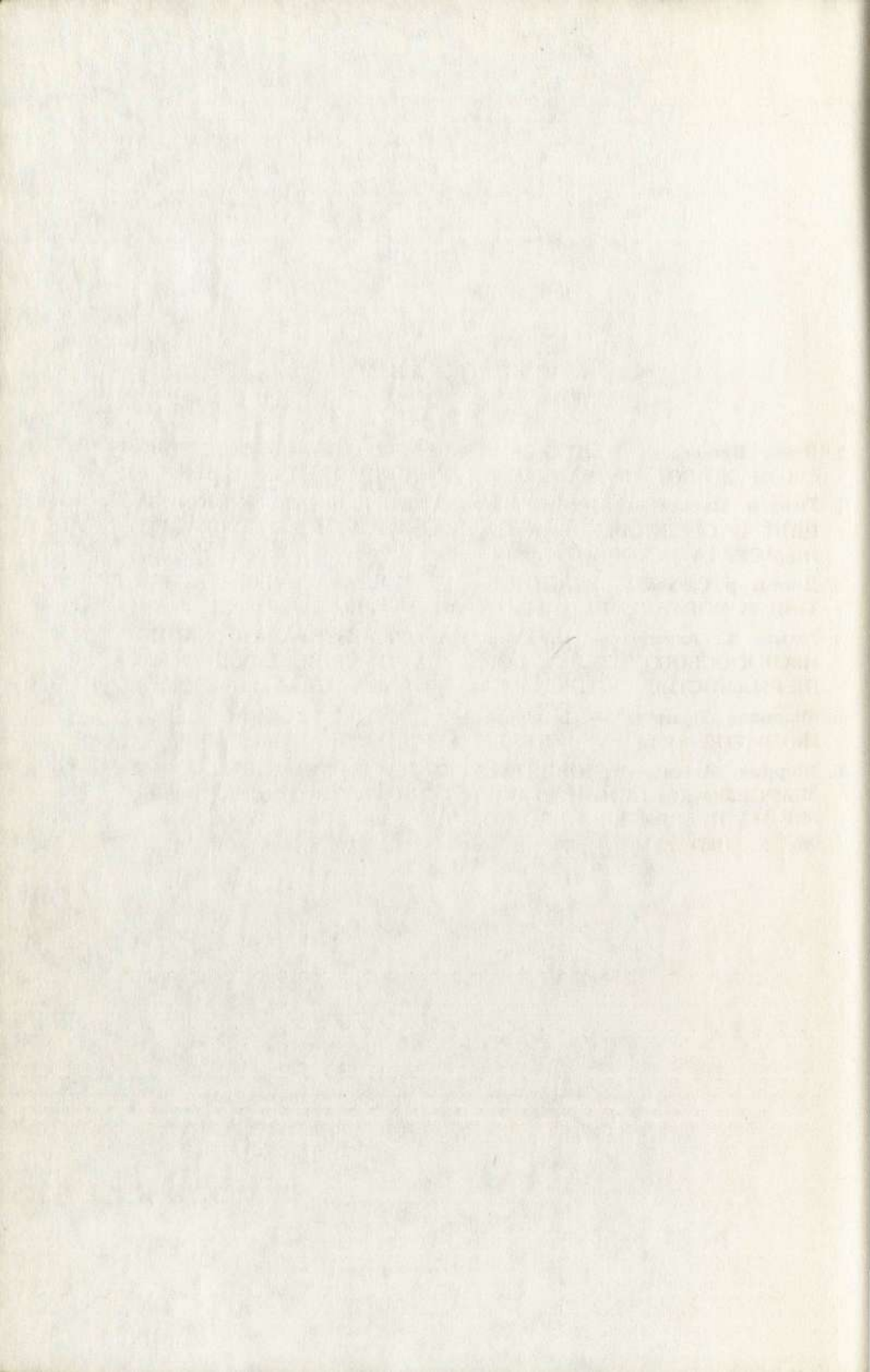
1593/1984

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
гр. В. ТЪРНОВО ДН

СЪДЪРЖАНИЕ

Студии и статии

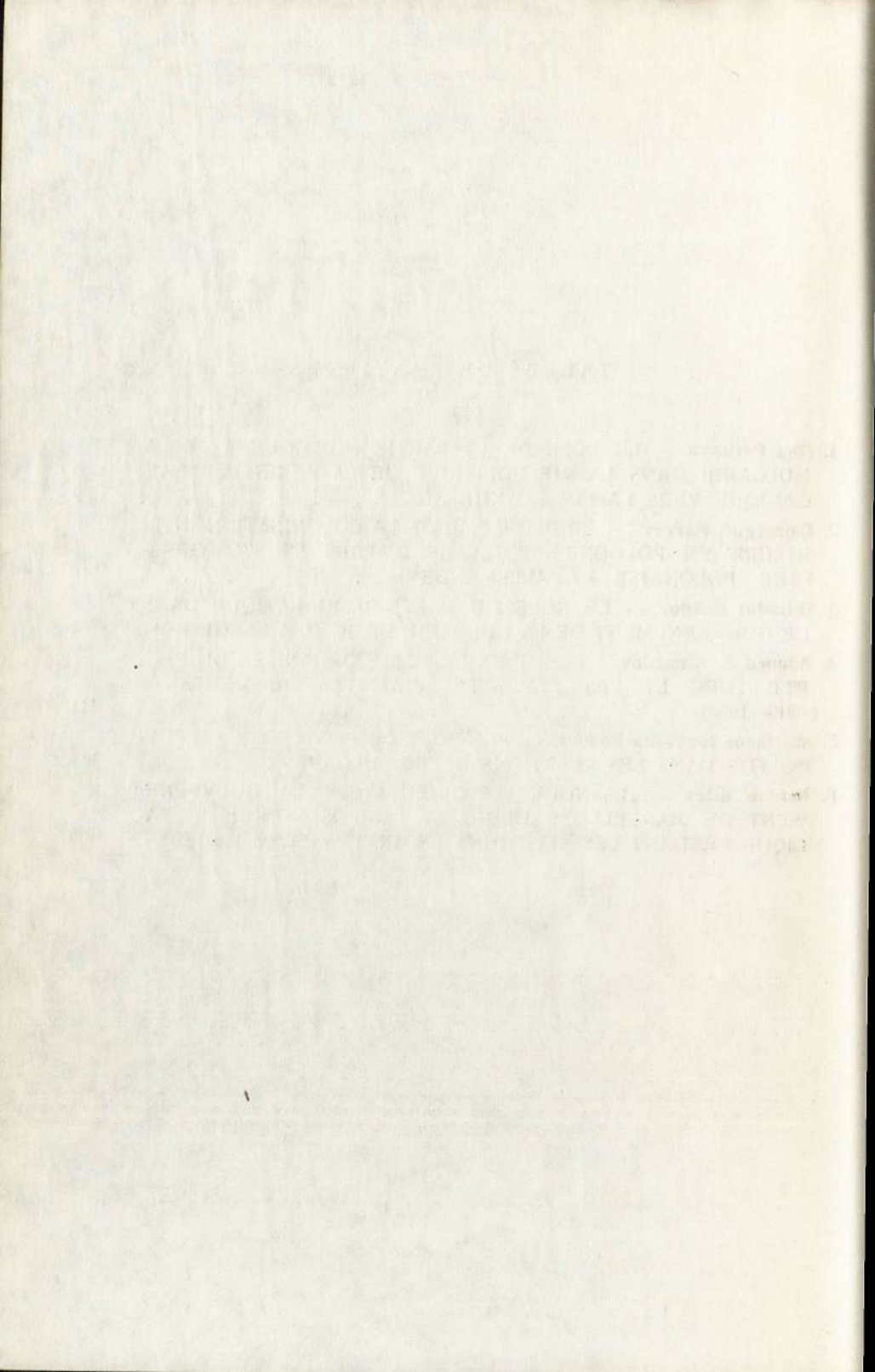
1. **Илка Петкова** — БЪЛГАРСКИЯТ СЕВЕРОЗАПАД В ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЖИВОТ НА БАЛКАНИТЕ КЪМ КРАЯ НА XIII ВЕК. 9
2. **Георги Първев** — ПРОБЛЕМЪТ ЗА ВЪТРЕШНАТА КОЛОНИЗАЦИЯ В СРЕДНОВЕКОВНА ПОЛША, ОТРАЗЕН В ПОЛСКАТА И НЕМСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ 41
3. **Димитър Саздов** — УЧАСТИЕТО НА ДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ В УПРАВЛЕНИЕТО НА СТРАНАТА — 19. II. — 20. XII. 1901 г. 61
4. **Ахмед С. Ахмедов** — НАЧАЛО НА ОРГАНИЗИРАНАТА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНА БОРБА НА ТУРСКИЯ НАРОД И ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКИТЕ ДЪРЖАВИ ОТ АНТАНТАТА (1919—1920 г.). 111
5. **Мариана Йовевска — Бодурова** — ПРОТОКОЛЪТ КАЛФОВ — ПОЛИТИС (1924 г.) В БЪЛГАРО-ГРЪЦКИТЕ ОТНОШЕНИЯ. 145
6. **Йордан Митев** — „НОВИЯТ КУРС“ НА ПРАВИТЕЛСТВОТО НА МАРСЕЛО КАЕТАНО И ДЕМОКРАТИЧНАТА ОПОЗИЦИЯ ПО ВРЕМЕ НА ИЗБОРИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО СЪБРАНИЕ (26. IX. 1968 — 26. X. 1969 г.) 159

TABLES DES MATIERES

Articles

1. **Ilka Petkova** — LE RÔLE DE LA PARTIE NORD-OUEST DE LA BULGARIE DANS LA VIE POLITIQUE DE LA PÉNINSULE BALCANIQUE VERS LA FIN DU XIIIe SIÈCLE 9
2. **Gueorgui Parvev** — LE PROBLÈME DE LA COLONISATION INTÉRIEURE EN POLOGNE MÉDIEVALE D'APRÈS L'HISTORIOGRAPHIE POLONAISE ET ALLEMANDE 41
3. **Dimitar Sazdov** — LE RÔLE DU PARTI DÉMOCRATIQUE DANS LE GOUVERNEMENT DE LA BULGARIE DE 19. II. A 20. XII. 1901 61
4. **Ahmed S. Ahmedov** — DÉBUT DE LA LUTTE ORGANISÉE DU PEUPLE TURC ET LES ÉTATS IMPÉRIALISTES DE L'ENTENTE (1919—1920) 111
5. **Marianne Iovevska-Bodourova** — LE RÔLE DU PROTOCOLE KALFOV-POLITIS DANS LES RELATIONS GRECO-BULGARES 145
6. **Iordan Mitev** — „LA NOUVELLE ORIENTATION“ DU GOUVERNEMENT DE MARCELLO CAETANO ET L'OPPOSITION DÉMOCRATIQUE PENDANT LES ÉLECTIONS (26. IX. 1968—26. X. 1969) 159

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XX, кн. 3

Факултет за история

1982/1983

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO

Tome XX, livre 3

Faculté d'histoire

1982/1983

Илка Петкова

БЪЛГАРСКИЯТ СЕВЕРОЗАПАД
В ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЖИВОТ НА БАЛКАНИТЕ
КЪМ КРАЯ НА XIII ВЕК

Ilka Petkova

LE RÔLE DE LA PARTIE NORD-OUEST
DE LA BULGARIE DANS LA VIE POLITIQUE
DE LA PÉNINSULE BALCANIQUE VERS LA FIN
DU XIIIe SIÈCLE

София, 1983

TRAVELER'S INFORMATION

Page No. 1

TRAVELER'S INFORMATION

Page No. 2

STATION INFORMATION

THE ROLE OF THE
IN THE
DE LA

Като район с важно икономическо и стратегическо значение българският северозапад (Белград, Браничево, Видин) продължил да играе съществена роля в балканската политика и към края на XIII в. Това именно обяснява големия интерес, който нашата и чуждата историография са проявявали и проявяват към неговата история. Направени са доста приноси, които позволяват да се добие определена представа за историческата съдба на посочените области в края на XIII столетие, а също и относно тяхното място и роля в политическите взаимоотношения на Балканския полуостров по същото време. Същевременно налице са и някои спорни и недостатъчно осветлени въпроси. Това определя и целта на настоящата студия, която на основата на по-пълно привличане на изворовия материал и литература ще направи опит за по-голяма конкретизация и уточняване както на редица частни проблеми, така и на общата постановка.*

След смъртта на Ростислав Михайлович (около 1262 г.) владенията от него земи преминали в ръцете на неговата съпруга. По-късно те били разделени между синовете му, като Михаил получил Мачва с Белград и Браничево, а Бела — Босна.¹

Към 1269 г. Михаил вече не се споменава в унгарските извори, а като херцог на Мачва с принадлежащите ѝ земи е посочен Бела. Той се намесва впоследствие заедно със своята майка в конфликта между унгарския крал Бела IV и сина му Стефан V.

Позицията, която те заели в подкрепа на Бела, принудила съпругата на Ростислав след надмощието на Стефан да избяга при чешкия крал Отокар II, който бил неин зет. Междувременно синът ѝ продължил да воюва с унгарското кралство и при наследника на Стефан, Владислав IV. Поради това по заповед на по-

* Някои от проблемите, засягащи развитието на българския северозапад към края на XIII в., но на по-ясна основа и в по-чистен аспект, поставихме в две други работи. Вж. Петкова, И. За смъртта на деспот Яков Светослав и съдбата на Видинската област след нея. Аспирантски сборник, кн. V, св. 2, история, В. Търново, 1979; Сборникът на архиепископ Данило и неговите продължители като извор за историята на северозападните български земи през втората половина на XIII в. и началото на XIV в. под печат.

¹ *Katona, St. Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae, t. I, Pestini, 1779, p. 626; Боровић, Вл. Хисторија Босна. Т. I, Б., 1940, с. 207.*

следния той бил убит от барон Хенрих Гисинг. Земите му били завзети от унгарския крал, който внесъл редица промени в административната им организация. С цел да стабилизира положението на централната власт той предал Мачва под управлението на бан Йоаким, сменен последователно от бановете Роланд и Егидий. Босна от своя страна била дадена на бан Стефан, а от Браничево и Кучево бил образуван нов банат. За негов управител бил назначен бан Григорий.²

Поверявайки бившите Ростиславови територии на лица, нямащи роднинска връзка както помежду си, така и с двора, правителството успяло да осигури тяхната стабилност. Желанието му било да избегне повтарянето на предишните епизоди на непокорство и вражда спрямо централната власт от страна на управляващите тези области.

Действията на унгарците излезли недостатъчно добре преислени. Повратът, който те се заели да осъществяват в политиката си относно Северозападна България, бил осъден на неуспех. Причината за това се кореняла в появата на нови сили в споменатия район (Браничево и Кучево). Те наложили промяна в подхода на унгарската корона към българския северозапад.

За станалите съществени изменения в неговия политически статут свидетелствуват красноречиво унгарските кралски грамоти. От тях се вижда, че от втората половина на 1273 г. Браничево и Кучево не се намирали вече под властта на унгарската администрация, защото не се споменава за наличието на унгарски бан там.³ Това обстоятелство според справедливото заключение на П. Ников може да се свърже единствено с издигането в тези земи на владетелите Дърман и Куделин. Съдейки по техните имена, изследователят ги смята за български боляри от кумански произход.⁴ Неговото мнение е твърде основателно, тъй като куманите са играли важна роля в живота на Втората българска държава. От друга страна, ако двамата братя са били унгарци или сърби, това би намерило израз в сръбските и унгарските документи, които дават сведения за тях. Установяването на Дърман и Куделин в Браничево е обяснено от редица автори, като П. Ников⁵, Л. Йон-

² Knauz, F. Monumenta ecclesia Strigoniensis. Strigonii, t. I, 1874, p. 20; Smičikla, S. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmatije, Slavonije. Zagreb, 1908, p. 21; 34; Monumenta Hungariae ecclesiasticae ac civilis, Budae, 1831, v. IV, t. III, p. 210, 235; v. V, t. II, p. 57; Ников, П. Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година. Сб. БАН, т. XI, 1920, с. 170.

³ Ников, П. Цит. съч.,

⁴ Ников, П. История на Видинското княжество до 1323. С., 1922, с. 40—41.

⁵ Ников, П. Цит. съч. с. 42.

чев⁶, М. Динич⁷, Д. Поливянов⁸, като резултат от татарската помощ, която те получили. За да се реши сложният проблем за създаването на Браничевското княжество, би следвало да се поставят нещата на една по-широка основа, като се има пред вид международната обстановка в цялост.

Както се знае, през 1273 г. унгарците били сериозно заети в конфликта с Чехия. Чешкият крал Отокар завзел през същата година редица унгарски градове и крепости.⁹

Непрекъснатата вражда и въоръжени конфликти характеризирали унгарско-чешките взаимоотношения чак до 1278 г., когато Отокар починал. Всичко това откъснало за един продължителен период от време вниманието на унгарското кралство от северозападните краища на Балканите. При това положение никак не е било възможно българската държава да не прояви определена инициативност по отношение на тези важни за нея земи, които били коренна част от нейната територия.

Към казаното по-горе може да се добави и това, че от 1271 г.¹⁰ България се намирала в оживени преговори със сицилийския крал Карл Анжу за присъединяването ѝ към формиращата се антивизантийска коалиция. Последната започнала да се групира под покровителството на папството и включвала наред с държавицата на Карл ахейския владетел Вилхелм Вилардуен, епирския деспот Михаил и Сърбия. Българската държава, както се посочи, също имала желание да се присъедини към противниците на Византия. Тя се надявала по този начин да си върне отнетите ѝ от нея черноморски градове Месемврия и Анхиало. Поради това през 1272 г. в двора на Карл Анжу било изпратено българско пратеничество.¹¹ Неговата задача била да уреди посочения въпрос.

За да се справи с голямата опасност, надвиснала над империята, византийският император Михаил VIII Палеолог започнал да преговаря с унгарците с цел да си осигури техния съюз.

Благодарение на умелата си дипломатия той успял да ожени своя син Андроник за дъщерята на унгарския крал Стефан V през 1272 г.¹² Така временните връзки (антивизантийските настроения,

⁶ Пончев, Л. Феодалната разпокъсаност в България в края на XIII и на XIV в. — В: История на България, т. III, под печат.

⁷ Динич, М. Браничево у средњем веку. Б., 1978, с. 98.

⁸ Поливянов, Д. Феодалные уделы во Втором болгарском государстве. — Сб. Проблемы истории античности и Средних веков, М., 1978, с. 112.

⁹ Ников, П. Цит. съч., с. 38—39.

¹⁰ Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis, v. I, Vindobonae, col. Tallosy, L., Jreček, C., Sufflay, E., p. 78.

¹¹ Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. III, С., 1972, с. 524; Андреев, И. Отношенията между България и Неаполитанското кралство. — Истор. преглед, кн. 4, 1978, с. 66.

¹² Pachymeres, G. De Michaelae et Andronico Palaeologis, libri XIII, rec.

които сближили през 1269 г. двете страни) били прекъснати и България и Унгария се озовали в два враждуващи лагера. По такъв начин били премахнати и последните задръжки. Българското правителство могло спокойно да активизира своите действия спрямо северозападните земи. Следователно, ако Дърман и Куделин са могли да изгонят бан Григорий и заемат неговите владения, както смята М. Андреев¹³, това е могло да стане според нас само защото те са имали солидна опора в лицето на Търново.

Новозавладените български земи са били поверени без съмнение за управление от страна на Дърман и Куделин. Издигането на двамата братя като спомагателни владетели в Браничево и Кучево Ников отнася към периода 1274—1284 г.¹⁴ Неговото мнение се основава на изнесените вече сведения от унгарските кралски грамоти. Тези сведения от своя страна се схождат напълно с данните, които дава сръбският архиепископ Данило в написано от него житие на крал Милутин.¹⁵

Разказвайки за делата на своя владетел, Данило споменава подробно и за двамата братя. При това тяхната поява и властвуване са отбелязани от него като едно от най-интересните събития по време на Милутиновото управление, станали много преди сръбският ексрал Драгутин да поеме властта над Мачва.¹⁶ С други думи, той го отнася дълго преди 1284 г., когато Мачва с Белград били дадени на Драгутин от унгарското правителство. И така унгарските, както и сръбските източници показват, че Дърман и Куделин наистина са се установили в Браничево през указания от Ников период.

Както споменахме вече, твърде е вероятно това да е станало благодарение на инициативите, осъществени от българското правителство по отношение на северозапада. В тази насока би могло да се приведе и известието на Боянския поменик. В него непосредствено след Яков Светослав е споменат „Кумана деспота цара“. Може би в случая се касае за един от двамата братя, като

J. Bekkerus, I., Bonnae, 1833, p. 318; *Dölger, F.* Regesten der Kaizerkünden des oströmischen Reiches, III, München, N 1994—1995.

¹³ Андреев, М. Българската държава през Средновековието. С., 1974, с. 156.

¹⁴ Ников, П. История на Видинското княжество. с. 80.

¹⁵ Животи кралева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други. изд. Данинич, Загреб, 1866, с. 114—116.

¹⁶ Относно сръбския крал и ексрал Драгутин — вж.: *Динић, М.* Област краља Драгутина после Дежева. Глас САН, ССIII, књ. 1, 1951; *Същият, Стефан Драгутин, „rex Serviae“*, ГИД у Новом Саду, књ. IV, св. 3, Сремски Карловци, 1931; *Никетић, Св.* Историски развитак српске цркве. ГСУД, с. X, св. XXVII, 1870, с. 111; *Боровић, Вл.* По деља власти измежду кралеве Драгутина и Милутина 1282—1283. ГСАН, т. 136, 1929, с. 65; *Мијушковић, I.* Београд у средњем веку, Б., 1974, с. 156; *Боровић, Вл.* Идан нов извор за српску историју XIV в. ПКI ИФ, књ. IV, св. 12, 1924, с. 69; *Същият, Историја Југославије, Б., 1933, с. 12.*

не е отбелязано точно името му, а е подчертан неговият кумански произход.¹⁷ Разбира се, направеното предположение е твърде хипотетично, но то не е изключено.

По-конкретни изводи във връзка с горното съобщение не биха могли да се направят поради неговия характер.

Областта, която двамата братя трябвало да управляват, е определена по различен начин от отделните автори. Според П. Мутафчиев тя била ограничена между Долна Морава и планините западно от Тимок.¹⁸ П. Ников¹⁹ смята, от друга страна, че тяхното владение обхващало Браничевската област със седалище гр. Ждрело на р. Млава.

Най-точно ни се струва определението на границите на Браничево като област, направено от сръбския историк М. Динич.²⁰ В една своя работа върху историята на Браничево след обстоен анализ на редица извори той очертава неговите граници като владение в следния вид: на север според него то опирало до р. Дунав, на юг — до Морава, близо до устието на Ресава, на югоизток обхващало Шестоне и Ждрело на р. Млава. Негов център бил Ждрело, от който и сега се откриват известни находки.²¹ Територията на бившето Браничевско княжество съвпада с част от днешния Пожаревацки край.

Създаването на Браничевското княжество като самостоятелна политико-административна единица станало възможно към края на 70-те и началото на 80-те години на XIII в. Както се знае, тогава българската държава била изправена пред сериозни вътрешни и външни проблеми. През 1277—1278 г. избухнало антифеодалното въстание на Ивайло.²² Последвали непрекъснати нападения на татарите. Те нахлули с войски и искали да поставят на българския трон своето протеже Иван Асен III, син на бившия български цар Мицо.²³ Всичко това показва, че управителите

¹⁷ Иванов, Я. Поменици на българските царе и царици. ИИД, т. IV, 1915, с. 222.

¹⁸ Мутафчиев, П. История на българския народ. Ч. II, С., 1944, с. 150.

¹⁹ Ников, П. История на Видинското княжество, с. 41.

²⁰ Петковић, В. Стариње, записи и надписи, листиње. Б., 1923, с. 55; Новаковић, Ст. Град. Вишисав и Видинска област. Год. Н. Чупића, књ. V, 1883, с. 701; Рапайтесци, Р., Dokumentele tarii Romanesti, I, B., 1923, p. 55, 56; Динич, М. Браничево у средњем веку, с. 85—86.

²¹ Дероко, П. Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији. Б., 1950, с. 116.

²² Петров, П. Въстанието на Ивайло. — ГСУ ИФФ, т. 49, кн. 1, 1955, с. 155—257; Същият, Въстанието на Ивайло. С., 1956; Карышковский, П. Восстание Ивайла. В Вр., VIII, 1958, с. 107—135; Ангелов, Д. Ивайло. С., 1954, с. 1—70.

²³ Ангелов, Д. Съобщително-операционни линии и осведомителни служби във войните и външно-политическите отношения между България и Византия през XII—XIV в. — ИБИД, кн. XXII—XXIV, С., 1948, с. 214—242; Пет-

на Браничево са имали благоприятни възможности, за да се укрепят като независими от Търново владетели. Те, както може да се приеме от известието на архиепископ Данило, били напълно самостоятелни както във финансово, така и в административно и съдебно отношение.²⁴

Своята политическа ориентация и контакти Дърман и Куделин определяли и осъществявали сами, без да влизат в каквито и да било контакти с Търновския двор. Тяхната малка държавица довела до промени в политическата карьера на Балканите и дала основание за нови насоки в политическите взаимоотношения. Нейното съществуване било веднага почувствувано твърде осезателно от страна на унгарците. След като се освободили от конфликта на запад с чехите, те решили да обърнат сериозно внимание на станалите междуременно промени в българския северозапад.

С цел да си възвърнат предишното влияние и позиции в посочения район, а също и за да гарантират по-нататъшното си настъпление спрямо Балканите, те решили да унищожат браничевското владение. За целта били предприети военни действия, но както се вижда от една грамота на Владислав IV от 8. II. 1285 г.,²⁵ те не били успешни. Епизодът, който отразява документът, разкрива според Ников взаимоотношенията между Унгария и Браничево в периода 1274—1284 г. и по-точно към 1282—1284 г.²⁶

С посочената грамота се даряват известни земи на кралския приближен магистър Григорий за големите му заслуги към държавата. Между тях е отбелязано и дейното му участие в борбата „contra Dogmanum et bulgaros“, т. е. „срещу Дърман и българите“. Това известие доказва между другото и неоспоримия български характер на Браничевското княжество, тъй като поданиците на Дърман, както се вижда, били българи.²⁷

От текста на посочения документ при това може да се заключи, че като нереализиран успех във военните действия против тях, унгарският крал решил да сключи мир. Към тази стъпка той бил принуден да пристъпи поради внушителното противодействие, което браничевските велможи оказали на неговите нападения. Те даже успели да пленят част от цвета на унгарската аристокрация — някои барони от свитата на Владислав IV.

ров, П. Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в. — ИИБИ, т. VI, 1956, с. 548—572.

²⁴ Животи кралева и архиепископа српских, с. 114.

²⁵ Издадена е от *Katona, St. Op. cit.*, p. 911—916; *Fejer, G. Op. cit.*, p. 274—277.

²⁶ *Ников, П.* Към историята на северозападните български земи. — сп. БАН, кн. 16, 1918, с. 43.

²⁷ *Katona, St., ibidem; Fejer, G., ibidem.*

От подробностите, съдържащи се в грамотата, проличават големите затруднения, които унгарският крал имал поради враждебните прояви на част от феодалната аристокрация. Той трябвало да отдели значителни сили, за да се справи с тях. Това естествено не му позволило да бъде докрай активен в конфликта с Дърман и Куделин и предопределило плачевния резултат на усилията му да ги разгроми. По такъв начин политическите неуредици в Унгария също допринесли за стабилизирането и утвърждаването на Браничевското княжество.

Неуспехът на унгарското кралство да го ликвидира показал ясно, че то вече е станало един значителен фактор, който бил призван да играе важна роля в политическия живот на Балканския полуостров. Като такъв го очертава и архиепископ Данило. Той пише следното: „Немного време, откакто благочестивият крал Стефан (Драгутин) е приел властта над сремската земя, се намериха някакви двама велможи, които се бяха закрепили в земята браничевска в мястото, наричано Ждрело, и от много време тук, утвърждавайки се като самовластни, неплашещи се от никаква сила, братя от една майка, по име Дърман и Куделин. Те много се хвалеха със своята сила и... не даваха на никой да има власт около техните предели.“²⁸

С други думи, браничевските велможи, след като управлявали дълго време и укрепвали непрестанно своята власт в Браничево, изведнъж изпъкнали скоро след като Драгутин поел управлението на Мачва²⁹ като мощни владетели, независими от никаква балканска държава (най-вече от българската).

Тъй като Драгутин е получил Мачва (Срем) от унгарците, през 1284 г. става ясно, че сръбският автор отнася издигането на двамата братя след тази дата. Неговото твърдение влиза в противоречие с данните на цитираната по-горе унгарска грамота. Те позволяват изпъкването на Дърман и Куделин на политическия небосклон на полуострова да се отнесе още преди 1284 г.

Що се отнася до явното изоставане на сръбския житиеписец от истинската хронология на събитията, то това трябва да се обясни с целите, които той е преследвал. Желанието му да създаде един внушителен и привлекателен образ на своя владетел го е карало да проявява известен подбор при отразяване на съби-

²⁸ Животи кралева и архиепископа српских, с. 114—115.

²⁹ За държавата на Драгутин, която авторът нарича Сремска земя, вж. Динић, М. Средновековни Срем. В: Српске земље у средњем веку. Б., 1978, с. 281, 282. Според видния сръбски учен в средата на XIII в. името Срем се употребява за означаване областта между реките Сава и Дрина, т. е. долината на Мачва и Колубара. Когато унгарците образували в средата на века свой банат в тези краища, те го нарекли Мачва по името на главния му град Мачва. Затова и ние употребяваме названието Срем и Мачва като еднозначни.

1593 / 1984

тията. За автора са имали стойност само онези от тях, които са били свързани с личността и делата на Милутин. Затова той не се спира на историята на появата и укрепването на Дърман и Куделин в Браничево, тъй като по посочените причини двамата велможи тогава не са представлявали особен интерес. Своето внимание към тях той е насочил едва тогава, когато те станали обект, достоен за него, т. е. когато влезли в пряко противоречие със сръбските планове в българския северозапад и в открит конфликт със сръбската държава във връзка с това. Тогава именно Данило се заема с подробно изясняване на техните действия и дава единствени по рода си сведения в тази насока.

Той не посочва защо на сръбския екскурал Драгутин били дадени от унгарска страна Мачва и Белград, което го направило пряк съсед на Браничево. За да се изясни този проблем, без съмнение ще трябва отново да си припомним сведенията на цитираната грамота на Владислав IV. Тя показва, както бе изтъкнато, неуспеха на унгарското правителство в борбата му за изгонване на браничевските князе от техните земи.

Изглежда, че именно неблагоприятните перспективи, които се очертавали пред Унгария по отношение на плановете ѝ спрямо Браничево, са били причината Мачва и Белград да бъдат дадени на Драгутин. Оженен в 1272 г.³⁰ за сестрата на унгарския крал Владислав IV, той бил приет като личност, подходяща да защитава интересите на Унгария в северозапада. В тази насока била продължена старата практика, която унгарските крале започнали да провеждат от средата на XIII столетие. Тя целяла чрез създаването на твърде самостоятелни, но все пак намиращи се под унгарски протекторат владения, да бъдат отстоявани унгарските позиции в едни от най-важните райони на полуострова. В този случай тази стъпка на унгарците била наложена от опасността, която браничевските владетели създавали за разширяване на унгарската политическа и териториална експанзия на Балканите.

Плановите на унгарското правителство били наистина добре разчетени. Надеждите, които то залагало на Драгутин, се оправдали. По силата на естествените обстоятелства той още от самото начало трябвало да заеме отрицателна позиция спрямо Браничево. Това го диктували собствените му интереси, а те се покривали напълно с тези на унгарската корона и наистина скоро между Драгутин и браничевските князе пламнала открита вражда. Причините за нея са предадени от сръбския житиеписец по твърде неубедителен начин. Те се коренели според него единствено в поведението на Дърман и Куделин, които, както посочихме вече, имали самочувствието на една значителна политическа сила.

³⁰ История Византии, М., 1967, т. III, с. 80.

Определена роля според нас е имало не толкова това обстоятелство, колкото упоритата съпротива, която оказвали браничевските господари на всеки стремящ се да властвува около техните, респективно в техните земи. И така въпреки усилията на Данило да скрие истината, която би компрометирала Драгутин като инициатор на военните действия, излиза, че това било точно така.

В стремежа си да представи нещата в желаната от него светлина сръбският автор влиза в рязко противоречие със самия себе си. Доказателство за това се съдържа в по-нататъшния му разказ. Така, когато проследява развоя на конфликта между сръбския екскрал и браничевските князе, Данило окачествява неговия поход срещу тях като пряко насилие. По този повод той отбелязва следното: „И този христолюбив крал, като научи за този зъл техен заговор и събирайки цялата сила на своята държава, се отправил в тяхната област, като искаше да ги прогони, за да им попречи да изпълнят своята воля. И когато дошъл в тяхната държава, земята браничевска, тъй като тази земя била твърде укрепена, не е могъл никакъв пакост да им стори, нито да ги прогони от тези предели и отново се завърнал в своята земя. И тези, виждайки насилието на този благочестив крал против тях, събраха около себе си много войски от татарския народ и от кумани, давайки им злато. И тези са нападнали единодушно на държавата на благочестивия крал Стефан. И тогава, завоювайки много земи от неговата държава и често нападайки го, му причиняваха много пакости.“³¹

От цитирания текст става ясно за неуспеха на завоевателните аспирации на Драгутин спрямо Браничево. Неговите владетели отблъснали удара и сами преминали в настъпление. При своите действия те привлекли татарски наемни дружини. Съдейки по това, редица автори, като Ст. Станоевич³², К. Иречек³³, П. Ников³⁴, М. Динич³⁵, смятали Дърман и Куделин за татарски васали. Това гледище е твърде интересно. То отразява стремежа да се обяснят политическите взаимоотношения в северозапада с татарското присъствие на Балканите. Както се вижда обаче, цитираните данни не дават нищо повече от една информация за използването на татарски наемни отряди от браничевските князе.

В тази насока би могло да се отбележи и следното обстоятелство: Браничевската област била вклинена между България,

³¹ Животи кралева и архиепископа српских, с. 115.

³² Станојевих, Ст. Крал Драгутин. Годишњица Нь. Чупића, књ. 45, 1936, с. 20.

³³ Иречек, К. История на българите. Поправки и добавки от самия автор, С., 1939, с. 198.

³⁴ Ников, П. История на Видинското княжество. с. 57.

³⁵ Динић, М. Браничево у средњем веку, с. 98.

Унгария и Сърбия. За татарите тя била много важна, понеже чрез нея те са могли да контролират споменатите държави и да действуват при нужда срещу някои от тях. Ето защо за татарския хан е било много по-изгодно да има едно приятелски настроено малко (в сравнение с мащабите на държавните образования на Балканите) княжество, което да търси неговата помощ и му помага при нужда, отколкото васално, което при дадена обстановка би отхвърлило върховенството му. Във връзка с това е вероятно между Браничево и татарския стан отвъд Дунава да са съществували приятелски връзки. Това се доказва и от факта, че на Дърман и Куделин била предоставена внушителна военна сила срещу заплащане. При това, нападението, което осъществили браничевските князе срещу държавицата на Драгутин, се свързва от Ников със завземането на Мачва от татарите през 1290—1298 г. За него се споменава в една грамота на унгарския крал Андрей III (1280—1301). То е отнесено от нашия учен към периода 1290—1298 г. и по-точно към неговото начало.³⁶

Данните на грамотата подкрепят напълно направените по-горе изводи, че татарите са подпомогнали със значителни сили браничевските си приятели срещу Драгутин. Почувствувал невъзможността да се справи с тях, той бил принуден да потърси чужда помощ. Такава не могла да му бъде дадена от Унгария, затова той се ориентирал към сръбското кралство. Драгутин поискал подкрепа от своя брат, сръбския крал Стефан Милутин. Дватамата се срещнали при Мачковци на р. Морава. Стефан Драгутин „разказал за многото свои скърби, които са му причинили неговите бойни неприятели“. Той поискал съдействие от своя брат, който „в същия час, без да се бави ни най-малко, заповядал да се съберат всички войници на неговата държава в помощ на възлюбения му брат“.

И така, „събирайки своите войници“, Драгутин и Милутин потеглили заедно към княжеството на Дърман и Куделин. Те успели да разгромят тяхната войска, а „след като превзе цялата тяхна държава и имане (Милутин), даде ги на възлюбения си брат Стефан“³⁷.

С намесата на сръбското кралство в спорните проблеми между владетелите на част от българския северозапад в неговото развитие започнал да оказва определено влияние един нов политически фактор. Това обстоятелство имало изключително важни последици за по-нататъшната му съдба. Същевременно били набе-

³⁶ Ников, П. Цит. съч., с. 60.

³⁷ Животи кралева и архиепископа српских, с. 115—116; За съвместните действия на двамата братя вж. Станоевић, Ст. Крал Милутин. Годишница Н. Чупића, кн. 46, 1937, с. 7; Историја Црне горе, т. I, кн. II, Б., 1970, с. 56.

лязани и нови насоки в политическите взаимоотношения на Балканите. Традиционните конфликти между България — Византия, България — Унгария, България — Сърбия, България — татарите, а така също и на някои от по-напред изброените държави с татарския хан, били изместени. Те отстъпили място на жестоките борби между Сърбия и Браничево и между Сърбия и татарите. В тези конфликти Браничевското княжество заело важно място и играло твърде съществена роля до неговата трагична гибел. Дърман и Куделин били изгонени от своите земи и трябвало да бягат от тях. Сръбският архиепископ не съобщава къде са потърсили приют.

Един по-късен епизод от неговото съчинение, отнасящ се до борбите на видинския владетел Шишман със сръбското кралство, навежда на мисълта, че браничевските князе са избягали в татарския стан. Тъй като преди татарите да се намесят пряко в борбата за определяне по-нататъшната съдба на браничевското владение, това прави Шишман, редно е да се спрем подробно на неговата личност и дейност. Още повече, че той също владеел една значителна част от българския северозапад и подобно на браничевските князе играл значителна роля в балканската политика.

* * *

Шишман бил виден български болярин от кумански произход,³⁸ който управлявал град Видин и неговите околности.

Запазените от втората половина на XIII и XIV в. исторически извори не дават сведения за пътя, по който той е получил във владение Видинската област. Според П. Ников³⁹, Л. Йончев⁴⁰ това станало с помощта на татарите. Тяхното мнение се основава на документираните от архиепископ Данило контакти между видинския владетел и последните към 1292 г. и след нея.⁴¹ Освен това посочените автори изхождат и от ролята, която татарите са играли на Балканите към края на XIII в. Изрични данни, с които би могло да се обоснове подобно твърдение, в източниците няма. Обратно, от сведенията за връзките на Шишман с татарския хан се вижда, че те датират от времето, когато той е бил вече утвърден като владетел на Видинския край, а не преди или в момента на утвърждаването му.

³⁸ За това, че Шишман бил един от влиятелните боляри в българския двор през 90-те години на XIII в. вж.: *Cantacuzeni, J. Imperatoris libri IV cura I. Schopeni* I, p. 175₁₂; ср. ГИБИ, т. X, С., 1980; с. 225; По въпроса за неговия кумански произход вж.: *Ников, П. История на Видинското княжество*, с. 43, 84, бел. 2.

³⁹ *Ников, П.* Цит. съч., с. 48.

⁴⁰ *Йончев, Л.* Цит. съч., с. 3.

⁴¹ *Животи кралева и архиепископа српских*, с. 117—123.

Въпреки това посочените автори смятат, че своето положение Шишман дължал единствено на татарите. Към подобна констатация П. Ников се насочва, изхождайки от несигурното положение и голямата политическа анархия, настъпили в България през 70-те години на XIII в. Според изследователя именно те попречили на управляващите да вземат участие при определяне съдбата на Видин. По такъв начин то останало индиферентно към разиграващите се в северозапада събития.⁴²

Положението на българската държава било твърде окаяно. Голяма заплаха за нея представлявали татарите. Няма сведения обаче за евентуална тяхна намеса в делата на Видинската област веднага след убийството на Яков Светослав. При това българското правителство не било застрашено в момента, както отбелязва и Ников, от възможни противомерки на унгарското кралство. Неговото управление по това време се намирало в ръцете на малолетния Владислав IV.⁴³ Майката на последния била от кумански произход, поради което ролята на куманския елемент в държавното управление нараснала извънредно много.

Това предизвикало силно недоволство сред останалата част от аристокрацията и довело до ожесточени политически борби. Те ангажирали изцяло вниманието на унгарското правителство. По такъв начин то нямало никаква възможност за предприемане на евентуални действия спрямо българската държава във връзка с определяне принадлежността на Видинската област. Заплаха за България липсвала и от сръбска страна.⁴⁴ В този период в Сърбия се разгръщала борбата между крал Урош и сина му Драгутин. Тя довела до свалянето на Урош от престола през 1276 г. с помощта на унгарците.

Византия от своя страна също не застрашавала българската държава, тъй като била заета със свои вътрешни проблеми. След сключването на Лионската уния в 1274 г. в нея започнали масови вълнения, които представлявали сериозна опасност за трона на Палеолог. Били предприети жестоки репресии спрямо противниците на унията.⁴⁵ Освен това византийското правителство било заето и

⁴² Ников, П. История на Видинското княжество, с. 31.

⁴³ Pauler, G. A magyar nemzet története, II, Budapest, 1893, s. 391; История Венгрии, т. II, М., 1971, с. 160.

⁴⁴ Успенский, Ф. История Византийской империи. Т. III, Л., 1948, с. 637; История Югославии, т. I, М., 1963, с. 91.

⁴⁵ Дринов, М. Въпросът за българската и сръбската църква пред съдлещето на Лионския събор в 1274 г. Съчинения, т. II, С., 1911, с. 123; Vasiliev, A. Histoire de l'empire Byzantin, v. II, Paris, 1932, p. 270; Salaville, S. Deux documents inédits sur les dissensions religieuses byzantines entre 1275—1310, La société byzantine en l'union de Lion, Byzantinoslavica, X, I, 1949, p. 28; Ангелов, Б. Три исторически разказа. — ИИИ, т. 14—15, 1964, с. 478 сл.; Живојновић, М. Света гора и Лионска уния. ЗРВИ, т. 18, 1978, с. 141—153.

с провеждането на военни действия в Егейско море и островите в него. Следователно византийските управляващи среди не са имали възможност да предприемат каквито и да било враждебни действия против българското царство.

При това положение твърдението за абсолютната пасивност на централната власт в България в момент когато е трябвало да се реши бъдещето на една стара българска територия, не е нито правдоподобно, нито логично. Освен това в случая несъмнено ще трябва да се има пред вид, че наследството на отстранения през 1276 г. от Видин Светослав е могло да бъде присвоено от царица Мария по силата на законните права, които тя придобила, обявявайки го за свой син. Твърде възможно е даже като един от мотивите за неговото отстраняване да е послужило наред с изтъкнатите вече причини от първостепенно значение и желанието ѝ да си присвои земите му.

От друга страна, като се имат пред вид усилията, които положила българската царица, за да се справи с деспота, едва ли е логично да се смята, че тя не се е възползвала от смъртта му, за да пристъпи към завземане на неговите земи. Поради това пред вид изказаните съображения ще трябва да се приеме като оправдано твърдението, съгласно което управляващите среди в българското царство не са останали безучастни към въпроса за съдбата на Видин. Напротив, те са използвали благоприятната обстановка, за да го включат в пределите му. В това отношение е била отчетена вероятно и голямата важност на този пограничен на унгарското кралство район. Та нали през него именно е прониквало унгарското влияние в България.

В подкрепа на гореизложените мисли могат да бъдат приведени и някои данни от византийски и български произход. Такива данни има в поемата на византийския поет Мануил Фил „За подвизите на известния чутовен протостратор“. Тя описва подвизите на прочутия пълководец от времето на Михаил VIII Палеолог, Михаил Глава.⁴⁶ Разказвайки за големите победи на протостратора в българските земи, Фил споменава много обсадени или превзети от него градове. Между тях византийският автор поставя и Видин. Следователно до 1279 г. градът е бил наистина в български ръце. П. Ников отхвърля достоверността на посоченото известие. Своите съмнения той не аргументира и не обосновава. Поради това те ще трябва да се свържат единствено със защищаваното от него твърдение за липсата на каквито и да било инициативи от

⁴⁶ Лопарев, Хр. Византийският поет Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII—XIV вв. СПб., 1891, с. 53; Ср. ГИБИ, т. X, с. 146. Вж.: Петкова, И. За смъртта на деспот Яков Светослав и съдбата на Видинската област след нея, с. 32.

българска страна спрямо Видинската област. Особени причини за недоверие към предоставените от Мануил Фил данни няма. Изброените от византийския поет градове наистина са принадлежали на българската държава. Ето защо включването на Видин към тях не може да бъде резултат на допусната от негова страна грешка.

Присъединяването на важния крайдунавски град към България, разбира се, не е могло да стане по време на ожесточените класови борби през 1277—1280 г. Тогава България била заета и с отстояване на ударите от външните врагове в лицето на татари и византийци. То естествено е било извършено преди това, т. е. непосредствено след смъртта на Яков Светослав и преди въстанието на Ивайло. В този смисъл определени податки се съдържат в приписката на Свърлижкото евангелие от времето на Ивайловото царуване. Нейният текст гласи: „Аз раб божи Костадин четец, назован Воисил Граматик, написах тази книга за пресвитера Георгия, назованъ поп Радослав, в град Свърлиж, в дните на цар Ивайло и при нишавския епископ Никодима, в 6787/—1278/9 индикт 7-и, когато гърците обсаждаха града Търново.“⁴⁷

И така, както се вижда от сведението на споменатата приписка, долината на река Морава е влизала през 1278 г. в състава на българската държава. При това положение едва ли град Видин, който се е намирал в съседство с нея и още по-близо до България, е останал вън от територията на последната. Още повече, като се имат пред вид създадите се през 1276—1277 г. възможности за неговото включване в пределите на българското царство.

П. Ников е твърде резервиран към това известие. Неговият аргумент е, че не се знае с положителност дали областта, за която се говори в приписката, е принадлежала към владенията на Светослав.⁴⁸ Независимо от това цитираният текст показва ясно интересите и позициите на България в северозапада през разглеждания период. Следователно дори да се приеме казаното от Ников като достоверно, то не означава, че тя не е могла да използва тази област като база за настъпление спрямо Видин.

Управлението на новоприсъединената западнобългарска територия е било поверено сигурно на управител, произхождащ от средата на ползващите се с доверието на царица Мария боляри и най-вероятно велможата Шишман.⁴⁹ Както бе посочено, той бил

⁴⁷ Дуйчев, *Ив.* Из старата българска книжнина. Кн. II, С., 1943, с. 65—66.

⁴⁸ Ников, *П.* История на Видинското княжество, с. 28.

⁴⁹ Някои автори поставят появата на Шишман във Видин през времето на Смилец и Теодор Светослав. Изворите не дават никакви основания да се измества толкова късно издигането на Шишман като управител и владетел на Видин. Обратно, техните сведения сочат, че то е станало доста преди това.

един от авторитетните представители на аристокрацията и не е чудно да е бил предпочетен от правителството. Неговото положение в двора било обусловено от отбелязаното вече издигане ролята на куманския елемент в политическия живот на българската държава през втората половина на XIII в. Голямо значение в случая е имало, изглежда, и родството на Шишман с Асеновци. То се дължало според Ив. Божилов на брака му с неизвестната по име Теодора-Анна (дъщеря на Иван Асен II и епирската принцеса Ирина) и севастократор Петър.⁵⁰

И така Шишман благодарение на редица фактори и причини поел управлението на Видинската област скоро след смъртта на Яков Светослав — 1276—1277 г. Изпълнявайки прерогативите, с които го била натоварила централната власт, той използвал условената вътрешнополитическа обстановка и външните затруднения на държавата, за да се откъсне от нея като самостоятелен владетел. За успешната реализация на неговите планове допринесла и несполучливата външна политика на цар Георги Тертер, който дошъл на власт в 1280 г.⁵¹ Той се ориентирал към новата антивизантийска коалиция. Нени вдъхновител отново станал Карл Анжуйски в съюз с владетелите на Епир и Тесалия. Към съюзниците се присъединили и сърбите, които нахлули в Македония и се съединили с армията на тесалийците.

Българският цар подобно на сръбския владетел също се надявал да получи определени придобивки от участието си в антивизантийския съюз. Неговите външнополитически инициативи били осъдени на провал благодарение на ловките дипломатически ходове, които предприел Михаил VIII Палеолог. За да парира противниците си, той успял да се свърже с владетеля на Арагония Петър, за чиито завоевателни намерения към Сицилия знаел отлично. Същевременно Палеолог подтикнал и населението на Сицилия да въстане срещу Карл. С това опасността от враждебни действия на последния била премахната напълно. Спрямо българското царство византийският император си послужил с татарските орди на Ногай,⁵² с черните си нападения те попречили на българите да осъществят агресивните си планове спрямо византийските територии. От друга страна, неблагоприятно отражение имало и по-нататъшното развитие на феодалните отношения

Вж.: Раич, I. История на разних славянских народов, наипаче болгар, хорватов и сербов. Б., 1823, с. 555.

⁵⁰ Божилов, Ив. Родословието на цар Иван Александър. — Истор. преглед, кн. 3—4, 1981, с. 171, 172, 176.

⁵¹ Ангелов, Д. История на Византия. т. III, С., 1967, с. 52.

⁵² Успенский, Ф. Византийский историк о монголах и египетских мамелюках. ВВ, 24, 1923, (26), с. 1; Вернадский, Г. Золотая орда, Египет и Византия в их взаимоотношениях в царствовании Михаила Палеолога, СК, т. I, 1927, с. 73.

в България. То довело до засилване на сепаратистките тенденции у болярството. Последното имало като резултат образуването на владения, които били откъснати от държавата. Те разполагали с пълна финансова, административна и съдебна самостоятелност. Освен това водели своя собствена политика, без да се съобразяват с интересите на българското царство, с което му нанасяли сериозни щети. Такъв бил случаят както с браничевските владетели (за които говорихме в предния параграф), така и с Шишман. Що се отнася до факторите от външно естество, пред вид на благоприятната външнополитическа ситуация, която помогнала за отделянето на Видин, трябва да се каже, че те също имали определено значение. Те допринасяли допълнително за задълбочаване вътрешните неуредици, което поощрявало амбициите на отделни представители на болярството (Шишман). В такъв именно аспект следва да се оцени значението на взаимоотношенията между българи — византийци и българи — татари. Без да се преувеличава ролята на последните особено, както правят автори, цитирани по-горе в хода на изложението, трябва да се оцени допълнителното влияние, което те имали за разпокъсването на България.

Образуването на Видинското княжество, както се вижда, било резултат на различни причини, вплетени в сложен процес на взаимодействие. Същото може да се каже и за неговото утвърждаване и укрепване, което било продължително и трудно. Именно с това ще трябва да се обясни вероятно и мълчанието, с което изворите обграждат историята на Видин до 1292 г.⁵³

Първите сведения за Видинското княжество се появяват тогава, когато то било вече един решителен факт и съществен фактор в политическите взаимоотношения на полуострова. Неговият владетел Шишман се бил отделил напълно от контрола на българската държавна администрация. Той според Данило се титулувал като „княз“. От своя страна византийският историк Йоан Кантакузин⁵⁴ го нарича в своята история „деспот“. Според известията на Троношката летопис⁵⁵ и Дриновия поменик⁵⁶ видинският владетел носел титлата „крал“. От тези противоречиви известия най-голямо внимание като че ли заслужава това на Кантакузин, съвременник на събитията, които разглеждаме досега. От друга страна, той е и по-авторитетен и достоверен като автор. Това мнени-

⁵³ Животи кралева и архиепископа српских, с. 117.

⁵⁴ *Cantacuzenos, J.*, *ibidem*; Срв. *Губи*, пак там.

⁵⁵ *Шафарик, Я.* Сербский летописец из почётка XVI—ог столећа. ГДССЛ, т. V, 1853, с. 59.

⁵⁶ *Иванов, Я.* Цит. съч., с. 228.

ние се споделя и от П. Ников⁵⁷, Ал. Бурмов⁵⁸, Б. Фернанчич⁵⁹. Към него се придържа и ние. Удостояването на видинския владетел с деспотско достойнство П. Ников⁶⁰ свързва с българския цар Георги Тертер (1280—1292 г.). Целта на последния била непокорният Шишман да бъде привлечен по някакъв начин към Търново, за да се гарантира българската държава спрямо него. Това предположение не е уместно. То има своята логика както и положението на България при Тертер, така и в общия кумански произход на двете лица.

Що се отнася до границите на видинското княжество, отделните учени ги определят по различен начин. К. Иречек например смята, че в него са влизали „Бдин и цяла Западна България“.⁶¹ Според П. Мутафчиев Шишмановото владение е включвало цялото поречие на Тимок с днешната област Крайна и достигало до р. Морава някъде в околностите на Алексинец, на изток то (Видинското княжество) се разпростираше върху земите около Цибра и Огоста до околностите на Оряхово и Враца.⁶²

Според Л. Йончев Шишмановата област е обхващала земите на юг до р. Морава, на изток до околностите на Оряхово и Враца, на запад до Ниш.⁶³ Ников от своя страна смята, че на запад владението на Шишман е започнало от една точка западно от Оршова, между Морава и Тимок, на изток то достигало до Оряхово и Враца, а южната му граница остава неизвестна.⁶⁴ Северната граница вероятно е била определена от р. Дунав.

Както се вижда, съществува разногласие при определяне обхвата на владенията на Шишман. Трудността идва от липсата на каквито и да било изворови данни в тази насока. Затова териториите, подвластни на Шишман, се определят по аналогия с държавата на Иван Страцимир.

И така Видинското княжество било твърде обширно и напълно самостоятелно феодално владение, една истинска миниатюрна държавица. Нейният владетел бил, както може да се види от цитирания Данилов текст, могъщ феодал, разполагащ с голям авторитет. Той се ползувал с пълна независимост в своите земи и това се доказва най-вече от пълноправното и напълно самостоятелно положение, което заемал в международните отношения.

⁵⁷ Ников, П. История на Видинското княжество, с. 48—52.

⁵⁸ Бурмов, Ал. България по времето на Шишмановци (1323—1396). В: Избр. произведения, т. I, С., 1968, с. 87.

⁵⁹ Фернанчич, Б. Деспоти у Византији и иужнословенским землям. Б., 1960, с. 148—149.

⁶⁰ Ников, П. Цит. съч., с. 48.

⁶¹ Иречек, К. История на българите. С., 1929, с. 217.

⁶² Мутафчиев, П. История на българския народ, ч. II, с. 180.

⁶³ Йончев, Л. Цит. съч., с. 4.

⁶⁴ Ников, П. Цит. съч., с. 52.

Своите враждебни и приятелски контакти Шишман осъществявал по свое собствено усмотрение без съдействието от страна на Търновския двор. Така в 1292 г. той предприел военен поход в сръбската държава. Това в същност била една от най-значителните му изяви в политическия живот на полуострова. Причината за този конфликт е обяснена от сръбския архиепископ Данило единствено с коварството и завоевателните намерения, които Шишман имал спрямо Сърбия. Даже авторът го представя едва ли не като разбойник, дръзнал да заграбва архиепископското средище на сръбската държава, т. е. Ипек.

Във връзка с това Данило отбелязва:

„Наговорен от дявола, Шишман завидял на отечеството на благочестивия крал. Увлечен в своята мисъл, нависоко искаше да повдигне своята сила над този христолюбивия.“ Той наистина сторил това и според средновековния автор „с изненада навлезе в държавата на този благочестив крал до мястото, наричано Ждрело, за да вземе тамошното голямо достойние от църквата на божия дом, т. е. от архиепископията, но не успял“.⁶⁵

С други думи, сръбският житиеписец смята за инициатор на конфликта господаря на Видин, когото той се мъчи да представи в неблагоприятна светлина. Разказът на Данило е послужил като основа за подобни констатации от страна на някои автори, като И. Раич⁶⁶, К. Иречек⁶⁷, Ст. Станоевич⁶⁸. Съгласно тяхното общо становище подбудите за действията на Шишман били от желание да завоюва сръбски земи. Освен това Станоевич разглежда видинския владетел като оръдие в ръцете на татарите при реализиране на стремежа им да завладеят Рашка. Внимание заслужава и твърдението на Хр. Коларов. Според него Шишман бил подтикнат за военни действия срещу Сърбия от желанието „да присъедини към Видинската област току-що овладяната от Сърбия Браничевска земя на Дърман и Куделин“.⁶⁹

Разгледаните дотук становища показват, че в историографията съществуват определени разногласия по отношение на повдигнатия по-горе въпрос. При това, както се вижда, неговото решаване не би било възможно като се изолират действията на Шишман от цялостната политика на сръбското кралство спрямо северозападните земи. Изтъкнато бе, че то се намесило в борбата между браничевските велможи и Драгутин, за да подкрепи сръб-

⁶⁵ Животи кралева и архиепископа српских, с. 117—118.

⁶⁶ Рајћ, I. Цит. съч., с. 558.

⁶⁷ Иречек, К. Пак там.

⁶⁸ Станојевић, Ст. Историја српскога народа, Б., 1910, с. 126.

⁶⁹ Коларов, Хр. Българо-сръбските отношения при Тертеровци. В: България от древността до наши дни, т. I, С., 1979, с. 210.

ския елемент в желанието му да се разширява за сметка на Браничево.

В резултат на успешно проведените по-нататък съвместни акции това наистина било постигнато, тъй като Браничевското княжество действително попаднало под властта на Драгутин. По този начин се стигнало до едно твърде съществено изменение в политическата структура на българския северозапад.

Съдействието, което сръбският крал Милутин оказал на своя брат в случая, се оказало решаващо. При това то не бива да се разглежда като обикновен епизодичен момент от частните взаимоотношения между двамата братя. Тъй като Драгутин е бил унгарски васал, а в конфликта си с Дърман и Куделин потърсил помощ от сръбския крал, предоставянето ѝ от Милутин в онзи внушителен вид, в който я описва Данило, означава само едно зараждане и нарастване интереса на сръбското правителство към северозапада.

Поради това Шишман е бил принуден по силата на стеклите се обстоятелства (сръбското напредване в Северозападна България) да противодействува с военни инициативи. Именно като предохранителна мярка трябва да се разглежда и предприетата от него експедиция. От друга страна, твърде вероятно е той да е бил помолен от своите преки съседи — браничевските князе, да им помогне да си възвърнат отнетите им земи.

Връзката на Шишмановия поход с унищожаването на браничевското владение се доказва от плана, в който той бил реализиран. Последният бил насочен към земите на сръбския крал Милутин и целял да нанесе удар върху техния религиозен център, тъй като Шишман явно е бил наясно срещу кого трябва да се бие (затова не е потеглил срещу Драгутин).

След това видинският княз смятал да се отправи към Ждрело и възвърне загубеното княжество на своите съседи, възпрепятствайки желанието на сърбите да разширяват завоеванията си в българския северозапад.

Би било наивно да се смята, че войната, която повел Шишман със сърбите, трябва да се свърже само с неговите собствени интереси и с тези на браничевските князе. Напротив, тя е стояла в пряка връзка с развоя на комплекса от политически взаимоотношения на Балканите и на първо място между татарите и Сърбия. Това се доказва от някои данни, изтъкнати по-горе, и други, които ще приведем сега. В тази връзка трябва да се обърне внимание на твърде широкото използване на татарски военни дружини от страна на Шишман. То показва, че татарите са били добре осведомени за плановете на видинския владетел и са му оказали необходимата помощ.

Сведенията на сръбския автор за горните събития представят

нападението на видинския княз като изненада за сръбския крал. Изхождайки от тях, някои учени като Л. Йончев⁷⁰ също възприемат тезата за неочаквания и неоправдан удар, който Шишман отправил към сърбите. Към подобна констатация клони и П. Ников. Според него Милутин бил зает с реализирането на своите експанзионистични планове в югозападните краища на полуострова.⁷¹ Затова за сръбския крал действията на видинския княз били наистина изненадващи. Цитираните вече данни, които представя Данило, дават основание за някои уточнения по отношение на тезата, защитавана от споменатите учени. Големият разгром, който претърпяла войската на видинския владетел, не е бил резултат естествено само на даденото ѝ от бога „велико знамение за страх“. То било според сръбския автор „огнен стълб“, от „който са излизали пламенни лъчи и огнени хора с оръжие в ръце, които с настървение гонели войниците на Шишман, сечейки техните полкове“.⁷² Ясно е, че поголовната сеч, на която станала жертва Шишмановата армия, не е могла да бъде деяние на някаква свръхестествена сила, както се мъчи да ни убеди Данило, а на напълно реален противник, с който тя е трябвало да се сблъска.

Издържано в напълно средновековен дух, горното описание има за цел да представи каузата на сръбския крал като справедлива и богоустановена. От него става ясно обаче, че добре организираната експедиция на Шишман се натъкнала на едно внушително противодействие. То именно предопределило и печалния ѝ завършек. Следователно подготовеният от видинския княз поход не е останал в тайна за сръбските власти. Те са били информирани за него и са го посрещнали напълно подготвени. С други думи, конфликтът в българския северозапад се е набелязвал в продължение на един значителен период от време и заинтересованите страни са били наясно относно неговото предстоящо разрешаване. Той е бил предизвикан не само от строго личните интереси на Шишман, а е бил поставен на много по-широка основа. Затова не може да се свежда до проява на елементарен инстинкт за самосъхранение от страна на видинския владетел, тъй като в случая се касае за нещо значително по-сериозно. Основание за подобно изказване дава обстоятелството, че изходът от войната между Видин и Сърбия щял да определи както политическия статут на областта занапред, така и етническият ѝ облик за бъдеще.

Всяка промяна в това отношение засягала не само северозапада, но и татарите, които не искали да загубят своите пози-

⁷⁰ Йончев, Л. Цит. съч., с. 4.

⁷¹ Ников, П. История на Видинското княжество, с. 69.

⁷² Животи крајева и архиепископа српских, с. 118; Шафарик, Я. Сръбский летописец, с. 60.

ции в Средния Дунав. Те държали изключително много на запазването на разпокъсаността на българския северозапад. Като важен стратегически район той, както бе споменато, им осигурявал пълен контрол над балканските държави и унгарското кралство. Ето защо, изхождайки от своите интереси, те трябвало да защитят владетелите на Браничево и Видин, с които поддържали приятелски връзки. Затова във войската на Шишман те вече участвували не като наемници срещу заплащане, а като съюзници, бореци се за общи цели, или по-точно, покриващи се.

Съвместните видинско-татарски действия, от друга страна, показват голямата и сериозна подготовка на похода. Неговите приготовления едва ли са били запазени в тайна от Сърбия. В края на краищата големият политик и дипломат крал Милутин не може да не си е давал ясна сметка кого ще засегне със своите действия спрямо Браничево и от кого трябва да очаква ответна реакция. Разбира се, той е бил подготвен, както се изтъкна, за нейното отразяване. От тази гледна точка не можем да се съгласим със следното твърдение на сръбския житиеписец: „Едва след като видя всичко това, което е станало“, т. е. разправата на висшите сили с неприятеля (Шишман), господин кралят, след като събра цялата си войска, тръгна срещу онзи нечестивия, ограждайки се със силата на св. дух“.⁷³

Тази огромна мощ, с която разполагал Милутин, естествено не е стояла бездейна при навлизането на противниковите части. Обратно, тя е била хвърлена срещу тях с цялата си ударна сила и ги е разгромила. Шишман бил принуден да се спасява с бягство. Сръбските войски навлезли в пределите на Видинското княжество. Те притиснали неговия господар до Дунавския бряг и той трябвало да „влезе в лодка“ и премине реката, наричана Дунав“,⁷⁴ т. е. да търси убежище при татарите. В тази връзка трябва да се отбележи мнението на К. Иречек. Той предполага, че Шишман е избягал в маджарския северински банат. За подобна констатация липсват каквито и да било сведения. Тя противоречи и на всякаква логика. Ако Шишман е трябвало да се обръща към някого за помощ, то това са били, разбира се, татарите, чиято хегемония на Балканите в този момент се чувствава с пълна сила.

Както се вижда, България не е била в състояние да окаже някаква подкрепа на Видин в тези трудни времена. По времето на Георги Тертер българската държава била твърде слаба. Над нея тегнела силна татарска зависимост. Подкрепа от българска страна не могла да бъде очаквана и при поставянето от татарите на трона Смилец.⁷⁵ Поради това Хр. Коларов е напълно прав, че на

⁷³ Животи кралева и архиепископа српских, с. 118.

⁷⁴ Пак там.

⁷⁵ Иречек, К. История на българите, с. 217.

помощ от Търново Шишман и да е желал да търси такава, не е могъл да се надява.⁷⁶ От друга страна, твърде съмнително е дали видинският владетел би поискал съдействието на българската държава, дори ако тя е била в състояние да му окаже такава. Неговите интереси не са могли да го насочат при това и към Унгария, а само към татарския стан.

След бягството на Шишман отвъд Дунава сръбският крал нахлул във владенията му и „пожела според Данило всичките му жилища да изгори и града, в който беше неговият дворец, да разруши до основи, и цялата му държава да разруши“⁷⁷. Така всичко се оказало в ръцете на победителя и той, както се вижда, смятал да се справи по най-решителен начин със своя враг. Неочаквано обаче Милутин променил своите намерения.

Според сръбския архиепископ този обрат се дължал на обстоятелството, че Шишман се обърнал междуременно към Милутин със следната молба: „Господине мой, славни кралю, махни яростта на гнева си от мен, което направих, заради моите дела всичките тия неща ме сполетяха. Но отсега нататък няма да имам зла мисъл в своето сърце. Приеми ме като един от своите велможи, като с клетва се задължавам, че до издиханието си няма повече да пристъпвам твоята воля.“⁷⁸

От този пасаж на Милутиновото житие може да се направи изводът, че разгроменият Шишман е изявил своята готовност да признае върховната власт на сръбския владетел. По такъв начин се надявал да му бъдат върнати отнетите земи. Това мнение, основано на сведенията, които дава сръбският житиеписец, се поддържа от редица наши и чужди автори, като П. Ников⁷⁹, Ал. Бурмов⁸⁰, М. Динич⁸¹.

Едно по-внимателно оглеждане на Даниловия текст позволява твърдението за изпадане на видинския владетел под сръбска власт да бъде коригирано. В тази връзка трябва да се отбележи, че в описаните от автора събития обръщението на Шишман се явява някак си без задължителната му предистория. Тя би осветила начина, по който двамата владетели са установили контакт помежду си. Липсват данни също така и за мястото, от което избягалият Шишман би следвало да се свърже с победителя. Мълчанието на Данило по тези въпроси естествено не може да бъде обяснено с неосведоменост от негова страна, защото той е бил добре информиран за събитията, които те засягат. Това се

⁷⁶ Коларов, Хр. Цит. съч., с. 219.

⁷⁷ Животи кралева и архиепископа српских, с. 118.

⁷⁸ Животи кралева и архиепископа српских, с. 118.

⁷⁹ Ников, П. История на Видинското княжество, с. 77.

⁸⁰ Бурмов, Ал. История на България по времето на Шишмановци, с. 229.

⁸¹ Динич, М. Браничево у средњем веку, с. 98.

доказва от подробностите и пълнотата, с които той разглежда дейността на Милутин именно в тези моменти. Явната празнота в изложението му от своя страна би могла да бъде обяснена само с нежелание да бъдат осветлени известни неща, засягащи пряко неговия господар. Тяхното изясняване следователно е могло да хвърли сянка върху идеалния образ, който житиеписецът се е стремил да му изгради.

Основателността на казаното до тук се потвърждава и от развоя на събитията по-нататък. Както се знае, непосредствено след разгрома на Шишман татарският хан Ногай започнал да подготвя военна експедиция спрямо Сърбия. Към това той бил подтикнат, както съобщава Данило, от молбите на „тези, които са първо воювали с държавата на този благочестив крал (Милутин), което, както пише авторът, изнесохме по-напред в този разказ.“⁸²

Всичко това ясно показва, че походът на Ногай е стоял в пряка връзка с поражението на браничевските князе и Шишман. Следователно описаният и коментиран вече поврат в отношението на Милутин към видинския владетел ще трябва да се обясни именно с намесата на татарите.⁸³ В противен случай той би изглеждал неприемлив, тъй като според сведенията на Данило поражението на видинския владетел било пълно и съдбата му се намирала в ръцете на сръбския крал. При това една подобна милост би изглеждала нелогична и от гледна точка на сръбските планове на Балканите, и в частност в българския северозапад.

Намесата на татарите в развитието на конфликта между независимите владетели в Северозападна България и сръбската държава този път била много по-голяма. Тя имала внушителен мащаб и замисъл. Нейната задача обективно била насочена към подпомагане на пострадалите господари на Браничево и Видин. Наред с това тя преследвала и една много важна и значима цел, т. е. да утвърди татарската хегемония на полуострова, тъй като тя била застрашена от сръбската активност там. Така под критичното на борбата за принадлежността на българския северозапад двете най-големи сили на Балканите в момента трябвало в същност да решат коя от тях ще има доминираща роля в балканската политика. Всичко това било схванато правилно и от двете страни. Сърбия, която била ангажирана твърде много в опитите си да завладее трайно югозападните райони на полуострова, решила да отстъпи. Тя пресметнала правилно колко вредно би било за нея разпокъсането на военните сили, с които разполагала, в две посоки. То естествено не би могло да ѝ гарантира успех в борбата с татарите. Тъй като не искала да сподели трагичната

⁸² Животи кралева и архиепископа српских, с. 122.

⁸³ Йончев, Л. Цит. съч., с. 4; Коларов, Хр. Цит. съч., с. 220

участ на българското царство, чийто пример бил все още пресен, тя пристъпила към преговори. За целта в татарския стан било изпратено посолство. То уверило татарския хан в приятелското разположение на сръбското кралство към него и предложило споразумение по спорните въпроси.

Като гаранция за своите приятелски чувства крал Милутин оставил заложници в лицето на своя син Стефан и някои придворни. Това съобщение на архиепископ Данило кара някои учени, като Ст. Станоевич⁸⁴, К. Иречек⁸⁵, да смятат, че сръбско-татарският конфликт е бил уреден по дипломатически път. Те отхвърлят възможността Сърбия да е преминала под татарско върховенство.

Едва ли има основание за подобно омаловажаване на гореспомнатите факти, тъй като те опровергават тезата на двамата автори. От тези факти става ясно, че се касае именно за признаване на татарската върховна власт, понеже сръбският крал трябвало да изпрати в татарския стан най-ценен залог. Така татарите се гарантирали и откъм сърбите, които, дори да са били изпаднали в номинална зависимост, все пак е трябвало да се съобразяват с нея. Какви задължения е поело сръбското кралство към татарския хан при това остава неизвестно, тъй като Данило по начало не проявява никакво желание да разисква такъв неприятен въпрос.

В хода на водените между двете страни преговори е бил поставен за разглеждане проблемът за българския северозапад. Стигнало се, изглежда, до решението да бъде възстановено Видинското княжество начело с Шишман. Така и станало впоследствие. По този повод е необходимо да се отбележи гледището на сръбския учен Ст. Станоевич.⁸⁶ Според него възвръщането на Шишман във Видин било резултат на принудителния мир, който видинският владетел сключил със сърбите. Към подобно мнение клони и К. Иречек.⁸⁷ Той смята необосновано, че земите си видинският княз получил с цената на васалитет спрямо сърбите.

Изнесените досега факти налагат да се отхвърлят подобни неубедителни твърдения. Правилността на подобна стъпка се доказва и от начина, по който се развили отношенията между Шишман и Милутин по-нататък. Последният не само предал отнетите територии на победения от него неприятел, но му предложил и брак с дъщерята на своя приближен — жупан Драгош.

На този брак изследователите, занимаващи се с проблемите на Видинското княжество, се спират мимоходом, без да му отда-

⁸⁴ Станоевић, Ст. Историја српскога народа, с. 126.

⁸⁵ Иречек, К. Историја срба. Књ. 1, Б., 1952, превео Радонић, I., с. 192.

⁸⁶ Станоевић, Ст. Цит. съч.

⁸⁷ Иречек, К. Историја на българите. Поправки, с. 98.

ват необходимото значение. П. Мутафчиев например го разглежда като средство, което „според тогавашния обичай“ трябвало да заякчи мира между видинския деспот и Милутин.⁸⁸ По такъв начин той го третира като следствие от самостоятелно развилите се отношения между Сърбия и Видин, без да отчита влиянието на татарите върху тях. Действително, ако се разглежда житието на Милутин в композиционно отношение, следва да се изтъкне, че Данило наистина разделя нещата. Според него Милутин първо уредил взаимоотношенията си с Шишман, а после с татарите. В такъв случай татарската намеса в конфликтите между сърби и северозападни владетели, за която говори толкова подробно самият Данило, става излишна. Това от своя страна навежда на мисълта за липсата на строга логична връзка при излагане на събитията в съчинението на сръбския архиепископ. Той ги е разместил с оглед да представи своя владетел в най-благоприятна светлина, което е и основната му творческа задача. В края на краищата той не пише историческо съчинение, а житие. Оттук се явяват и споменатите неточности в неговото изложение, които са послужили като основа на Мутафчиевото гледище.

Споменатият брак според нас представлява наистина интересен факт. Той без съмнение е бил подчинен на сръбските планове в северозапада и трябва да се свърже с тях. След краха на своите агресивни намерения, сръбското правителство смятало да си осигури чрез посоченото бракосъчетание възможности за действие в споменатия район. Затова то се потрудило да установи приятелски контакти с Шишман, скланяйки го чрез щедри подаръци да се ожени за сръбската аристократка. Така сърбите установили пряка връзка с Видин. Тя можела да служи на техните проекти с оглед на историческата перспектива и при една по-благоприятна за тях обстановка на Балканите.

Ето защо за нас бракът, който предложил сръбският крал, не означава нищо друго освен смяна на тактиката. Към нея той бил принуден да пристъпи поради сблъсък с татарите. Реалната преценка на политическата обстановка и съотношението на политическите сили предизвикала именно ясно изразения стремеж за сближаване между Сърбия и Видин.

Що се отнася до браничевските князе, то, както се вижда от липсата на каквито и да било сведения за тях по-нататък, не били възстановени в своите владения. Този факт е отбелязван в изследванията, посветени на тези проблеми, но само декларативно. Никой от изследователите досега не си е задал въпроса, защо е станало така, с други думи, никой не се е занимавал подробно с по-нататъшната съдба на Браничево. Отбелязва се само

⁸⁸ Мутафчиев, П. История на българския народ, ч. II, с. 153.

кратко и лаконично, че то, попаднало веднъж в ръцете на Драгутин, си останало вече негово владение.

Всичко това е вярно, но ние искаме да се спрем малко повече на този въпрос. Както изтъкнахме вече, Дърман и Куделин били в приятелски връзки с татарите и се надявали да възстановят своето владение с тяхна помощ. Татарите наистина проявявали желание да помогнат, но в края на краищата браничевските князе не получили земите си. Тук възниква въпросът, защо татарите са се примирили с едно „половинчато“ решение на въпроса за северозапада и наистина ли то е било такова.

Както се знае, оставането на Браничевското княжество в ръцете на Драгутин не променяло съществено неговия политически статут. То си оставало пак в категорията на самостоятелните владения, макар и начело с друга личност. Следователно тази само персонална промяна за татарския хан не била от съществено значение. По-важно за него било под чие върховенство ще бъде поставено това владение занапред. Тъй като Унгария изобщо не се намесила при разгарянето на борбите между Драгутин и Браничево, станало ясно, че тя не е в състояние да предявява свои претенции над неговото ново владение. Още повече, че на нея татарите също са действували твърде респектиращо след участието на България и Сърбия.

От друга страна, и намиращата се във васална зависимост от татарския хан сръбска държава не е могла да има определени изисквания спрямо Драгутин. Всичко това навежда на заключението, че последният е могъл да постави себе си само под върховенството на татарите, ако иска да запази завладяното. Те естествено били доволни от това, тъй като обсегът на техния контрол в северозападните земи се разширявал, понеже в Драгутиновите владения влизала и Мачва с Белград. Затова татарският хан не настоял пред сърбите Дърман и Куделин да се върнат в Браничево. Тяхната по-нататъшна съдба остава неизвестна.

И така татарите успели да запазят своите позиции в северозападните части на полуострова, които им давали поглед върху Балканите и Унгария, а също и възможност за действие спрямо тях.

От описаното разрешаване на проблема за Браничево била доволна безспорно и Сърбия. Все пак запазването му под властта на Драгутин гарантирало трайното проникване и утвърждаване на сръбския етнически елемент в него. Това щяло да изиграе ролята на една подготовка за по-решителни действия при удобен случай. Такъв наистина се представил след смъртта на Драгутин през 1316 г., когато брат му Милутин побързал да присъедини неговите земи към територията на сръбската държава. В

резултат на това Браничево било безвъзвратно изгубено за България.

Друг е въпросът за Видинската област. Поставена пак под властта на Шишман, тя запазила своя български облик. След избирането на сина му Михаил за български цар през 1323 г. областта била включена отново в състава на българската държава. Това било факт с положително значение за политическата, икономическата и териториалната стабилност на България.

И така, както се вижда от направения преглед на политическите събития към края на XIII в., българският северозапад в лицето на двете самостоятелни княжества — Браничевско и Видинско, е играл важна роля в политическия живот на Балканския полуостров. Той е заемал съществено място в политическите взаимоотношения между големите сили по това време — Сърбия и татарите, и в много отношения те били повлиявани от неговата позиция и дейно участие в техния развой. Същевременно трябва да се отбележи, че по-нататък при определяне на съотношението на политическите сили на полуострова северозападните владения оказали решаваща роля. На тях се дължала до голяма степен нежелателната за балканските държави и най-вече за българската татарска хегемония на Балканите. От териториалната принадлежност на някои от тези владения (Браничевското) се определило по-късно и първенствувашото положение на сръбската държава на полуострова. От друга страна, ориентацията на владетелите на северозапада към чужди сили и тяхната откъснатост от българската държава имали отрицателни последици за нейното по-нататъшно политическо развитие.

БОЛГАРСКИЙ СЕВЕРО-ЗАПАД В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ БАЛКАНСКОГО ПОЛУОСТРОВА В КОНЦЕ XIII ВЕКА

Илка Петкова

Резюме

Статья рассматривает спорные и недостаточно освещенные вопросы, касающиеся исторической судьбы и роли болгарского Северо-Запада в балканской политике в конце XIII в.

На основе более полного привлечения и сопоставления сведений из венгерских, сербских, византийских и староболгарских источников проводится коррекция ряда утвердившихся положений в нашей и иностранной историографии. Сделаны определенные уточнения по вопросу путей и времени формирования двух северо-западных княжеств — Браничевского и Видинского. Выяснен их этнический характер и политический статус, а также их отношения с балканскими государствами, татарами и Венгрией.

Основной вывод, к которому приходит автор, что несмотря на свои усилия Болгария не могла сохранить свои северо-западные территории. Их обособленность и самостоятельное участие в политической жизни Балканского полуострова находились в противоречии с ее общегосударственными интересами, поскольку привели к окончательной потере их частей (Белград и Браничево).

LA BULGARIE DU NORD-OUEST DANS
LA VIE DES BALKANS VERS LA FIN
DU XIIIème SIECLE

Ilika Petkova

Résumé

L'article traite en détail des questions litigieuses, qui n'ont pas été suffisamment étudiées, concernant le destin et le rôle du nord-ouest bulgare dans la politique des Balkans vers la fin du XIIIème s.

L'étude comparée de sources différentes — hongroises, serbes, byzantines et protobulgares nous amène à corriger nombre de conceptions acceptées par l'historiographie bulgare et étrangère. Nous avons précisé la façon et l'époque de la formation des deux principautés du nord-ouest: celle de Branitchévo et celle de Vidin, leur caractère ethnique et leur statut politique, de même que leurs rapports avec les autres états balkaniques, les tatars et la Hongrie.

La conclusion à laquelle arrive l'auteur, est que la Bulgarie ne pouvait pas garder ses territoires du Nord-ouest.

Leur organisation à part et l'indépendance dont ils jouissaient dans la vie politique des Balkans étaient en contradiction avec les intérêts de l'Etat et l'ont amené à perdre une partie de leurs territoires — Belgrade et Branitchévo.

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON

FROM 1630 TO 1800

BY

JOHN H. COOPER

OF THE MASSACHUSETTS HISTORICAL SOCIETY

AND

OF THE BOSTON PUBLIC LIBRARY

AND

OF THE MUSEUM OF COMMERCE

AND

OF THE BOSTON COLLEGE

AND

OF THE BOSTON UNIVERSITY

AND

OF THE BOSTON THEOLOGICAL SEMINARY

AND

OF THE BOSTON LAW SCHOOL

AND

OF THE BOSTON MEDICAL COLLEGE

AND

OF THE BOSTON SCHOOL OF THEOLOGY

AND

OF THE BOSTON UNIVERSITY OF THE SACRAMENT

AND

OF THE BOSTON UNIVERSITY OF THE HOLY SPIRIT

AND

OF THE BOSTON UNIVERSITY OF THE SACRAMENT

AND

OF THE BOSTON UNIVERSITY OF THE HOLY SPIRIT

AND

OF THE BOSTON UNIVERSITY OF THE SACRAMENT

AND

OF THE BOSTON UNIVERSITY OF THE HOLY SPIRIT

AND

OF THE BOSTON UNIVERSITY OF THE SACRAMENT

AND

OF THE BOSTON UNIVERSITY OF THE HOLY SPIRIT

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XX, кн. 3

Факултет за история

1982/1983

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO

Tome XX, livre 3

Faculté d'histoire

1982/1983

Георги Първев

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ВЪТРЕШНАТА КОЛОНИЗАЦИЯ
В СРЕДНОВЕКОВНА ПОЛША, ОТРАЗЕН В ПОЛСКАТА
И НЕМСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ

Gueorgui Parvev

LE PROBLÈME DE LA COLONISATION INTÉRIEURE
EN POLOGNE MÉDIEVALE D'APRÈS
L'HISTORIO-GRAPHIE POLONAISE ET ALLEMANDE

София, 1983

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS 309 - QUANTUM MECHANICS

PROBLEM SET 10 - ANGULAR MOMENTUM

DATE: _____

NAME: _____

PROBLEM 1. A particle is in a state with angular momentum quantum number l . The probability of finding the particle with magnetic quantum number m is given by $P_m = |Y_{lm}(\theta, \phi)|^2$. Calculate the probability of finding the particle with $m = l$ if the particle is in a state with $l = 2$.

LE PROBLEME 1. Une particule est dans un état avec un nombre quantique de moment angulaire l . La probabilité de trouver la particule avec un nombre quantique magnétique m est donnée par $P_m = |Y_{lm}(\theta, \phi)|^2$. Calculez la probabilité de trouver la particule avec $m = l$ si la particule est dans un état avec $l = 2$.

Известно е, че основното средство за производство по време на феодалната общественно-икономическа формация е земята. Правото на частна собственост върху нея, намиращо се в ръцете на представителите на феодалната класа, им дава възможност да извличат феодална рента по пътя на извъникономическата принуда. Сама по себе си земята не е източник на обществено богатство. Такава тя става в процеса на производството — с помощта на живия човешки труд. Следователно само култивираната земя става източник на материални блага, на икономически, а през периода на феодалната раздробеност на основата на имунитета — и на политически просперитет за феодалната класа. Всичко това обуславя и оправдава стремежа на феодалите към създаването на обширни поземлени владения и разширяване ареала на обработваемата в тях земя. Този стремеж в неговата основна част се решава за всички европейски страни с известните класически средства. След осигуряването на имения и правото на собственост върху тях, макар и поделена с върховния сюзерен, феодалите се заемат с разработването на пустеещите земи в тези имения. То се осъществява по пътя на колонизацията — чрез заселването върху тези терени на местно или чуждо население. През ранното средновековие най-често за тази цел са били използвани военнопленници. Често пъти в хронологическо отношение процесите, свързани с разширяването на феодалните имения, осигуряването на работна сила за тях и извършването на колонизационния процес се застъпват. Съществува и съвпадение на формите и пътищата в тази област. Пример в това отношение е франкската държава. Тук през IX в. успоредно с осигуряването на работна сила се осъществява и колонизацията с помощта на т. нар. дадени прекарии и прекарии с възнаграждение.

Направените дотук общи изводи за развитието на феодалните отношения и колонизационния процес в средновековна Европа се отнасят и за Полша, въпреки че там съществуват някои отклонения от класическите феодални форми. Генезисът на вътрешния колонизационен процес в средновековна Полша е свързан с възникването и утвърждаването на феодалната държава. Разширяването на ареала на обработваемата земя в именията на полските феодали по пътя на вътрешната колонизация е тясно свързано с работната сила. Тя от своя страна е в зависимост от увеличаването на народонаселението.

Началният период от колонизационния процес се ръководи от монарха. Той настанява в пограничните райони и на стратегическите места главно роби — военнопленници, получени по пътя на грабителските походи срещу съседите. Тази колонизация има повече военен, отколкото стопански характер. По-късно роби-военнопленници са настанявани и в именията на различните представители на феодалната класа. През XII в. броят на военнопленниците поради отслабването на държавата в резултат от феодалната раздробеност рязко намалява.

Във връзка с началния период от развитието на стоково-паричните отношения въпросът за култивирането на нови земи става все по-актуален. Тази задача е поставена на специална група от зависимото княжеско население, което в изворите се споменава като лазенки и попражници. Те се занимавали с подготовката на горски участъци за изгаряне, след което обработвали известно време разчистените земи и се прехвърляли на друго място. Срещу тази своя дейност те били освобождавани от някои данъци и повинности, произтичащи от феодалното княжеско право.

Определен принос за осъществяването на вътрешната колонизация имат и т. нар. гости (*hospites*). Те присъствуват в изворите още от XII в. Към категорията на гостите спадат разорените от феодалната експлоатация селяни — дедичи и избягали роби, които успяват да скрият произхода си. Те били настанявани в земите на феодалите на основата на правото на свободни гости (*liberi hospites*), т. е. на основата на специален договор. След изпълнението на задълженията си по този договор те могли да напуснат имението и да отидат на друго място.

През XII в. развитието на феодалните отношения в Полша довежда до появата на имунитета — финансов и съдебен, със всичките произтичащи от този факт разностранни последици. Въвеждането на имунитета в полското феодално общество задълбочава социалните противоречия и не решава проблема за колонизацията на нови земи като основа за увеличаването на доходите на феодалната класа по екстензивен път.

От края на XII и началото на XIII в. полските областни князе заедно с духовните и светските феодали започват акция за привличане в своите имения на немски колонисти. Преди тях в полските земи се заселват спорадично белгийски, фламандски и холандски колонисти. Нуждата на част от немското население да намери по-добри условия в икономическо и правно отношение е главната предпоставка за идването им в Полша и ефективното им включване в колонизацията. Пристигайки тук, те поставят условието отношенията между тях и полските феодали, чиито земи се заселват, да бъдат изградени на основата на договор. Този договор съдържа строго определени и точно формулирани искания.

Най-важните от тях са следните: немските колонисти да запазят личната си свобода, да получат наследствено право на ползуване на участъка земя — по полски наречен лан (от нем. *lehen* — лен), многобройните данъци и повинности на основата на полското княжеско право да бъдат обединени главно в един, наречен чинш. Този данък трябва да бъде плащан в пари заедно с определената натурална рента. Съдопроизводството да се извършва на основата на тяхното обичайно право. Този комплекс от права изкристализирал през първата половина на XIII в. и бил изразяван с понятието немско право (*ius Teutonicum*).

Немското право влиза в сила върху основата на два документа. Първият от тях, наречен Локационна грамота, е издаван от княза. С него той дава съгласието си да бъде извадено новозаложеното село или град от сферата на княжеското право и да бъде подчинено на немското право. По своята същност Локационната грамота е идентична с имунитетната грамота. На основата на първата феодалният сеньор издавал специален акт, наречен в науката Локационен документ, който осигурявал реализирането на споменатите по-горе привилегии.

Практическото приложение на немското право се осъществявало от ръководителя на заселниците, наречен солтис в селото и вуйт в града. Солтисът трябвало да събере заселниците и да организира поселището. Тази предварителна дейност изисквала влагането на солиден капитал, чието възстановяване не могло да бъде гарантирано. Службата на солтиса била наследствена. Срещу вложения капитал и старание солтисът получавал възнаграждение в пари и различни привилегии, които също били източник на материални блага. Получавал два и повече ланове земя за обработка; освободени от чинш в полза на феодала, имал право да лови риба и да ловува. От събрания чинш за феодала имал право да получи до $1/6$, а от съдебните глоби — $1/3$. Солтисът можел да открие кръчма, месарница, воденица и да ги даде под аренда. Задължен бил да председателствува селския съд, да дава конна военна служба и да изпълнява курьерски поръчения.

По-изгодните условия в икономическо и правно-организационно отношение, които получават немските колонисти, послужили като притегателен център за коренното полско население. През XIII в. феодалите, за да намалят зачестилите бягства от своите владения, започват да прилагат немското право и по отношение на участниците в колонизационния процес от полски произход.

Под натиска на зависимите селяни феодалите започнали да заменят полското княжеско право с немско във вече съществуващите села и градове. Като последица от този процес настъпва изравняване в правно отношение на различните категории зависимо население. На практика крепостните селяни в пренесените на

полско право села стават лично свободни. От друга страна, личната свобода обуславя възможностите за по-широка стопанска дейност и перспектива.¹

Колонизацията на основата на немското право спада към тези проблеми от историята на полското селячество, на които са посветени изключително много изследвания. Главен дял от тях са дело на полските² и немските³ историци. Основен принос в това отношение имат работите на известния полски медиевист Казимеж Тимниенецки⁴, голяма част от които са залегнали в основното му изследване „История на полските селяни“⁵. От съветските ис-

¹ *Zentara, B.* Zródła i geneza „prawa niemieckiego“ (ius Teutonicum) na tle ruchu osadniczego w Europie zachodniej i środkowej w XI—XII w., PH, t. LXIX, 1978, Z. 1, s. 47—71; *Bardach, J.* Historia państwa i prawa Polski, t. 1, Warszawa, 1964, s. 177—202; *Tymieniecki, K.* Historia chłopów polskich. Tom I do końca XIII w. Warszawa, 1965, s. 396.

² *Piekosiński, F.* Ludność wieśniacza w Polsce w dobie piastowskiej, Kraków, 1896, ss. 151; *Potkański, K.* O pochodzeniu wsi polskiej, Ognisko, 1903, nr. 10, s. 6—41; Pisma pośmiertne Karola Potkańskiego, t. 1—2, Kraków, 1923—1924; *Bujak, F.* Studia nad osadnictwem Małopolski, cz. 1, W: Rozpr. Widz. Hist. — Filozof. AU, t. 47, Kraków, 1905, s. 172—428. Studia historyczne i społeczne, Lwów, 1924, ss. 261; *Tycz, T.* Początki kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckim w Wielkopolsce (1200—1333), Poznań, 1924, ss. 137; *Kaczmarczyk, Z., Szczaniecki, M.,* Kolonizacja na prawie niemieckim w Polsce a rozwój renty feudalnej, Czasop. Prawno-Historiczno, t. 3, 1951, s. 59—86; *Friedeberg, M.* Kultura Polska a Niemiecka, Poznań, 1946, t. 1, ss. 359; *Ingłot, St.* Problem kolonizacji flamandzko-holenderskiej w Niemczech i w Polsce, Kwartalnik Historyczny, R. 43, 1929, s. 473—518; *Rutkowski, J.* Historia gospodarcza Polski (do r. 1864), Warszawa, 1953; *Małczyński, K.* Śląsk od połowy XII do połowy XIV wieku, W: Historia Śląska, t. 1, Wrocław, 1960, s. 238—617; *Trawkowski, St.* W sprawie kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich w XIII wieku, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 8, 1960, s. 183—207; *Gonsiarowski, A.* Ze studiów nad szerzeniem się tzw. prawa niemieckiego we wsiach ziemi krakowskiej i sandomerskiej do roku 1333, Rocznik Historyczny, R. 26, 1960, s. 123—170; *Dowait, J.* Polska — państwem średniowiecznej Europy, Warszawa, 1968, s. 209—223.

³ *Aubin, H.* Schlesien als Ausfallstor deutscher Kultur nach dem Osten im Mittelalter, Breslau, 1937; *Koebner, R.* Deutsches Recht und deutsche Kolonization in den Piastländer, Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch., Bd. 25, 1932, S. 313—352. Locatio. Zur Begriffssprache und Gesch. der deutschen Kolonization, Zeitschr. des Vereins f. Gesch. Schlesiens, Bd. 63, 1929, S. 1—32; *Schmid, H.* Das deutsche Recht, W: Deutschland und Polen, München, 1933, S. 64—80.

⁴ *Tymieniecki, K.* Prawo niemieckie a immunitet sądowy i jurysdykcja patrymonjalna w Polsce średniowiecznej. (Przyczynek do dziejów genezy poddaństwa chłopów), Przegląd Prawa i Administracji, R. 45, 1920, s. 117—149. Podgródzia w północno-zachodniej Słowiańszczyźnie i pierwsze lokacje miast na prawie niemieckim, Slavia Occidentalis, t. 2, 1922, s. 55—113. Napiw Niemców na ziemiach polskie i znaczenie prawa niemieckiego w średnich wiekach w Polsce, Roczniki Historyczne, R. 10, 1934, s. 226—244, i in.

⁵ *Tymieniecki, K.* Historia chłopów polskich, t. 1, Do końca XIII wieku, Warszawa, 1965, ss. 542, t. 2, Schyłek średniowiecza, Warszawa, 1966, ss. 466.

торици най-голямо внимание на колонизационния процес в средновековна Полша отделят Б. Греков⁶ и Л. Розумовская⁷.

Колонизацията на основата на немското право има твърде сложна основа. В нея се съдържат правни, политически, икономически и демографски явления и тенденции.⁸ Разбира се, когато вземем даден период от това комплексно явление, установяваме, че някои тенденции са по-силно изразени за сметка на други. В най-общ смисъл бихме могли да кажем, че колонизацията се изразява главно в две направления: правно-политическо, което се проявява като приемане в Полша чрез посредничеството първоначално на немците, на общата за цяла феодална Европа правно-политическа организация в селата и градовете, и демографско-народностно, проявяваща се чрез емиграцията на немски селяни, занаятчии, рицари и духовенство в земите на средновековна Полша.⁹

Трябва да се подчертае, че двете направления, или по-точно от историографска гледна точка двата проблема са взаимно свързани, но не се покриват, т. е. колонизацията на основата на немското право в средновековна Полша не е идентична с немската колонизация. За да бъдем по-точни в тази връзка, необходимо е още в началото да отбележим, че многобройни полски села и градове приемат немското (разбирай западно-европейското — б. м.) феодално право, като често пъти в тях не се намирал нито един немец. Изключение в това отношение прави Шльонск.

Колонизацията на основата на немското право е един от най-важните проблеми във връзка с немско-полските отношения през средновековието. Този факт определя големия интерес на полските и немските историци към него и споровете между тях при научното му изследване. Главна причина за тези спорове, започнали още през XIX в., се явява емоционалната основа и тенденциозността, с която немските историци интерпретират изворовия материал. Тази тенденциозност достига най-големи размери между двете световни войни и е в услуга на немската завоевателна политика.

По въпроса за споровете между полските и немските историци трябва да се съгласим със становището на Иежи Серчик, който пише: „Ако немският историк във връзка с този проблем (ко-

⁶ Греков, Б. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, М., 1946.

⁷ Розумовская, Л. Очерки по истории польских крестьян от древних времен до XV века, М., 1958.

⁸ Inglot, St. Historia społeczna i gospodarcza średniowiecza, Wrocław, 1949, wyd. II, s. 152.

⁹ Friedberg, M. Op. cit., s. 171.

лонизацията — б. м.) говори за „немската културна мисия на изток“ и за чисто немския от етническа гледна точка характер на колонизацията, то той също няма право, както и полският историк, който би искал да опровергае фактите, че заедно с немското право в полските земи са навлезли значителен брой немски колонисти, и то доведени тук от полските феодали — светски и духовни, в това число и от князете на управляващата полска династия на Пястите.“¹⁰

Научните изследвания на проблема за колонизацията на основата на немското право в полските земи започват най-напред за Шльонск. Те се извършват на основата на публикувания богат изворов материал от немски историци във Вроцлав.¹¹ Според Мариан Фриедберг¹² за основоположник на съвременните научни изследвания за колонизацията в централните и източните земи трябва да смятаме Рихард Рьопел, който ѝ отделя широко място в своя труд „История на Полша“.¹³ Рьопел е писал за Полша през епохата на феодализма, общо взето, обективно и дори доброжелателно. По отношение на интересувания ни проблем — колонизацията, той обаче изказва мисли, които стават основа на теорията за изключителната заслуга на немската колонизация за развитието на полската икономика и държава. Пряка причина за колонизацията Рьопел вижда в опустошаването на Полша от татарското нашествие и войните с пруските и литовските войски.

Доведеното немско население според него предотвратило обезлюдяването на полските земи. Той идентифицира колонизацията на основата на немското право в Полша с немската колонизация и подчертава надмощието на немския етнически елемент във всички полски градове чак до средата на XVI в. Тезата на Рьопел била използвана през XX в. от немските историци — националисти, за да докажат, че полското селско население не било способно да се справи със стопанската разруха след нашествието на татарите.¹⁴ През 40-те и 50-те години на XIII в. в Полша нахлули на няколко пъти татарските орди начело с хан Батий. Техните нашествия нанасят щети върху стопанството и една част от населението

¹⁰ *Serczyk, J.* Chłopi polscy w pierwszym okresie feudalizmu (do r. 1454). W: *Z dziejów chłopów polskich*, Warszawa, 1968, s. 48.

¹¹ *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober — Lausitz.* Hrsg. von *G. A. Tzschoppe, G. A. Stenzel*, Hamburg, 1832, SS. XVI, 656; *Urkunden zur Geschichte des Bisthums Breslau im Mittelalter.* Hrsg. von *Stenzel, G. A.*, Breslau, 1845, SS. CII, 401.

¹² *Friedberg, M.* Op. cit., S. 176—177.

¹³ *Roepell, R.* Geschichte Polen, t. 1, Mittelalter, Hamburg, 1840, SS. XIV, 692.

¹⁴ *Serczyk, J.* Op. cit., s. 48 sq.

била избита или отвлечена. Разделена на отделни едри феодални княжества, Полша се опитва безуспешно да спре татарското предвижване. През 1241 г. при Легнице под ръководството на шльонския княз от династията на Пястите — Хенрих II Набожни, поляците претърпяват поражение и Хенрих бил убит на бойното поле.¹⁵ Тези събития и последиците от тях намират потвърждение в изворите.¹⁶

Трябва да подчертаем, че татарското нашествие, колкото и разрушително да е било, засегнало само неголяма част от полските земи, а колонизацията (разбирай култивирането на нови земи — б. м.) обхванала цялата територия на страната. Освен това в хронологическо отношение немските колонисти са изпреварени от нидерландски и италиански заселници, настанили се в полските земи и главно в Шльонск още преди XII век.¹⁷ Важно обстоятелство е и фактът, че инициативата за колонизацията била подета, както вече отбелязахме, от полските феодали за повишаване на техните доходи и отразявала класовите им интереси.

Идеята на Р. Рьопел за изключителната заслуга на немските колонисти в икономическото и политическото развитие на средновековна Полша продължава известният немски историк Аугуст Майцен. Своите възгледи той развива в обширния предговор към четвърти том на голямата поредица от документи, илюстриращи общественото и икономическото развитие на Шльонск.¹⁸ В какво се състоят накратко неговите възгледи? На основата на поземлените карти на полските села в Шльонск от първата половина на XIX в., в които е отразено планирането на селските поземлени участъци и ланове¹⁹, Майцен достигнал до извода, че само в Шльонск 1500 села били подложени на немска колонизация през XIII и XIV в. Пресмятайки, че във всяко село е имало средно по 40—50 лана, той заключава, че само в Шльонск са се настанили 150—180 хиляди немски колонисти.²⁰

¹⁵ *Historia Polski, Tom I do roku 1764, cz. I do poł. XIV w.* Warszawa, 1958, s. 332.

¹⁶ „Anno Domini 1241. Primi Tartari Poloniam intrant, populum occidunt, devastant terram et ducem Henricum occidunt; Anno Domini 1259. Eodem anno Tartari devastaverunt terram Cracovie et Sandomirie et hic fuit secundus adventus, in quo occiderunt et abduxerunt infinita hominum millia...” МРН, т. III, Лwów, 1878, p. 166, 171.

¹⁷ *Inglot, St. Problem kolonizacji flamandzko-holenderskiej...*, s. 473—514 passim. *Historia Polski, t. I*, s. 300.

¹⁸ *Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 1—36, Breslau, 1857—1930, Bd. 4, 1863, SS. CXX, 391, S. CIII.*

¹⁹ Единична мярка за повърхнина. Въведена в обръщение с въвеждането на немското право във връзка с комасацията на земята. Заменила старата полска мярка морга. Лановете биват два вида — голям (франконски) 261 декара и малък (фламандски или хелмски) — 168 декара.

²⁰ *Codex diplom. Silesiae, Bd. 4, Breslau, 1863, S. CIII.*

Грешката на Майцен се обуславя от факта, че той отъждествява колонизацията на основата на немското право с немската колонизация. При това отъждествяване той смесва явления с различен характер. Така например, докато самото немско право, чийто външен белег се явява комасацията на орната земя в ланове, има главно стопански и правен характер, то немската колонизация има изключително етнически характер.

Майцен смята огромното болшинство стари полски села в Шльонск, респективно и в цяла средновековна Полша, в които старото полско княжеско право е било заменено с т. нар. немско право и в които най-често не е имало нито един немец, обхванати от немската колонизация. Според него всеки лан, отразен в поземлените карти на полските села, е следа от средновековен немски колонист. Неговият метод довежда до погрешно реставриране на събития и проблеми, които са основни в историята на полското село през XIII и XIV в. и са свързани с неговото прогресивно развитие.²¹

Благодарение на големия авторитет на Майцен сред немските историци тезата му била възприета от болшинството.

Тенденцията за отъждествяването на колонизацията на основата на немското право с немската колонизация залегнала още по-силно в разработките на някои немски историци, работили през периода между двете световни войни. Така например в колективния труд на Р. Кьочке и В. Еберт²² се сочи, че селата и градовете в средновековна Полша, преминали на немско право, се явяват пряко свидетелство за успеха на германизацията на изток. Тук отново тенденциозно се отъждествява приемането на организационни, правни и политически структурни форми с явление, имащо етнически характер. Отпор на тези националистични постановки на немската историография дадоха полските историци Казимир Тимиенецки и Антони Гоншаровски.²³

От съвременните немски изследователи според К. Тимиенецки най-задълбочено е обхванал проблема за немското право в средновековна Полша Х. Шмид. Неговите възгледи проличават най-добре в синтетичната му работа, написана и публикувана по случай VII международен конгрес на историците във Варшава

²¹ Вж.: *Tymieniecki, K. Historia chłopów polskich, t. 1. Warszawa, 1965, ss. 86—87, 361 i not. 1, 371; Kolonizacja a germanizacja Śląska w wiekach średnich, Katowice, 1937, s. 16—20.*

²² *Kótschee, R., Ebert, W. Geschichte der ostdeutschen Kolonisation, Leipzig, 1937.*

²³ *Tymieniecki, K. Historia chłopów polskich, t. 1, s. 364—365; Gonsiarowski, A. Ze studiów nad szarzeniem się tzw prawa niemieckiego we wsiach ziemi krakowskiej i sandomerskiej do roku 1333, Roczniki Historyczny, R. 26, 1960, s. 123—125.*

през 1933 г.²⁴ За разлика от по-горе изброените немски изследователи Шмид не отминава политическите и стопанските проблеми, свързани с колонизацията. Той правилно отбелязва, че влиянието на немското право в Полша не бива да се ограничава до приемането на отделни правни институции и че самото явление не бива да се разглежда само от историческо-правната му страна. В изследването на Шмид особено внимание заслужават два проблема: изясняване същността на немското право и заслугата за пренасянето му в полските земи.

По първия проблем Шмид смята, че при съществуващите отношения в полското средновековно село въвеждането на немското право представлява присаждане на западната доменална система.²⁵ По втория проблем, като отхвърля крайната теза на Майцен, че колонизацията на основата на немското право била немска колонизация, Шмид застава на компромисни позиции. Той твърди, че все пак първите опити на тази колонизация са донесли немците. Следователно Шмид приема, че началото на разпространението на немското право в средновековна Полша и в съседните ѝ страни, което той неправилно отнася чак до XVIII в.,²⁶ се корени в немската колонизация.²⁷

Това твърдение на Шмид К. Тимненецки оборва, като разкрива факторите, необходими за появата и утвърждаването на феодалното право, и достига до следния извод: „За разпространението на немското право в Полша не е било нужно непременно пристигането на немски селяни. За това били достатъчни местните полски селяни и най-главното наличието на феодалните фактори“.²⁸

От края на миналия век по въпросите за колонизацията на основата на немското право в средновековна Полша и немската колонизация вземат отношение и полските историци. Докато немските изследователи поставят в своите работи ударението главно на демографско-етническите и правните страни на колонизацията, то полските историци засягат стопанско-техническите и обществено-икономическите страни на явлението. Трябва да подчертаем, че една част от полските автори са попаднали под влиянието на погрешните и тенденциозни изводи в изследванията на немските историци по този въпрос.

Най-ярък пример в това отношение са полските историци Ми-

²⁴ Schmid, H. Das deutsche Reich in Polen. W: Deutschland und Polen, Berlin, 1933, S. 64—80. Cituję za Tymienieckiego, K. Historia chłopów polskich, t. 1, Warszawa, 1965, s. 379, not. 68.

²⁵ Вж.: Tymieniecki, K. Historia chłopów polskich, s. 380, not. 71.

²⁶ Tymieniecki, K. Op. cit., s. 379.

²⁷ Ibidem, s. 379—380.

²⁸ Tymieniecki, K. Historia chłopów polskich, t. 1, Warszawa, 1965, s. 395.

хаил Бобжински и Францишек Пиекосински. Те са първите историци-прависти, които разглеждат в своите работи проблема за колонизацията в Полша и ролята на немската колонизация в това отношение. М. Бобжински отдава изключително значение на немската колонизация и право за икономическото и културното развитие на средновековна Полша.²⁹ От друга страна, Ф. Пиекосински в изследването си „Селското население в Полша през периода на Пястите“, въпреки че оперира с много ценен фактологически материал, поради неправилното му анализиране достига до неверни изводи за ролята на немското право върху съдбата на полските селяни. Той разглежда немското право като чудодейно средство срещу тежкото според него положение на селяните по време на полското княжеско право и срещу всички неудачи в отношенията, съществували в полското средновековно село.³⁰

Други двама представители на полската историческа мисъл от началото на XX в., Тадеуш Войцеховски³¹ и Станислав Смолка³², в общи линии считат, че в първите векове от създаването на полската държава по-голямата част от нейната територия е била некултивирана и твърде слабо населена. Така, макар и косвено, те подкрепят теориите на немските историци.

Особено значение за критиката на ненаучните немски теории във връзка с колонизацията имат работите на Карол Поткански и Францишек Буяк. В своите изследвания върху първоначалното заселване на полските земи Карол Поткански използвал топографичната метода и резултатите от етнографските и социологичните изследвания, за да възстанови историческия процес.³³ Францишек Буяк се явява един от първите представители на създателите на стопанската история в Полша. В основната си работа по интересуващия ни проблем — „Студии върху заселването на Малополша“, Буяк изследва историята на полското село и неговото население преди разпространението на немското право в Полша. Върху основата на документален материал той доказал, че гъстотата на населението в Малополша през разглеждания период не се е различавала съществено от гъстотата на населението в Германия.³⁴ Той успял да докаже, че общото състояние на

²⁹ *Bobrzyński, M.* Dzieje prawa niemieckiego w zarysie wraz z historia prawa tego w Polsce, Kraków, 1976.

³⁰ *Piekosiński, F.* Ludność wieśniacza w Polsce w dobie piastowskiej, Studia, rozprawy i materyały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego, Kraków, 1897, s. 77—227.

³¹ *Wojciechowski, T.* Podział i zakres dziejów Polski, Lwów, 1884.

³² *Smolka, S.* Uwagi o pierwotnym ustroju Polski piastowskiej, Warszawa, 1881.

³³ *Potkański, K.* O pochodzeniu wsi polskiej, W: Pisma pośmertne Karola Potkańskiego, Wyd. F. Bujaka, t. 1—2, 1922—1924, t. 2, ss. 346—387.

³⁴ *Bujak, F.* Studia nad osadnictwem Małopolski, cz. I, Rozpr. Akad. Umiej., Wyd. hist.-filozof., seria 2, t. 22, ss. 172—438.

стопанството в Полша в периода преди приемането на немското право се намирало на значително по-високо ниво, отколкото било приемано навсякъде в историографията преди това.³⁵

Разгледаните работи на двамата по-горе споменати историци дали възможност в следващите изследвания да бъдат избягнати предишните грешки.

Като постижение на полската критическа историопис в началото на ХХ в. можем да посочим работата на Освалд Балзер, озаглавена „Немците в Полша“.³⁶ Авторът критически анализира изследването на немския историк Р. Кендл³⁷, който под влиянието на А. Майцен и служейки си с неговите ненаучни методи на изследване, „доказва“ наличието на масово заселване на немски селяни в Прикарпатските области. Някои възгледи, развити от Балзер, днес естествено са остарели и част от изводите му не са били потвърдени от по-късните регионални изследвания,³⁸ но за своето време работата му е била твърде актуална. Основното е, че Освалд Балзер показал научно интерпретиране на фактите и несъстоятелността на застъпваната от немските историци теза за изключителната роля на немската колонизация за прогреса в полските земи. Той спомогнал също така и за ревизиране становището на някои полски историци по този въпрос.

Започнатото от О. Балзер дело продължават в периода между двете световни войни полските историци Теодор Тич³⁹, Казимир Тимиенеcki⁴⁰, Здислав Качмарчик⁴¹, Роман Гродецки⁴², Ие-

³⁵ *Tymieniecki, K.* Historia chłopów polskich, t. II, s. 391, not. 4.

³⁶ *Balzer, O.* Nemcy w Polsce, Kwart. Hist., R. XXV, 1911.

³⁷ *Kaindl, R.* Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern, Bd. I, 1907, passim.

³⁸ Така например О. Балзер приема, че 60% от селата в Малополша, за които и документите свидетелствуват, че са приели немското право, са възникнали in crudl radice — на суров корен, на некултивирано място, което ще рече, че при тяхното залагане са участвували колонисти — една голяма част от които немци. В най-ново изследване на А. Гоншаровски тези нововъзникнали села са 9%. Вж.: *Gasiarowski, A* Op. cit., s. 139—158. Това уточняване според нас е твърде важно, защото то фактически доказва, че немският етнически елемент, участвувал в колонизацията, съвсем не е бил така многоброен, както искат да го представят Майцен, Кендл и техните следовници.

³⁹ *Tyc, T.* Początki kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckim w Wielkopolsce (1200—1333), Poznań, 1924, ss. 137.

⁴⁰ *Tymieniecki, K.* Prawo niemieckie w rozwoju społeczny wsi polskiej, Kwart. Hist., R. 37, 1923, ss. 38—78.

⁴¹ *Kaczmarczyk, Z.* Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry, Poznań, 1945, ss. 267.

⁴² *Grodecki, R.* Wole i Lgoti. Przyczynek do dziejów osadnictwa w średnio-wiecznej Polsce. W: Studia... poświęcone prof. Fr. Bujakowi, Lwow, 1931, ss. 45—65.

жи Масловски⁴³ и други. Те в своите регионални изследвания върху проблемите на колонизацията и немското право в средновековна Полша спомагат за изясняването на проблема, а същевременно с това и за развенчаването на мейтзеновския мит, че извършващият се прогрес в селското стопанство през XIII и XIV в. в земите на Полша, пък и не само на Полша, но и в славянските земи, намиращи се на изток от р. Елба, се явява резултат изключително от дейността на немските колонисти.

През 1933 г. бил издаден от група немски историци сборник изследвания под заглавие „Германия и Полша“,⁴⁴ в който тенденциозно се отрича културното и икономическото развитие на полския народ или пък се свежда до пълен примитивизъм, като същевременно се подчертават заслугите на немските колонисти в това отношение. Това изследване предизвикало справедливо възмущение сред полската културна общественост и осемнадесет най-изтъкнати полски историци, между които Вл. Семкович, Ст. Кентчински, К. Тиминецки, О. Халецки, М. Ханделсман и др., излезли с колективен отговор на страниците на „Кварталник хисторични“.⁴⁵

В отговора на полските историци националистическите концепции на немските изследователи били подложени на остра критика. Направен бил опит да се изтъкне самостоятелният път на развитие на полското стопанство и култура, като същевременно се посочват сферите на влияние и размерът на това влияние, осъществено от полския етничен елемент.

Дошлата на власт през 1933 г. националсоциалистическа партия начело с Хитлер поставила пред немските историци задачата теоретически да обосновават подготвената агресия на изток в славянските земи. Така след 1933-а чак до 1945 г. проблемът за немската колонизация в Полша станал едно от любимите оръжия на хитлеристката пропаганда. Пръв в услуга на тази пропаганда, предложил своето перо, немският историк Курт Люк.⁴⁶ Той прави опит да докаже превъзходството на немската култура над полската, тъй като според него в основата на най-големите постижения на полския народ в различните области на неговото развитие лежи дейността и мисълта на немските колонисти. Той счита, че ще бъде трудно на съвременното полско буржоазно правителство да се справи и „да защитава“ независимостта на Полша от домогванията на Съветския съюз и поради това то трябва да се опре на хитлеристка Германия.

⁴³ *Mastowski, J.* Kolonizacja wiejska na prawie niemieckim w województwach sieradzkiim, łeczyckim, na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej, Roczn. Hist. R. 13, 1937, ss. 195—303.

⁴⁴ *Deutschland und Polen, Beiträge zu ihren geschichten Beziehungen* hrsg. A. Brackman, Berlin, 1933.

⁴⁵ *Niemcy i Polska, Kwartalnik Historyczny*, R. 48, 1934, ss. 776—886.

⁴⁶ *Lück, K.* Deutsche Aufbkräfte in der Entwicklung Polens, Plauen, 1934.

К. Люк издига тезата, че 20—25% от общия брой на полското население през XIV—XV в. са били немски колонисти. За да докаже това свое твърдение, той преписал на поляците с немски имена също немски произход. Така според неговите изследвания големият полски историк и патриот Ян Длугош също бил от немски произход.⁴⁷

След като фашистката армия окупира Полша през септември 1939 г., на полските историци бе отнето правото за научна изява въобще и в частност по проблема за немската колонизация в Полша. За тяхна чест и за честта на полската историческа наука трябва да отбележим, че въпреки съществуващата реална заплаха за физическо унищожение по инициатива на професора от познанския университет Зигмунд Войцеховски те продължили нелегално своите изследвания. Това дало възможност укритите ръкописи с резултатите от тия изследвания да бъдат публикувани непосредствено след завършването на войната и да бъдат разобличени немските фалшификации. Особена заслуга в това отношение имат Зигмунд Войцеховски⁴⁸, Мариан Фридберг⁴⁹, Зигмунд Качмарчик⁵⁰, Юзеф Митковски⁵¹ и други.⁵²

След Втората световна война Полша тръгна по социалистически път на развитие. Започна преустройство на полската историческа наука — освобождаването ѝ от националистичните наслойки и усвояване на принципите на марксистко-ленинската методология. Първите работи, посветени на интересувания ни проблем, които представляват опит да се изследва той от позициите на нова методология и методика, се появяват в началото на 50-те години от нашия век.

От нова отправна точка изследват немското право съвременните полски историци Здислав Качмарчик и Михаил Щчанецки.⁵³ Те разглеждат диалектичната връзка между въвеждането на немското право в полските земи и изменението на феодалната рента. Естествено би могло да се спори доколко правилно е формулирана темата „Колонизацията на немското право в Полша и

⁴⁷ Вж. подробен анализ у *Kaczmarczyk, Z. Kolonizacja niemiecka i kolonizacja na prawie niemieckim w średniowiecznej Polsce. W: Stosunki polsko-niemieckie w historiografii, cz. I, pod red. Gerarda Labudy i in. Poznań, 1974, ss. 283—285.*

⁴⁸ *Wojcechowski, Z. Polska-Niemcy, Dziesięć wieków zmagania, Poznań, 1945.*

⁴⁹ *Friedberg, M. Kultura polska a niemiecka. Elementy rodzime a wpływy niemieckie w ustroju i kulturze Polski średniowiecznej. T. I—II, Poznań, 1946, ss. 363, ss. 310.*

⁵⁰ *Kaczmarczyk, Z. Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry do 1333, Poznań, 1945, ss. 267.*

⁵¹ *Mitkowski, J. Pomorze Zachodnie w stosunku do Polski, Pozn. 1946.*

⁵² *Kaczmarczyk, Z. Kolonizacja... W: Stosunki..., ss. 285 i nn.*

⁵³ *Kaczmarczyk, Z., Sczaniecki, M. Kolonizacja na prawie niemieckim w Polsce a rozwój renty feudalnej, Czaop. Prawno-Hist., t. 3, 1951, ss. 59—86.*

развитието на феодалната рента“ и доколко тази формулировка отразява влиянието на старите концепции в полската историография по интересувания ни проблем.

Проблемът за разпространението на немското право в една част от земите на средновековна Полша от позициите на марксистко-ленинската методология е разработен от Антони Гоншаровски.⁵⁴ Авторът прави критичен анализ на най-важните изследвания на буржоазните автори по въпроса и посочва успехите на новата полска историопис в това отношение.⁵⁵

В продължение на няколко години след освобождението на Полша и разгрома на фашистка Германия проблемът за колонизацията и разпространението на немското право в славянските земи на изток от Одра не бе вече така актуален. През втората половина на ХХ в. обаче историците в ГФР отново насочиха своето внимание към колонизацията. По този въпрос големият полски медиевист Герард Лабуда, на когото полската историопис дължи много обзорни прегледи и рецензии върху изследванията на немската историография преди и след войната, пише: „В изследванията на западногерманските историци след петдесетте години на ХХ в. могат да се забележат две ясно оформени и съществуващи редом течения, които нерядко се преплитат едно с друго. Едното течение е традиционно в своите националистични възгледи, разчитащо на териториален ревизионизъм. Другото, по-слабо течение, което едва сега се ражда, се стреми да разбере полската гледна точка, като отчита реалните условия на живот, обществените и политическите отношения в съвременна Европа.“⁵⁶

Направените констатации от проф. Лабуда идват да ни покажат, че една част от западногерманските историци, стоящи на ревизионистични позиции, отново се връщат към проблемите на немската колонизация и разпространение на немското право в полските земи като удобно средство за обосноваване стремежите на ревизионистичните кръгове от ГФР.⁵⁷

Тези стремежи на част от представителите на западногерманската историография да възстанови възгледите на немската буржоазна историческа наука, макар и с някои корекции, отдалечават момента, когато ще бъде възможно да се води една плодотворна научна дискусия с полските историци по въпросите на ко-

⁵⁴ *Gasiorowski, A. Ze studiów nad szerzeniem się tzw. prawa niemieckiego we wsiach ziemi krakowskiej i sandomierskiej (do roku 1333) Roczn. Hist., R. 26, 1960, ss. 123—170.*

⁵⁵ *Ibidem, ss. 123—131.*

⁵⁶ *Labuda, G. Stare i nowe tendencje w historiografii zachodnio-niemieckiej, Przegląd Zachodni, nr 7—8, 1956, s. 225.*

⁵⁷ Подробно за работите на западногерманските историци, стоящи на ревизионистични позиции, вж. у *Kaczmarczyk, Z. Kolonizacja niemiecka i kolonizacja na prawie niemieckim, W: Stosunki polsko-niemieckie... ss. 311—317.*

лонизацията и немското право, дискусия без националистически и шовинистически тенденции, такава дискусия, каквато се води понастоящем между полските историци и историците от ГДР за обективна и справедлива оценка на колонизационните проблеми.

Известният полски историк Здислав Качмарчик правилно подчертава, че всяка една наука, в това число и историята, се стреми да служи на своя народ, на неговите културни, а дори и политически цели, но изхождайки от строго научни позиции. Затова и полската историческа наука се противопоставя остро на ненаучните, националистически и шовинистически възгледи на немската историография, поставила се в служба на немския империализъм. В това противопоставяне, чийто основни моменти разгледахме, полските историци, защитавайки правото на свободно съществуване и развитие на своя народ, разобличиха целите на немския империализъм и ненаучните резултати на немските историци по въпросите на колонизацията, като издигнаха на по-високо ниво изследванията по разглеждания проблем.

За окончателното разработване на този въпрос е необходимо да продължат и се разширят регионалните изследвания в хронологично и обемно отношение, като се обхване цялата полска територия. Според нас при тези изследвания вниманието трябва да се насочи най-вече към проблемите и резултатите, свързани с осъществяването на колонизацията (т. е. култивирането на нови земи) от полски селяни на основата на немското право, немската колонизация, извършваща се на основата на немското право, и пренасянето на полските села от полско на немско право.

За решаването на редица проблеми, един от които е и проблемът за класовата борба в полското село през епохата на XIII и XIV в., особено важно значение има изследването на съотношението между полските села и градове, приели немското право, и тия, останали на основата на старото полско право.

Документалният материал и досегашните изследвания показват, че немската колонизация и колонизацията на основата на немското право се извършват изключително в пределите на едрата феодална собственост. Следователно за научното изясняване на колонизационните проблеми в средновековна Полша е необходимо да бъде разгледан въпросът за развитието и промените на едрата феодална собственост през XIII и XIV в.

ПРОБЛЕМА ВНУТРЕННЕЙ КОЛОНИЗАЦИИ
В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ПОЛЬШЕ И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ
В ПОЛЬСКОЙ И НЕМЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Георги Пырвев

Резюме

Развитие производительных сил в польском обществе в конце XII и начале XIII века породили тенденцию к коммутации отработочной и натуральной ренты в денежную. Стремление крестьян к регламентированным обязанностям по отношению к феодалному сеньеру обусловило экономические и социальные основы колониационного процесса. В обобщенном виде этот процесс проявился в двух направлениях: юридическо-экономическом и демографическо-политическом.

Проблема колонизации на основе немецкого права является одной из самых важных в немецко-польских отношениях в период средновековья. Этот факт обусловил интерес польских и немецких историков к этой проблеме, а также вызвал споры в процессе его научного решения.

Автор статьи обращает внимание на историографический аспект проблемы. На основании исследований современных польских историков показывается тенденциозность в интерпретировании проблемы со стороны буржуазной польской и немецкой историографии. Последовательно рассмотрены этапы, через которые прошла польская историография при исследовании вопроса колонизации на основе немецкого права в средневековой Польше. Подчеркнуто и политическое значение вопроса.

LE PROBLEME DE LA COLONISATION INTERIEURE
EN POLOGNE MEDIEVALE D'APRES
L'HISTORIOGRAPHIE POLONAISE ET ALLEMANDE

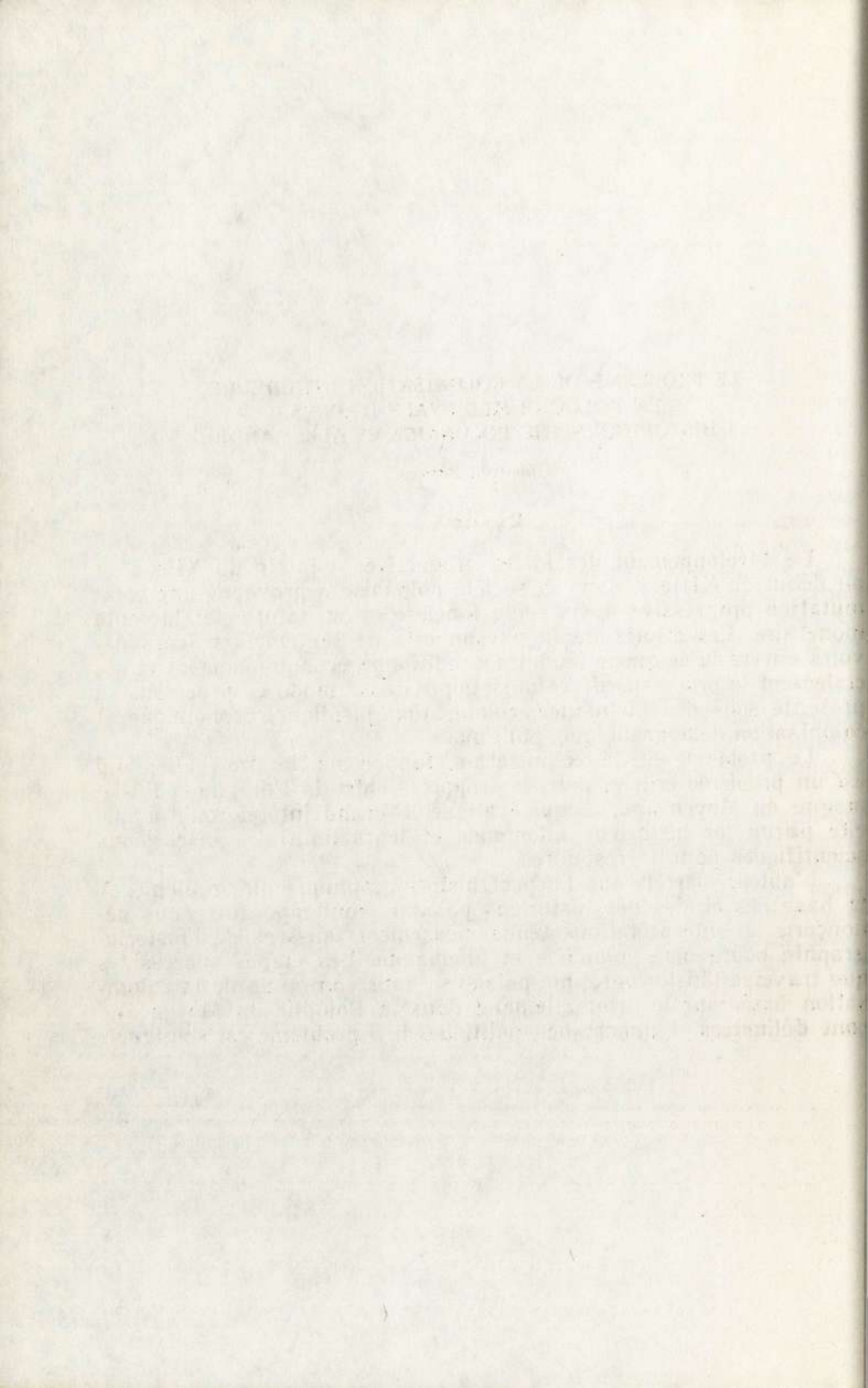
Guéorgui Parvev

Résumé

Le développement des forces productives à la fin du XIIe s. et au début du XIIIe s. dans la société polonaise a provoqué une commutation progressive de la rente foncière et en nature par la rente monétaire. Les efforts de la paysannerie de régler leurs devoirs envers le seigneur féodal a conditionné économiquement et socialement le processus de colonisation. Grosso modo ce processus se présente sous deux tendances-colonisation juridique, économique et colonisation démographique, politique.

Le problème de la colonisation, fondée sur le droit allemand est un problème crucial dans les rapports entre la Pologne et l'Allemagne du Moyen âge, ce qui explique le grand intérêt qu'il a suscité parmi les historiens allemands et leurs multiples discussions scientifiques pour le résoudre.

L'auteur s'arrête sur l'aspect historiographique du problème. A la base des études des historiens polonais contemporains nous dénonçons les interprétations tendancieusement faussées de l'historiographie bourgeoise polonaise et allemande. Les étapes successives que traverse l'historiographie polonaise dans son étude de la colonisation basée sur le droit allemand dans la Pologne du Moyen âge sont délimitées. L'importance politique du problème est soulignée.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XX, кн. 3

Факултет за история

1982/1983

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CYRILLE ET METHODE“

DE V. TIRNOVO

Tome XX, livre 3

Faculté d'histoire

1982/1983

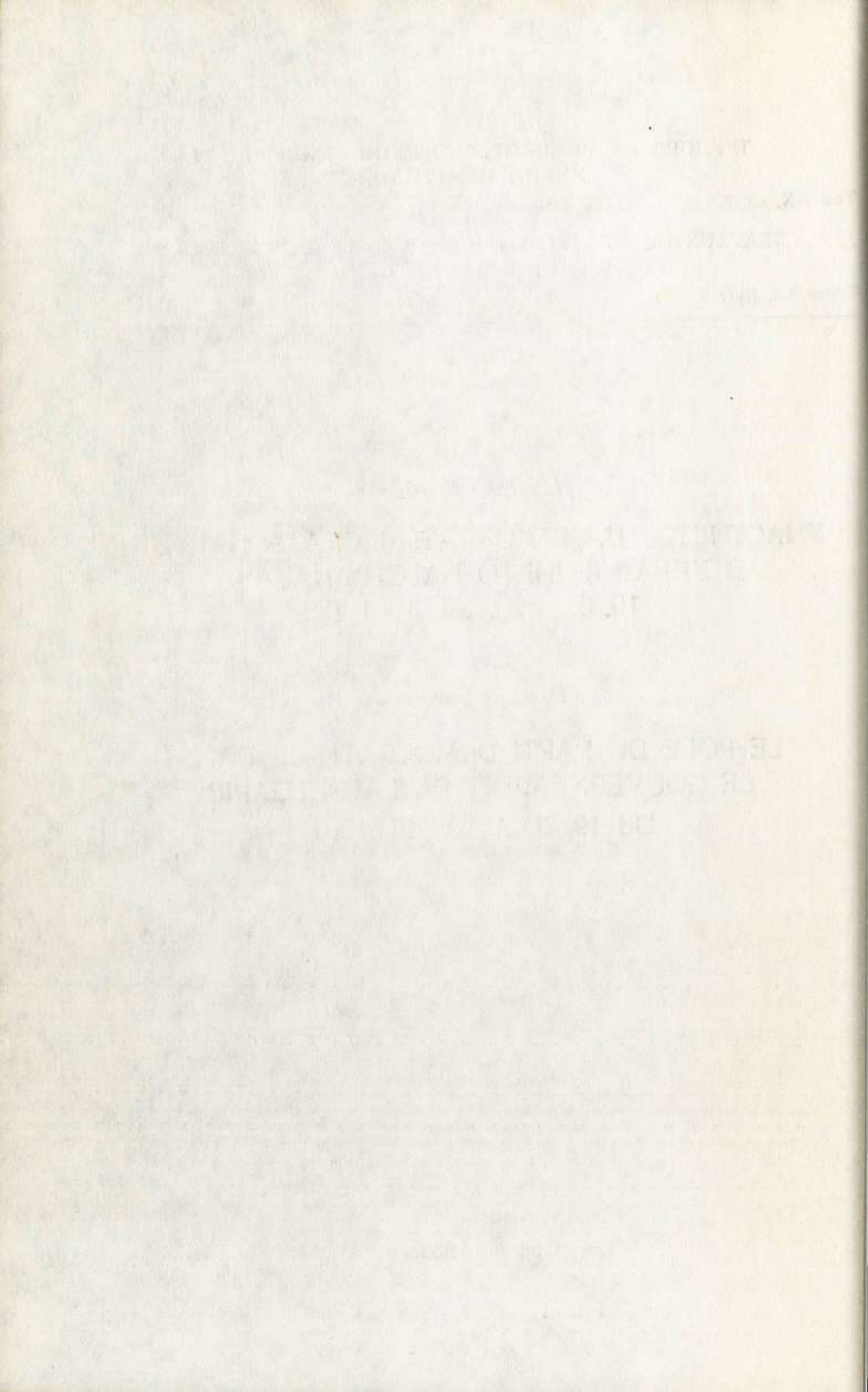
Димитър Саздов

УЧАСТИЕТО НА ДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ
В УПРАВЛЕНИЕТО НА СТРАНАТА —
19. II. — 20. XII. 1901 Г.

Dimitar Sazdov

LE ROLE DU PARTI DEMOCRATIQUE DANS
LE GOUVERNEMENT DE LA BULGARIE
DE 19. II. A 20. XII. 1901

София, 1983

В края на XIX в., след няколкото радославистки кабинета България е изправена пред нова правителствена криза. Насилническата и грабителска политика на радославистите довежда до разоряване на икономиката и финансите на страната. Това от своя страна изостря недоволството на градската дребна буржоазия и селските маси. Разразилото се селско движение заплашва авторитета и влиянието на буржоазията като цяло.¹ Всичко това довежда до засилване дейността на буржоазните опозиционни партии против управлението на радославистите. Развиваната дейност от опозицията, макар и косвено, допринася за падането на това правителство. И този път обаче решаваща се оказва позицията на княз Фердинанд.

През септември 1900 г. неочаквано външният министър Григор Начович си подава оставката, недоволен от външната политика на Фердинанд и правителството.² Малко след това в кабинета избухва конфликт между Васил Радославов и военния министър ген. Паприков. Този конфликт заплашва с падане на цялото правителство.³

Неуспешните опити на Фердинанд да предотврати кризата го принуждават да прибегне до съветите на опозицията. Най-напред на аудиенция при него е поканен П. Каравелов,⁴ а след това и Ст. Данев. Създадената неблагоприятна обстановка в страната и страхът от компрометиране принуждава и двамата да искат запазването на правителството.⁵ Опитите на Фердинанд и по-голямата част от опозицията да запазят стария кабинет, докато се гласува бюджетът за 1901 г., завършват с неуспех. Разривът Радославов—Паприков и несъгласието на Фердинанд да

¹ Народна библиотека „Кирил и Методий“ — Български исторически архив (НБКМ—БИА), ф. 14, а. е. 385, л. 50—60. Доклад на Гр. Начович до княза за причините за оставката му, 9. IX. 1900 г. Вж. също Documents diplomatiques Français (1871—1914), le série (1871—1900), tome XVI, Paris, Paus 1959, p. 192—193. Лофорне, управляващ френското агентство и генерално консулство в София, до министъра на външните работи на Франция Делкасе, 10. V. 1900.

² Научен архив на Българската академия на науките (НА—БАН), сб. IV, т. 1, а. е. 64, с. 104—107.

³ На тази среща Фердинанд предупреждава П. Каравелов за своите амерения — скоро да го повика на власт. Това се посреща със задоволство от лидера на демократите. (НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 64, с. 129.)

⁵ Пак там, с. 107—108.

одобри предлаганата листа за нов кабинет от либералския водач д-р В. Радославов довеждат до падането на правителството.⁶

След падането на радослависткото правителство борбата на опозиционните партии за „завоюването“ на политическата власт започва с нова сила. Важно място в тази борба заема дейността на една от най-организираните буржоазни партии в края на XIX в. — Демократическата,⁷ която в началото на 1901 г. успява, макар и в коалиция да се добере до управлението на страната.

Въпросът за участието на буржоазните партии в политическия живот на страната привлича отдавна вниманието на българските историци.⁸ Важно място в тези изследвания заемат онези моменти от историята на буржоазните политически партии, когато те са управляващи. Дейността на Демократическата партия обаче както в опозиция, така и по време на участието ѝ в управлението на страната, в първите години на XX в. не е проучвана от марксистката историческа наука. Настоящото изследване цели да разкрие непосредствената дейност на Демократическата партия до идването ѝ на власт и по-време на участието ѝ в коалиционното правителство. Независимо от трудността да се разграничи дейността на Демократическата партия от най-близко стоящата до нея по идейни възгледи и политически концепции — Прогресивно-либералната партия, направен е опит да се изтъкне ролята на демократите в управлението на страната. И тъй като ние спираме вниманието си само върху дейността, мястото и ролята на Демократическата партия в политическия живот на страната на прага на новото столетие, въпросът за дейността на останалите буржоазни партии ще бъде засегнат дотолкова, доколкото е необходимо да се изяснят някои действия и становища на демократите.

⁶ Пак там, с. 108—110.

⁷ За формирането и част от дейността на тази партия вж.: Саздов, *Демократическата партия* (май 1894 — февруари 1896). Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, т. XVII, кн. 3, 1981, с. 65—104; Демократическата партия и вътрешната политика на либералите (радослависти) — 1899—1900 г., Сборник с материали от Втората национална конференция на младите историци, Държавно-политически традиции по българските земи, 14—16 ноември 1979 г., В. Търново, 1980, с. 235—258; Демократическата партия и селското движение в България от края на XIX век, сб. Исторически изследвания, кн. 1, Селският въпрос и селските движения в България и Германия (1830—1945 г.), В. Търново, 1983.

⁸ Подробно за тези изследвания вж. посочената литература от *Николаева, В.* Народнoлибералната партия и вътрешнополитическото развитие на България (1894—1903). Известия на института за история, т. XXIV, с. 95—9

* * *

1. Образуване на коалиционно правителство начело с Петко Каравелов

Избухналата през есента на 1900 г. правителствена криза довежда до образуването на едно безпартийно правителство начело с Тодор Иванчов.¹⁰ Опитите на Т. Иванчов да формира коалиционен кабинет завършват с неуспех,¹¹ поради което в състава на новото правителство са включени: Т. Иванчов — министър-председател и министър на финансите, полк. Рачо Петров — министър на вътрешните работи, Йов Титоров — министър на търговията и земеделието, д-р П. Данчев — министър на правосъдието, Д. Тончев — на външните работи и изповеданията, Ив. Пеев — министър на просветата, ген. Паприков — министър на войната и временно управляващ Министерството на общите сгради, пътищата и съобщенията.¹² Така съставеният кабинет с основание може да се приеме за безпартиен, а не радославистки.¹³

Поставените от княз Фердинанд задачи пред правителството се свеждат до провеждането на нови парламентарни избори, в резултат на които да се образува новият кабинет.¹⁴ Това предизвиква раздвижване в редовете на цялата буржоазна опозиция. Демократическата партия следи с повишено внимание развитието на министерската криза. Още преди образуването на новото правителство,¹⁵ нейният лидер П. Каравелов предприема обиколка в провинцията с цел да засили позициите на своята партия.¹⁶

След съставянето на кабинета Иванчов—Петров много от повидните политически дейци на опозицията предсказват неговата „близка смърт“.¹⁷ Стремежът на демократите да се доберат по-

¹⁰ Подробно за образуването на това правителство вж. *Николова, В.* Народнолибералната партия 1894—1903 г. Развитие и дейност, кандидатска дисертация. С., 1976, с. 110—114.

¹¹ Вестник, бр. 18, 28 ноемв. 1900; България, бр. 5, 28 ноемв. 1900; бр. 6, 1 дек. 1900. В един от последните варианти за образуване на коалиционното правителство се предвижда да влезе и един демократ (Ив. Белинов).

¹² Държавен вестник, бр. 261, 28 ноемв. 1900.

¹³ *Топалов, В.* Вътрешната политика на радослависткия режим и борбата на народните маси против нея (19. I. 1899—27. XI. 1900). С., 1950, Дисертация, с. 314.

¹⁴ С указ на Фердинанд от 30 ноември 1900 г. се разтурва Х. Обикновено народно събрание, като се възлага на преходното правителство да проведе изборите за XI Обикновено нар. събрание Държавен вестник, бр. 263, 30 ноемв. 1900; ср. също Свят, бр. 45, 1 дек. 1900.

¹⁵ На 27 ноември 1900 г. (вечерта), след аудиенцията си при княза, Т. Иванчов съставя новия кабинет. вж. Нов век, бр. 254, 29 ноемв. 1900.

¹⁶ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 421, л. 6, 50, 70; вж. и Вестник, притурката, бр. 17, 27 ноемв. 1900; НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 523, л. 13.

¹⁷ Народни права, бр. 3, 11 ян. 1901.

скоро до властта ги кара да търсят съюз с добре организираната Народна партия. Влизането в съюз с цанковистите плаши каравелистите. В края на декември 1900 г., при посещението си в Плевен, Каравелов заявява, че не може да влезе в един кабинет с цанковистите: „1. Защото цанковистите не ще могат да изпълнят нито едно от обещанията си пред избирателите, които обещания са повече от безсъвестни. 2. Цанковистите не ще намерят заем нито на Изток, нито на Запад, а без заем никое правителство не ще може да управлява и 3. Защото цанковистите са много надменни и много се самообладават от силата на партията си.“ „Аз мога да ги подкрепя, заявява Каравелов, да съставят правителство, но не мога да им обещаая безпрекословна поддръжка. Да съставя с тях правителство то значи да компроментирам партията си. По-скоро бих могъл да работя с г-н Стоилов, отколкото с цанковистите.“¹⁸

Веднага след образуването на преходното правителство във връзка с предстоящите избори буржоазните партии разгръщат голяма политическа дейност. В някои кръгове на Демократическата партия има страх от „наследството, каквото оставя радославизмът в държавното управление“,¹⁹ но въпреки това нейната дейност в този период се отличава с особена активност. На първо място те изразяват недоверие към новото правителство. Още на 30 ноември 1900 г. столичното бюро на Демократическата партия поканва своите съмишленици да присъствуват на насрочения за 3 декември „политически семинар“ в клуба на партията.²⁰ Организационна дейност развиват и бюрата в провинцията. Видинският в. „Народен лист“ счита, че в България „е необходимо създаването на едно силно демократическо течение“, което единствено би могло да изведе българския народ от положението, в което се намира.²¹ Като гледат на новия кабинет като на временен, демократите с недоволство посрещат опитите на Т. Иванчов да си осигури болшинство в предстоящите избори и идеята на министъра на вътрешните работи Р. Петров (внушена му от Дико Йовев) да създаде нова партия. Това, заявяват те, е „в рязка противоположност с речта на княза, в която държавният глава очертава задачата на кабинета“.²² Едновременно с това тяхната агитационна дейност се отличава от досегашната с по-голямата

¹⁸ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 421, л. 70. Писмо до К. Стоилов от Цз. Кузев, Плевен, 2 февр. 1901 г.

¹⁹ Народен лист, бр. 43, 26 ноемв. 1900.

²⁰ Пряпорец, бр. 59, 30 ноемв. 1900.

²¹ Народен лист, бр. 44, 2 дек. 1900.

²² НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 64, с. 123, 124; Пряпорец, бр. 61, 8 дек. 1900; вж. и бр. 65, 24 дек. 1900; Възраждане, бр. 3, 10 дек. 1900 (орган на правителството на Т. Иванчов); Народна сила, бр. 1, 19 дек. 1900.

организираност, зрелост и едно по-трезво анализиране на икономическото състояние на страната. Характерни в това отношение са политическите речи на Каравелов, Белинов, Такев и други демократи, произнесени през декември 1900 г. в Пловдив, Асеновград, Сливен, Ямбол, Бургас и други градове на Южна България на събрания, организирани от местните бюра на Демократическата партия.²³ В тези речи демократите обещаваат да изведат страната от тежкото икономическо състояние, като намалят данъците и увеличат приходите на страната.²⁴ Обаче липсата на икономическа програма ни дава основание да заключим, че и те, както и останалите буржоазни партии не са наясно как да бъде изведена страната от тежката финансова криза.

По инициатива на местните бюра подобни събрания се свикват в много градове на Северна България.²⁵ Тук се отличават организациите на Демократическата партия в Северозападна България. На общо заседание градските демократически бюра от Видин, Белоградчик и Кула решават да се проведе на 27 декември (сряда) от 10 часа събрание на „бюрата от цялото окръжие за определяне кандидатите на Демократическата партия в предстоящите законодателни избори за Видинска, Белоградчишка и Кулска околии“²⁶. В стремежа си да получат подкрепата на по-голямата част от населението в този край демократите допускат присъствието и на „лица, принадлежащи към други политически убеждения“²⁷. Подобно събрание се организира в края на декември от местното бюро на Демократическата партия и във Варна. На него П. Каравелов произнася „много съдържателна реч“, държана малко преди това и в Разград.²⁸

Дълго време в редовете на Демократическата партия съществуват разногласия по въпроса за изработването на програма. По-консервативното течение около П. Каравелов се противопоставя на усилията на „левицата“ в партията²⁹ по въпроса за изра-

²³ Нов век, бр. 260, 15 дек. 1900; Работнически вестник, бр. 17, 22 дек. 1900; Пряпорец, бр. 63, 16 дек. 1900; бр. 64, 21 дек. 1900.

²⁴ Работнически вестник, бр. 17, 22 дек. 1900.

²⁵ Народна сила, бр. 1, 19 дек. 1900; Музей на революционното движение — гр. Варна (МРД—Варна), инв. № 4815, л. 12; Народен лист, бр. 48, 30 дек. 1900.

²⁶ Народен лист, бр. 47, 24 дек. 1900.

²⁷ Пак там; вж. и МРД—Варна, инв. № 4815, л. 9, 10.

²⁸ Народна сила, бр. 1, 19 дек. 1900; бр. 3, 30 дек. 1900; бр. 4, 10 януари 1901.

²⁹ Още при формирането на Демократическата партия (след падането на Стамболовия режим) се забелязват различия в нейните редове. Повечето от „новите дейци“, влезли в партията, особено онези от провинцията виждат в изграждащата се Демократическа партия нова партия, коренно различаваща се от останалите буржоазни партии. Тя според тях трябвало да оглави буржоазнодемократическото движение, зародило се през последните години на Стамболовото управление, да осигури участието на трудещите се маси в „ръ-

ботването на официална програма. В последните години на века все повече започва да се чувства нуждата от програма. Поради това свиканият през лятото на 1900 г., първи конгрес на Демократическата партия избира специална комисия, която да изработи програма на партията. Създамата се в края на 1900 г. и началото на 1901 г. благоприятна обстановка за спечелване на изборите принуждава комисията да изостави въпроса за програмата и да пристъпи към по-конкретни действия. Тя възлага на Ил. Георгов да изработи проект за „Окръжно“, което да запознае избирателите с основните начала на партията.³⁰ Като излагат основните си принципи, които по същество са повторение на издигнатите дотогава „програмни начала“, демократите се стремят да разграничат Демократическата партия от всички останали партии, „като се определят точките на раздела и съприкосновение и със социалдемократическата партия“. Така те смятат да привлекат към себе си „всички демократически елементи в страната, особено младежта“³¹.

ководене съдбините на страната с цел да се подигне тяхното благосъстояние“ (Народен лист, бр. 16, 27 юли 1902; вж. и *Влайков, Т. Г.* Политическото развитие на България, статия трета. Демократически преглед, год. IV, кн. IX, 1906, с. 974—975). С цялата си дейност това течение в Демократическата партия се стреми да отстоява интересите на дребните селски и градски производители и на будната буржоазна интелигенция. То иска да наложи на партията една широка програма за реформиране на капиталистическото общество чрез „редица мероприятия, взети по законодателен ред и частна инициатива, каквито са земеделските и еснафските сдружения, реформиране на данъчната система, намаление на големите и разкошни държавни разходи“, чрез покровителствование на икономически по-слабите граждани и други, които според тях ще доведат до изравняване на социално-икономическите различия в буржоазното общество. (НБКМ—БИА, ф. 192, а. е. 4, л. 12.)

По-голямата част обаче от основателите и ръководителите на Демократическата партия малко по-различно схващат целите и задачите на партията. За тях партията не е нова. Те гледат на Демократическата партия като на партия — продължителка на идеите и разбиранията на старата Либерална партия. Това ядро запазва за дълго време приоритет при определяне позициите, възгледите, дейността и пр. на Демократическата партия. В процеса на развитие на партията то започва да отстоява интересите на замогващите се дребнобуржоазни слоеве, които в стремежа си по-скоро да дойдат на власт са склонни на компромиси, влизачи в противоречие с общоприетите принципи и начала на партията.

През последните години на XIX в. и в годината на участието на демократите в управлението на страната настъпват дълбоки разногласия между тези течения вътре в партията. Очерталата се радикална левица започва упорита борба за налагане на по-демократични (дребнобуржоазни) програмни начала на партията. (НБКМ—БИА, ф. 192, а. е. 3, л. 118—127. Писма на Ив. П. Славейков; вж. и л. 37. Писмо на Ил. Георгов до Н. Цанов.)

³⁰ НБКМ—БИА, ф. 192, а. е. 3, л. 8—10. Писмо до Н. Цанов във Видин от Т. Г. Влайков, 16 XII. 1900 г.; Народна сила, бр. 1, 19 дек. 1900; НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 64, с. 135.

³¹ НБКМ—БИА, ф. 192, а. е. 3, л. 8—10; вж. и Народна сила, бр. 2, 23 дек. 1900.

На 19 декември 1900 г. започналият да излиза във Варна нов демократически в. „Народна сила“ публикува окръжно на Централното бюро на Демократическата партия до бюрата в страната. Малко по-късно, на 23 декември, Централното бюро отправя до своите членове и едно агитационно писмо. Те разясняват създалата се политическа обстановка в страната и излагат платформата на партията.³² Чрез партийния орган в. „Пряпорец“ Централното бюро нарежда на всички околийски и градски бюра да „дадат гласност между населението“ на изпратеното им окръжно.³³

Едновременно с координиране дейността на демократите по изборите органът на партията в. „Пряпорец“ не пропуска да съобщава и за най-малките произволи на административните власти, извършвани из страната. В своите колони вестникът широко описва и т. нар. афера „гнили вагони“, в която са замесени някои от министрите.³⁴ Намеренията на някои местни административни власти да въздействуват върху изборите се потвърждава и от изпращането на телеграми, писма и други материали до редакциите на опозиционните вестници и до някои по-видни политически дейци.³⁵ Поради тези действия на правителството Демократическата партия посреща със задоволство смяната на кабинета в началото на януари 1901 г., настъпила в резултат на шумялата в печата афера „гнили вагони“.³⁶

След пренасрочването на изборите от края на месец декември 1900 г. за 28 януари 1901 г. и образуването на новия преходен кабинет начело с ген. Р. Петров,³⁷ дейността на опозицията

³² Народна сила, бр. 3, 30 дек. 1900, бр. 1, 19 дек. 1900. „Окръжно“ до бюрата на Демократическата партия, 1 дек. 1900, София. По-късно „Окръжното“ е публикувано и във в. Народен лист, бр. 48, 30 дек. 1900.

³³ Пряпорец, бр. 65, 24 дек. 1900.

³⁴ Пак там, бр. 67, 4 ян. 1901. Подробно за аферата „гнили вагони“ вж. Обвинителен акт против Т. Иванчов, В. Радославов, Д. Тончев и М. Тенев по обвинението им в нарушение на Конституцията и причиняване вреда на Държавата за личен интерес. С., 1902.

³⁵ НА на БАН, ф. 17-к, оп. 1, а. е. 45, л. 1.

³⁶ Подробно за причините за образуването на новия преходен кабинет, за ролята на Фердинанд, за задачите на новото правителство и други въпроси около смяната на кабинета Иванчов с този на Р. Петров вж. *Николова, В.* Цит. съч., с. 114—118; Новият преходен кабинет е съставен в следния вид: генерал-майор Р. Петров — министър-председател, министър на вътрешните работи и управляващ Министерството на вътрешните дела и изповеданията, генерал-майор Ст. Паприков — министър на войната и управляващ министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията; ген. Ив. Пеев — министър на просветата; д-р П. Данчов — министър на правосъдието и управляващ Министерството на търговията и земеделието. Вж. *Държавен вестник*, бр. 9, 12 ян. 1901.

³⁷ Връзките и откритото симпатизиране на Рачо Петров към стамболовистите довежда до изостряне на отношенията му с Т. Иванчов. Не намерил подкрепа в лицето на княза, Т. Иванчов в началото на януари подава оставка. Това довежда до падането на цялото правителство и образуването на

се активизира още повече. Борбата се води за всеки окръг, околия, град или село. Във връзка с това един народняк пише до К. Стоилов: „Садовец, Бежаново, Ъглен, Дерманци, Торос, Ракита, Рупци и Радомирци, тук във всичките тези села забелязах едно силно движение от стамболовисти, цанковисти и каравелисти, т. е. ходят от село на село и под разни предлози лъжат и лицемерят.“³⁸ Демократите смятат, че с назначаването на Р. Петров за министър-председател „министерската криза се е разширила“.³⁹ Органът на партията в „Пряпорец“ анализира вътрешното положение на страната и го характеризира „като мрачно, създадено от последните министерски кризи — за един месец два кабинета“. Прави се изводът, „че висшата власт (на княза — б. а.) в стремежа си да притъпи окончателно съзнанието на народа прибегва към крайни средства, към издигането на придворни лакеи на министерски пост“. Накрая се изказват и опасения „от повторението на стамболовисткия режим“. Основание за това им дава назначаването в администрацията на редица чиновници, които според руския вестник „С. Петербургские ведомости“ са „отчаяни привърженици на най-компрометираната у нас партия (стамболовистката)...“⁴⁰.

Всичко това кара демократите да засилят дейността си из страната. Лидерът им П. Каравелов предприема нова обиколка. Той посещава градовете Враца, Вършец, Берковица, Бяла Слатина, Лом, Габрово, Севлиево, Дряново, Гърново, Ловеч, Варна, Плевен, Видин, Кула и др.⁴¹ При срещите си с избирателите Каравелов най-много критикува „финансовото положение на стра-

нов „чиновнически“ кабинет начело с Р. Петров. Вж. НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 64, с. 117, 118.

³⁸ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 423, л. 20; вж. и л. 38, 40.

³⁹ Пряпорец, бр. 70, 13 ян. 1901.

⁴⁰ С. Петербургские ведомости, № 16, 17 ян. 1901; вж. и Работнически вестник, бр. 21, 19 ян. 1901; „Верният инстинкт за самосъхранение не му позволява (на Фердинанд — б. а.), пише в „Русские ведомости“, да се обърне към хора със силна воля на характера, какъвто е П. Каравелов. Кабинетът с преобладаващ военен характер (Петров—Паприков) се явил последното средство, към което може да прибегне князът.“ (Русские ведомости, № 19, 19 ян. 1901.) Със своите оценки демократите стоят най-близко до удивително точните анализи на Д. Благоев за политическата обстановка в страната по това време. Благоев посочва опасностите, които заплашват буржоазната демокрация и правилно оценява дейността на ген. Рачо Петров като опит да бъде провъзгласен „абсолютният монархически принцип в България“. Вж. Благоев, Д. Съч. Т. 6, С., 1958, с. 348; вж. и Грънчаров, Ст. Из парламентарната дейност на българските революционни марксиста в началото на века (1901—1903). България и Европейските страни през XIX—XX век. С., 1975, с. 171.

⁴¹ НКМ—БИА, ф. 15, а. е. 253, л. 13; ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 425, л. 43; Работнически вестник, бр. 19, 5. I. 1901; бр. 21, 19. I. 1901; Пряпорец, бр. 66, 31 дек. 1900; бр. 68, 7 ян. 1901; бр. 69, 10 ян. 1901; бр. 72, 20 ян. 1901; бр. 73, 24 ян. 1901.

ната, обвинява своите политически противници за това лошо финансово положение⁴². Едновременно с това Каравелов излага подробно политическата програма на партията за реформи.⁴³ В съдържанието ѝ се прокарва идеята за близост, граничеща с екивалентност, на политическата им позиция с тази на социалистите и с ново идеологическо допълнение за подобна близост и с БЗНС.⁴⁴ Каравелов отправя апел за съкращаване на общите държавни разходи на държавните служби, на офицерите, намаление разходите на войската и пр., искания, които са залегнали и в програмата на БРСДП. В тази предизборна платформа на демократите важно място се отделя и на въпроса за въвеждането на реформи, които да повдигнат земеделското производство.⁴⁵ Направените предизборни обещания са близки до интересите на масите и са разбираеми за тях. Това до голяма степен осигурява успеха на демократите в законодателните избори.

На 12 януари 1901 г. Централното бюро на Демократическата партия насрочва в София събрание, на което са поканени да присъствуват всички по-видни членове на партията от цялата страна.⁴⁶ То трябвало да координира действията на всички партийни организации по предстоящите парламентарни избори. След

⁴² Нов век, бр. 265 от 3 ян. 1901; вж. и Пряпорец, бр. 72, 20 ян. 1901; Народни права, бр. 4, 14 ян. 1901; Народна сила, бр. 4, 10 ян. 1901.

⁴³ Заря, бр. 1, 10 ян. 1901. Въпреки това в речите на демократическия лидер обаче липсва една ясно аргументирана политическа програма, която да гарантира бъдещото икономическо състояние на страната. Това дава основание на социалистическия печат да критикува и разобличава предизборната дейност на тази буржоазна партия. Вж. Работнически вестник, бр. 19, 5 ян. 1901; бр. 21, 19 ян. 1901.

⁴⁴ Органът на местната организация на БРСДП в Габрово в „Заря“ полага на внимателен анализ предизборната дейност както на демократическата група в града, така и на Демократическата партия като цяло. Вестникът разяснява конформистката същност на ориентацията за сближаване на политическите позиции на демократите с иденте и борбата на социалистите за демократизиране на управлението. В „Заря“ се обяснява, че тъй като критиката на демократите, насочена срещу държавното управление, не изхожда от класовата същност на държавата, то демократизмът им коренно се различава от този на социалистите, демократизъм, основан на класовата борба, „за коренно изменение на днешната наредба“; „Заря“, бр. 4, 20 ян. 1901 ср. също *Тодорова, Цв.* Капиталистическата индустриализация на България на примера на Габрово (1878—1918). Ръкопис (под печат), с. 237. Редакторът на вестника Боню Лунгов отправя критика и към „начертаните“ реформи за повишаване на земеделското производство. Като оценява тези планове, той ги определя като пропагандни и обществено безперспективни. Лунгов се аргументира, като се позовава на социалистическото схващане за необратимия икономически процес на разоряване на дребните селски производители и на концентрацията на земята в по-малък брой хора. (Заря, бр. 4, 20 ян. 1901; *Тодорова, Цв.* Капиталистическата индустриализация..., с. 238.)

⁴⁵ Заря, бр. 1, 10 ян. 1901.

⁴⁶ Пряпорец, бр. 70, 10 ян. 1901.

тази среща се забелязва нов подем в дейността на местните организации на Демократическата партия. Най-видните техни представители предприемат агитационни обиколки в своите окръзи и околии. В окръжните градове се свикват събрания в присъствието на представители от всички демократически бюра в околията и окръга. Пронзасят се „програми речи“ от авторитетни лидери на партията и се избират бъдещите кандидати за народни представители. Демократите във Видин издават „Възвание“, в което определят за народни представители от окръга П. Каравелов, Н. Цанов, М. Х. Златанов (за Видинска околия); Годор Г. Влайков, Камен Петков (за Белоградчишка околия); Ал. П. Малинов и Ал. М. Филипов (за Кулска околия) и Никола Попов и Стефан Арсениев (за Ломска околия).⁴⁷ Кандидатурата на П. Каравелов е издигната и в други окръзи и околии.⁴⁸ На много места в страната с оглед подобряване дейността на партията се образуват нови бюра, а на други се подновяват ръководствата.⁴⁹

Заслужава да бъде отбелязана специално дейността на Варненската демократическа дружина. Тук се създава специална агитационна комисия с ръководители Кр. Мирски, К. Калев, Н. Кянев и Н. Житаров. Градът се разделя на четири секции, които са оглавени от специално назначени ръководители. На заседанието си от 22 януари 1901 г., непосредствено преди изборите, бюрото на партията взема решение да се издадат бюлетини и възвание, да се съберат и отпуснат 300 лева за местния орган на демократите — в. „Народна сила“, и да се проведе специална агитационна обиколка из окръга.⁵⁰ На 23 януари се свиква събрание от членове на Комитета и други привърженици на Демократическата партия, което взема конкретни решения относно текста на възванието и отпечатването на бюлетините.⁵¹

В последните 3—4 дни преди изборите дейността на Варненската демократическа група става изключително интензивна. На 24 януари комитетът на групата взема решение до изборите да се свикват събрания два пъти дневно (от 13,30 ч. и 20 ч.).⁵² На 25 януари местният орган в. „Народна сила“ публикува възвание

⁴⁷ Народен лист, бр. 1, 27 ян. 1901; бр. 50, 24 ян. 1901; Пряпорец, бр. 67, 4 ян. 1901; бр. 69, 10 ян. 1901; бр. 71, 17 ян. 1901.

⁴⁸ Пряпорец, бр. 71, 17 ян. 1901.

⁴⁹ Пак там, бр. 68, 7 ян. 1901; бр. 69, 10 ян. 1901; бр. 72, 20 ян. 1901; Народни права, бр. 4, 14 ян. 1901.

⁵⁰ МРД—Варна, инв. № 4815, л. 13—14. Протокол № 11 от заседанието на Варненската демократическа организация, 22 януари 1901 г.

⁵¹ Взема се решение възванието да съдържа следните пунктове: „описание на тежкото положение на страната, оценяване делата на стамболовисти и народняци, обяснение опасностите от готвещата се промяна на управлението, финансовата и икономическа криза, упадък на занаятите, характеристика на дейността на кандидатите“. Вж. МРД—Варна, инв. № 4815, л. 15.

⁵² МРД—Варна, инв. № 4815, л. 17.

към избирателите от Варненска околия.⁵³ В него е поместена и съгласуваната със земеделската организация листа на кандидатите за народни представители.⁵⁴ Явни са стремежите и на тази местна организация на Демократическата партия да положи максимум усилия за спечелване на повече депутатски места.

Не по-малко активна е и дейността на демократическото бюро в Хасково. Публикуваното на 23 януари възвание към избирателите на окръга е пряко доказателство за това, че и тук демократите следят икономическото и политическото развитие на страната, търсят пътища за излизане от създалото се положение и чертаят планове за едно бъдещо „демократическо управление“, разбира се, от позицията на дребнобуржоазните мислители.⁵⁵ С подобни възгледи излизат в своя местен орган в „Народен лист“ и демократите във Видин.⁵⁶

Демократическата партия участва самостоятелно в предизборната борба. Централното ръководство на партията въпреки опитите на някои провинциални дейци да му повлияят не допуска коалирането с която и да било буржоазна партия. Надеждите на демократите обаче, че ще бъдат подкрепени от наскоро образувалата се Земеделска партия, не се оправдават. Още преди изборите става ясно, че една значителна част от избирателската селска маса няма да ги подкрепи.⁵⁷ Това кара демократите да се страхуват от едно възможно коалиране на някои буржоазни партии, което би ограничило възможностите им в изборите. Поради това опитите на стамболовистите за коалиране с привържениците на Народната партия предизвикват изключително остри нападки от страна на каравелистите. Те заедно с данковистите ги обвиняват в сключването на „безнравствен съюз“.⁵⁸ Провалянето на тези опити за съюзяване се посреща със задоволство от привържениците на Демократическата партия.

Развиваната дейност от опозицията принуждава правителството да се съобразява с това. За избягване на сблъсквания в предизборната агитация и по време на изборите Р. Петров от името на правителството предупреждава полицейските и административ-

⁵³ Народна сила, бр. 6, 25 ян. 1901.

⁵⁴ В листата за народни представители са включени: П. Каравелов, Д. Шиков (от с. Николаевка) и Ст. Бойчев (от с. Долен Чифлик).

⁵⁵ НБКМ—БИА, ф. 12, а. е. 30, л. 78. „Възвание“ към избирателите от Хасковски окръг, издадено от местното бюро на Демократическата партия на 23 януари 1901 год.

⁵⁶ Народен лист, бр. 50, 24 ян. 1901.

⁵⁷ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 523, л. 13—14; Пряпорец, бр. 68, 7 ян. 1901.

⁵⁸ България, бр. 16, 31 дек. 1900. — Безпринципният съюз на стамболовистите с корифеите на Народната партия; Пряпорец, бр. 66, 31 дек. 1900. Нов век, бр. 266, 5 ян. 1901. — За безнравствения съюз.

ните власти да спазват строго законите на страната.⁵⁹ Малко по-късно министър-председателят Р. Петров излиза със специално „Окръжно“ до окръжните управители със същите предупреждения.⁶⁰

Въпреки заявленията, че Демократическата партия ще действа самостоятелно, няколко дни преди изборите местното бюро на партията в София влиза в съглашение със Софийското бюро на Прогресивно-либералната партия. Те издават съвместно въззвание към избирателите от София и Софийска околия, в което предлагат единна листа за предстоящите избори. В съвместно определената листа фигурират имената на Др. Цанков, М. Балабанов, Ив. П. Славейков, Т. Николов, Ц. Вучков (от с. Горна Баня — независим земеделец). Двете бюра призовават своите съмишленици да гласуват за горните лица.⁶¹ На 26 януари е проведено и общо събрание, на което говорят М. Балабанов и Ив. П. Славейков.⁶² Компромисът, в който влизат демократи и прогресисти на някои места (Софийска, Провадийска и други околии), се дължи главно на разгорялата се отново борба между „русофили“ и „русофоби“ като последица от назначаването на Р. Петров за министър-председател, която борба заплашва буржоазната демокрация в страната.⁶³

Предизборната дейност на демократите продължава до последния ден. На 28 януари изборите за XI ОНС протичат „сравнително свободно“.⁶⁴ При нескрито благоразположение на министър-председателя Р. Петров стамболовистите спечелват най-голям брой депутатски мандати.⁶⁵ Вестник „Нов век“ пише, че те са 45, а в „България“ — 42, но към стамболовистите се причисляват и привържениците на Р. Петров. След стамболовистите по същия критерий се нареждат Прогресивно-либералната партия — 38 места, Демократическата партия — 28, Народната — 17, Либералната (радослависти) — 6, Социалдемократическата — 2 и пр.⁶⁶

⁵⁹ ОДА—Габрово, ф. 746, оп. 2, а. е. 49, л. 1.

⁶⁰ Пряпорец, бр. 74, 27 ян. 1901.

⁶¹ НБКМ—БИА, ф. 11, а. е. 20, л. 19. Въззвание към избирателите от гр. София и Софийска околия, издадено от Софийските местни бюра на Демократическата и Прогресивно-либералната партия, 25 януари 1901; Пряпорец, бр. 73, 24 ян. 1901; бр. 74, 27 ян. 1901.

⁶² Пряпорец, бр. 74, 27 ян. 1901.

⁶³ Народна сила, бр. 6, 25 ян. 1901; Сведения по този въпрос са публикувани и в СПб. ведомости, № 25, 26. I. 1901.

⁶⁴ Гиргинов, Т. Исторически развой на съвременна България (от Възраждането до Балканските войни — 1912 г.) Военно-исторически сборник, 1933—1934, № 14, с. 269; България, бр. 26, 30 ян. 1901; НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 64, с. 140.

⁶⁵ Николова, В. Цит. съч., с. 119.

⁶⁶ България, бр. 26, 30 ян. 1901. — Резултати от изборите; Нов

Въпреки положените усилия на много места Демократическата партия загубва изборите.⁶⁷ Това не ѝ дава възможност да образува хомогенен кабинет. В подобно положение се намират и останалите буржоазни партии. При това положение съществуват два варианта: или да се разтурни още несвиканото Народно събрание, или да се образува едно коалиционно правителство. Съгласно конституцията, преди да бъде разтурено, събранието трябва да бъде свикано. Това елиминира първия вариант. Ето защо между отделните буржоазни партии започва да се лансира идеята за коалиция.⁶⁸ Разговори от този род започват да се водят и между демократи и прогресисти.⁶⁹ Получените от изборите резултати дават възможност да се образуват две групировки, едната от които би могла да дойде на власт. Стамболовистите, спечелили с помощта на правителството на Р. Петров най-много гласове, търсят подкрепата на Народната партия, за да образуват едно коалиционно правителство. Обидени от поражението на Стоилов и Тодоров в изборите, народняците не приемат поканата на Народнолибералната партия.⁷⁰ Другата възможна коалиция е между каравелисти и цанковисти, които трябвало обаче да имат подкрепата и на Народната партия, за да получат болшинство в камарата. При така създадалото се положение изключително важно за двете страни става обективно на чия страна ще застане „арбитърът“ — княз Фердинанд. Тежкото финансово положение на страната,⁷¹ все повече усложняващото се положение на Балканите и не на по-

век (притурката), 30 ян. 1901. — Върху изборите; Според в. „Пряпорец“, (бр. 75, 1 февр. 1901 г.; вж. и „Народна сила“, извънреден брой от 4 окт. 1901 г.) Демократическата партия печели 33 депутатски места. Редакторите на „Пряпорец“ включват и няколко земеделци, които симпатизират на Демократическата партия.

⁶⁷ В сравнение с миналите избори Демократическата партия спечелва нови 22 места и губи само 1 (в Разград); ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 420, л. 59; Пряпорец, бр. 75, 1 февр. 1901.

⁶⁸ ЦДИА, ф. 249, оп. 1, а. е. 174, л. 1—2. Още преди изборите, пред вид опасността от установяването на реакционен режим Д. Благоев съветва демократите, прогресивно-либералите и народняците да участвуват в изборите с обща избирателна платформа. Благоев, Д. Съч. Т. 6, С., 1958, с. 492.

⁶⁹ ЦДИА, ф. 52, оп. 1, а. е. 219, л. 1. Бележки на Рачо Петров за борбите между прогресисти и демократи, 3 февр. 1901 г.; ф. 249, оп. 1, а. е. 174, л. 1—2.

⁷⁰ ЦДИА, ф. 249, оп. 1, а. е. 174, л. 1—3.

⁷¹ За излизане от финансовата криза още през 1900 г. между България и Франция започват да се водят преговори за сключването на заем. Привличането на русофилските партии в управлението на страната създава възможност за ускоряване сключването на този заем. Порди това Фердинанд е благосклонен да се образува русофилски кабинет. Топалов, Вл. Към историята на радослависткия режим (19. I. 1899 — 27. XI. 1900). — Исторически преглед, 1961, кн. 6, с. 42. За трудностите около сключването на този заем вж. Тодорова, Цв. Дипломатическа история на външните заеми на България 1888—1912. С., 1971, с. 273—275.

следно място загубеното доверие на Русия, а също и някои други причини принуждават Фердинанд да търси разрешаването на министерската криза чрез привличането на русофилските партии.⁷² За осъществяването на подобна „комбинация“ князът получава съвети и от видни („неутрални“) политически дейци като Гр. Начович например.⁷³ С изпращането на дворцовия съветник Добрович при Каравелов и Данев, за да сондира мнението им по „настоящото положение в Княжеството“,⁷⁴ Фердинанд окончателно определя своя избор върху русофилските партии.

Създаденото несигурно положение в страната, частичният успех в изборите, все още неизбистрените програмни принципи и други са причина част от представителите на Демократическата партия (от по-радикално настроените среди) да гледат твърде резервирано на участието на партията в управлението на страната.⁷⁵ Въпреки това те не намират сили да се противопоставят на общия стремеж на партийното болшинство към по-бързото идване на власт.

След като става известно желанието на княза да повери властта в ръцете на едно коалиционно правителство, за да се избегне разтурването на току-що избраното Народно събрание, между централните бюра на Демократическата, Прогресивно-либералната и Народната партия започват да се водят усилен преговори за постигане споразумение за образуване на правителство.⁷⁶ Тъй като князът се обявява против издигането на К. Стоилов за министър-председател,⁷⁷ то Народната партия отказва да влезе в „комбинация“, но обещава да подкрепя правителството. От името на Народната партия Ив. Ев. Гешов приема поста председател на Народното събрание.⁷⁸

В хода на преговорите е съставена и проектолистата на новото правителство.⁷⁹ Министър-председателският пост е предоста-

⁷² НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 64, с. 124—126, 129; АВПР, ф. ПА, д. 1310, л. 340—341, Институт за история, микрофилм.

⁷³ НБКМ—БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 385, л. 61—65. Писмо до Фердинанд, изпратено от Гр. Начович, 17 февр. 1901 г.; вж. и Вестник, бр. 20, 20 февр. 1901.

⁷⁴ Новы век, 1901, № 3, март, с. 401.

⁷⁵ ОДА—Видин, ф. 19, оп. 1, а. е. 102, л. 26; Народен лист, бр. 24—25, 15 авг. 1901. Отчет на Н. Цанов, видински народен представител, по дейността на XI ОНС в I IC.

⁷⁶ Вестник, бр. 19, 18 февр. 1901; бр. 20, 20 февр. 1901.

⁷⁷ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 510, л. 13. Добрович, С. Д. до Данев, 16. II. 1901 г. За да унижи Стоилов (така както бе постъпвал с В. Радославов), Фердинанд предлага на Ив. Ев. Гешов да състави коалиционно правителство. По настояване на своите съмишленици обаче Гешов отказва да приеме поканимата — вж. НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 64, с. 141.

⁷⁸ Вестник, бр. 20, 20 февр. 1901.

⁷⁹ Преди да одобри листата на двете русофилски партии, Фердинанд настоява Министерството на вътрешните работи да се даде на полк. Михаил

вен на П. Каравелов като най-виден общественик (д-р К. Стойлов пропада в изборите, а още през 1897 г. Др. Цанков се отказва от лидерството на своята партия и не участвува активно в политическия живот на страната) между представителите на коалираните се партии.⁸⁰ Преди изборите пред свои съмишленици в провинцията П. Каравелов направи изявления, че „ще поддържа другите партии, но няма да приеме да стане министър, за да не се омаскари сега партията им“,⁸¹ но при формирането на новия кабинет той не се отказва от министър-председателския пост.

На 19 февруари вечерта князът приема на аудиенция П. Каравелов, М. Сарафов и Ст. Данев. С малки изменения проектостатата за съставяне на правителство е одобрена от Фердинанд. Така на 20 февруари 1901 г. София осъбва с нов кабинет, в който влизат: П. Каравелов — министър-председател и министър на финансите; М. Сарафов — министър на вътрешните работи; д-р Ст. Данев — министър на външните работи; Ал. Людсканов — министър на търговията и земеделието; д-р Ал. Радев — министър на правосъдието; Ив. П. Славейков — министър на просветата; Ив. Белинов — министър на обществените сгради; ген. Паприков — министър на войната.⁸²

Фердинанд приема на аудиенция и предложени за председател на Народно събрание Ив. Ев. Гешов. Гешов получава съгласието на княза да поеме новия пост и обещава да поддържа коалиционния кабинет.⁸³

Новият кабинет, в който активно участие взема Демократическата партия, поема управлението при изключително неблагоприятни условия, в които се намира страната в зората на новия век.

Савов, негов доверен човек. Цанковистите обаче отхвърлят това предложение, като се съгласяват князът да определи само лицето за военен министър — вж. НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 64, с. 141. Предложената проектостатата от двете партии е следната: П. Каравелов — министър-председател и министър на финансите, Ив. П. Славейков — министър на просветата, Ив. Белинов — министър на обществените сгради, д-р Ст. Данев — министър на вътрешните работи, М. Сарафов — министър на търговията и земеделието; Ал. Людсканов — министър на външните работи, М. Балабанов — министър на правосъдието, ген. Паприков — министър на войната; вж. Вестник, бр. 20, 20 февр. 1901.

⁸⁰ НБКМ—БИА, ф. 15, оп. 3, а. е. 1939, л. 152, 153; Данев, Ст., Кабинетът Каравелов—Данев 1901 г., сп. Родина, С., 1941, год. III, март, кн. 3, с. 99.

⁸¹ ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 428, л. 6.

⁸² НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 64, с. 142. Вестник, бр. 20, 20 февр. 1901; Мир, бр. 934, 20 февр. 1901.

⁸³ Вестник, бр. 20, 20 февр. 1901; Данев, Ст. Моите аудиенции у императора Николай II. — Сп. Сила, С., 1922, бр. 18, ноемв. с. 2.

* * *

И така, в края на 1900 г. и началото на 1901 г. България се намира в тежка финансова криза, която от своя страна довежда до изостряне на политическите борби в страната. Създалата се политическа обстановка засилва надеждите на всички опозиционни партии за идването им на власт.

Активно участие в политическите борби взема и Демократическата партия. В стремежа си по-скоро да се добере до управлението на страната централното ръководство на партията въпреки заявленията, че ще участва в законодателните избори самостоятелно, допуска коалиране с други политически сили на някои местни демократически дружини, в това число и Софийската. Независимо от допуснатия компромис Демократическата партия, както и всички останали буржоазни партии, не успява да събере необходимия брой гласове за образуване на хомогенен кабинет. Това довежда до формирането на две политически групировки в страната. При така създалата се обстановка изключително важна е позицията, която заема „арбитърът“ — княз Фердинанд. Тежкото финансово положение на страната, влошените ѝ международни отношения и някои други причини принуждават Фердинанд да предостави властта на русофилските партии. Важна роля в новото коалиционно правителство е отредена на Демократическата партия.

2. Управление на коалиционното правителство

Принуден от обстоятелствата, княз Фердинанд поверява властта на двете най-ярко изразени русофилски партии, които не се радват на неговото доверие.⁸⁴ Чрез тях той търси едно сближение с Русия, с помощта на която разчита да изведе страната от задълбочаващата се финансова криза.⁸⁵

⁸⁴ Дневници на XI ОНС, I ИС, зас. 22. II. 1901, с. 1, 2; *Мартинов*, А. К. Русско-болгарские отношения в 1894—1902. Киев, 1967, с. 259; *Топалов*, Вл. Към историята на радослависткия режим... с. 42. Само две седмици след като поверил управлението на двете партии, Фердинанд се оплаква на френския дипломатически агент дьо ла Булиниер: „Аз трябваше да дам властта на хора които нямат моето доверие, нито моето уважение.“ DDF, II série, t. I, n° 123, p. 159; вж. и *Грънчаров*, Ст. Разногласия между Фердинанд и правителството на Прогресивно-либералната партия (1901—1903) по въпросите на външната политика. — *Истор. преглед*, 1972, кн. 5, с. 22.

⁸⁵ В края на XIX в. и началото на XX в. Германия и Австро-Унгария се въздържат да отпускат финансова помощ на България. При посещението на М. Тенев (финансовия министър от правителството на Т. Иванчов) във Виена и Берлин през юли 1900 г. категорично му е отказана финансова помощ, като му се отговаря, че той би могъл да намери пари само във Франция. (*Тенев*, М. Живот и дейност С., 1940, с. 260—261; *Дамянов*, С. Френско-

Въпреки частичните успехи в изборите Демократическата партия приема поканата към нейния лидер да оглави правителството. Щом става известно за образуване на новия коалиционен кабинет начело с лидера на демократите П. Каравелов, всички организации на партията изразяват своята радост и задоволство, но едновременно с това се и преценява, че му предстои „тежка, много тежка работа“.⁸⁶ Местните демократически групи из страната провеждат заседания, на които се обсъжда и почти навсякъде приема коалирането на двете партии за управление на страната, но при запазване на „своето отделно съществуване и развитие“.⁸⁷

С идването си на власт демократи и прогресисти изменят още повече отношението си към княз Фердинанд.⁸⁸ Това се забелязва и от органите на опозиционните партии. Органът на стамболовистите в „Нов век“ отбелязва, че при откриването на първата извънредна сесия на XI ОНС лидерите на двете партии проявяват „традиционното според конституцията поведение“ към Фердинанд като държавен глава. Отбелязан е и фактът, че в органа на Демократическата партия, в „Пряпорец“, князът за пръв път се титулува „негово царско височество“.⁸⁹

Новото коалиционно правителство получава твърде тежко наследство. В резултат на честата смяна на кабинетите, на висшия и низшия административен апарат и т. н. държавното управление е напълно дезорганизирано. Финансите са силно разстроени, а наличието на значителни суми от летящи дългове не дават възможност да се осигури правилно развитие на стопанството в страната.⁹⁰ България не е „в състояние, пише по-късно Ст. Данев, да поддържа дори службата по международните записи“.⁹¹ На всичко отгоре усложняващото се положение на Балканите налага и една по-интензивна външнополитическа дейност на новия кабинет.⁹²

В основни линии главните задачи на новото правителство се свеждат до възстановяване на буржоазната демокрация, грубо

то икономическо проникване в България 1878—1914. С., 1971, с. 120.) Поради това след посещенията си през декември 1900 г. във Ваймар и Виена княз Фердинанд се завръща „по-решен от всякога да повика русофилите на власт“ (НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 64, с. 124, 126).

⁸⁶ Народен лист, бр. 5, 24 февр. 1901. — Новият кабинет.

⁸⁷ Пак там; вж. и ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 428, л. 4—5, 6.

⁸⁸ За отношението на Демократическата партия до идването ѝ на власт към княз Фердинанд вж. Саздов, Д. Формиране и начална дейност на Демократическата партия..., с. 65—102; същия. Демократическата партия и вътрешната политика на либералите..., с. 235—258.

⁸⁹ Нов век, бр. 283, 23 февр. 1901.

⁹⁰ България, бр. 34, 21 февр. 1901; Пряпорец, бр. 76, 1 февр. 1902.

⁹¹ Данев, Ст. Моите ауденции у императора Николай II..., с. 3.

⁹² ЦДИА, ф. 249, оп. 1, а. е. 174, л. 1—2; Държавен вестник, бр. 41, 22 февр. 1901.

потъпкана от радославистките кабинети, излизане от тежката финансова криза и укрепване на комплицираните отношения с Русия и балканските държави.

Идването на Демократическата и Прогресивно-либералната партия на власт по пътя на изборната борба подхранва надеждите за демократизиране на страната и облекчаване положението на широките народни маси. Израз на това са многобройните писма до по-радикално настроените лидери на Демократическата партия. В едно от тях, отправено до Н. Цанов, четем: „... всичко прогресивно и интелигентно, всички учители, социалисти и други се радват, че демокрацията е на власт. Те вярват, че сега на княза ще му се турят юзди, ще подобрят положението на народа и ще вкарат държавата в конституционни релси“.⁹³ А един от основателите на Земеделския съюз, Ю. Н. Пекарев, като изразява възторга си от образуването на правителството, отбелязва: „До ден днешен, откак България след освобождението от турско робство съществува като самостоятелна политическа единица, едва ли е имала втори случай, щото централната власт да се поверява на такъв контингент от умни държавници и видни финансисти.“⁹⁴

Новото коалиционно правителство е посрещнато с известно задоволство и от социалистите. Според Д. Благоев формиралата се нова буржоазна политическа сила би могла да премахне опасното икономическо състояние и обществената разпокъсаност на страната, което благоприятствува да бъде атакувана Конституцията. Наред с това Благоев подкрепя и положителните страни в програмата на коалицията — нейната прогресивно-либерална част, осъществяването на която би могло да създаде условия за едно прогресивно развитие на индустрията, отговарящо на съвременните ѝ форми.⁹⁵

Дребнобуржоазният радикализъм на Демократическата партия, наличието на едно значително ляво крило в тази партия, стремящо се към „един по-краен демократизъм“ на държавното устройство и управление, на учебното дело, на поминъка и на обществените отношения, опозиционната ѝ дейност в миналото и т. н., са аргументи, които подхранват надеждите на голяма част от българския народ за радикално разрешаване на редица проблеми, пред които е изправена българската икономика и политика на прага на новото столетие.⁹⁶

⁹³ ОДА—Видин, ф. 19, оп. 1, а. е. 23а, л. 7—8 вж. и а. е. 34 л. 62, 56; а. е. 34, л. 73; Работнически вестник, бр. 43, 22 юни 1901.

⁹⁴ Земеделска борба, бр. 2, 25 февр. 1901.

⁹⁵ Благоев, Д. Съч. Т. 6, с. 526; Грънчаров, Ст. Из парламентарната дейност на българските революционни марксисти..., с. 171.

⁹⁶ НБКМ—БИА, ф. 192, а. е. 3. л. 41. Писмо от Илия Георгов до Н. Цанов, Париж, март, 1902 г.;

* * *

Вътрешна политика

Още с поемане управлението на страната новото правителство насочва усилията си към укрепване на собствените си позиции. По места представителите на управляващите партии се стремят да отстранят от управлението своите най-опасни противници-стамболовистите.⁹⁷ Вестник „Народен лист“ счита, че един от сериозните въпроси, с които трябва да се занимае и разреши правителството, е чиновническият въпрос.⁹⁸ Въпреки критиката, която демократите са отправяли към другите правителства по този въпрос, когато идват на власт, и те не остават чужди на създадената порочна практика в политическия живот на страната — да се подменя административният апарат. Навсякъде, където се провеждат избори за общински съвети, каравелисти и цанковисти успяват да прокарат своите кандидати.⁹⁹

Едновременно с укрепване на позициите си в административния апарат коалиционното правителство без забавяне започва и прилагането на програмата си за демократизация на страната и решаването на големия диапазон от проблеми, които стоят пред него. Най-важната задача в областта на вътрешната политика е „уреждането на държавните финанси, тъй като пряко и косвено от нейното добро разрешаване зависи разрешаването на множество други въпроси“.¹⁰⁰ Демократите смятат, че за излизането от кризата трябва да се извършат преди всичко вътрешни промени. За тях е недостатъчна „употребата само на външни церове“.¹⁰¹ „Каравелов, пише в „С. Петербургские ведомости“, е твърдо решил да съкрати бюджетните разходи и да не прибегва до системата на временни заеми.“¹⁰²

Още в първите заседания на новото XI ОНС правителството внася за разглеждане законопроекти, целящи да се съкратят дър-

⁹⁷ ОДА—Видин, ф. 19, оп. 1, а. е. 34, л. 39. Писмо до Н. Цанов и Златанов от председателя на демократическото бюро в с. Балей — Флоро И. Ницов, 21 февр. 1901; л. 58, 60; а. е. 35, л. 38; а. е. 24, л. 19; НКМ—БИА, ф. 395, а. е. 77, л. 35. Писмо от Оряховското бюро до Централното бюро на Демократическата партия, 14 март 1901.

⁹⁸ Народен лист, бр. 9, 25 март 1901.

⁹⁹ Пряпорец, бр. 89, 21 март 1901; Народно самоуправление (орган на Пловдивската демократическа група), бр. 1, 19 юли 1901; Дневници на XI ОНС, I РС, кн. 1, 1901, с. 215.

¹⁰⁰ Пряпорец, бр. 82, 24 февр. 1901. Началото на финансовата криза, избухнала с пълна сила в края на века, демократите поставят още от 1889 г., когато се сключват първите заеми, които не се реализират правилно.

¹⁰¹ Пак там.

¹⁰² С. Петербургские ведомости, № 59, 2 юли 1901. Каравелов полага усилия да намали разходния бюджет до 99 млн. лв., цифра до която достигат и приходите на държавата. (вж. Пряпорец, бр. 25, 23 юли 1903.)

жавните разходи. Важна в това отношение е реформата (залегнала като задача в програмата на Прогресивно-либералната партия),¹⁰³ предвиждаща ново административно деление на страната. Внесеният „Законопроект за административното деление територията на държавата“ предвижда окръзите в страната да бъдат намалени на 14, а околиците на 70.¹⁰⁴ Предложеният „Законопроект“ се отстоява особено активно от представителите на Демократическата партия. В изказването на П. Каравелов едновременно с изтъкване предимствата на законопроекта се набелязват и новите допълнителни задачи, които ще се възлагат на окръзите. Така според него „ще олекне, едно на хазната, и, друго, ще се научат местните хора да управляват“.¹⁰⁵ Стремещт на новото правителство към засилване на силно ограниченото от бившите правителства местно самоуправление¹⁰⁶ е принцип, отстояван от Каравелов и старата Либерална партия още в Учредителното събрание. На 16 май Народното събрание приема „Закона за административното деление територията на държавата“¹⁰⁷. Този закон има положително значение за икономическото развитие на страната, тъй като той регламентира създаването на по-крупни административни и стопански райони.

Стремешите към либерализация и демократизация на управлението в страната се изразяват и в премахването на чл. 13 от Закона за разбойничеството¹⁰⁸ и прокарването на Закон за печата, с който се отменя реакционният закон за печата от 29 декември 1887 г., а заедно с него и консервативните изменения и допълнения, приети от VII и VIII Обикновено народно събрание.¹⁰⁹

От всички законопроекти най-популярен е този, с който се премахва десетъкът, предизвикал недоволството на мнозинството от българския народ. През април правителството приема и За-

¹⁰³ Програми и устава на българските партии, Кюстендил, 1902, с. 4.

¹⁰⁴ Дневници на XI ОНС, I ИС, кн. 1, 22 февр. 1901 — 26 авг. 1901, с. 540—542. За намаляване на окръзите е изработен проект още по време на Стамболовото управление. Но Ст. Стамболов не се решавал да го внесе в Народното събрание, тъй като това щяло да накърни интересите на неговите съпартизани. (Народна сила, бр. 13, 5 май 1901.)

¹⁰⁵ Дневници на XI ОНС, I ИС, кн. 1, 22 февр. 1901 — 26 авг. 1901 г., с. 544, с. 552.

¹⁰⁶ На 21 юни 1899 г. Грековият кабинет прокарва закон за окръжните съвети с който почти ликвидира силно ограниченото самоуправление на окръзите. (Дневници на X ОНС, I ИС, кн. 2, с. 78—86, кн. 3, с. 78—85.)

¹⁰⁷ Държавен вестник, бр. 104, 17 май 1901.

¹⁰⁸ Дневници на XI ОНС, I ИС, с. 2084—2095. Този член 13 по време на Стамболовото управление бил „законно“ средство за физическа разправа с политическите противници на режима.

¹⁰⁹ Дневници на XI ОНС, I ИС, кн. 1, с. 713; Държавен вестник, бр. 91, 28 апр. 1901; Русские ведомости, № 73, 15 март 1901.

кон за амнистия.¹¹⁰ С този закон се освобождават всички лица, извършили „престъпни“ деяния при прилагането на Закона за данъка на земните произведения, и се подвеждат под отговорност чиновниците, виновни за безредиците. Голямо впечатление прави внесеното в Народното събрание „Предложение за даване под съд бившите министри Т. Иванчов, Д. Тончев, В. Радославов, М. Тенев, Гр. Начович, Д. Вачов и П. Пешев“.¹¹¹ Това предложение е внесено на 16 май 1901 г. от Н. Цанов и е подписано от 458 души. То намира подкрепа от правителственото болшинство в Народното събрание. По тяхно предложение е прието и решение за създаване на парламентарната изпитателна комисия, която до края на сезона да представи своя доклад за извършените злоупотреби от бившите министри.¹¹² Даването под съд на бившите министри е опит да се превърне в практика на политическия живот в страната съденето на провинилите се министри.¹¹³ Това е рядко срещано явление и при най-демократичните буржоазни режими. Този смел ход на демократично настроените народни представители предизвиква симпатиите на народните маси и засилва враждебните действия на опозиционните партии към правителството.

Кабинетът на П. Каравелов разработва и правилник за работата на Народното събрание, с което се осигурява пълна свобода при разискванията на внесените предложения и законопроекти.¹¹⁴ Всичко това ни кара да се солидаризираме с мнението на Цв. Тодорова, че Демократическата партия демонстрира краен демократизъм, близък с позицията на БРСДП.¹¹⁵

Въпреки „добрите намерения“ новоприетите закони са ограничен опит да се разшири буржоазната демокрация в страната. Независимо от това интензивната дейност на камарата и извършените буржоазно-демократични промени в обществения и политическия живот засилват авторитета на правителството в първите месеци от неговото управление. Със задоволство се посрещат отмяната на Закона за десятъка, предлаганите икономии в бюд-

¹¹⁰ Държавен вестник, бр. 91, 28 апр. 1901.

¹¹¹ Пряпорец, бр. 4, 16 май 1901; Земеделска защита, бр. 30, 19 май 1901; Подробно за провиненията на тези министри и други лица вж. *Канчев, Г. Ив.* Присъда на държавния съд по обвинението на бившите министри от кабинета на Т. Иванчов — д-р В. Радославов, С., 1903; Обвинителен акт против Т. Иванчов, В. Радославов...; Предложението е направено въз основа на чл. 156 от Конституцията и чл. 1 от Закона за съдене на министрите.

¹¹² Дневници на XI ОНС, I ИС, 16. V. 1901, с. 1584.

¹¹³ Подобно предложение демократите правят и след падането на Стамболовото правителство, но правителството на К. Стойлов не се осмелява да привлече под съдебна отговорност Стамболов и неговите министри.

¹¹⁴ НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 72, л. 5. Мемоари на С. Радев.

¹¹⁵ *Тодорова, Цв.* Капиталистическата индустриализация..., с. 235.

жета, премахване проекта на бившия кабинет, предвиждащ монополизирание на някои продукти за потребление и залагане приходите им в чуждестранни банки, проектът за изменение на избирателния закон, законопроектът за челядните имоти, внесен от Ив. Белинов законопроект за изменение Закона за пътищата, според който пътната повинност се разхвърля не само на глава, но и на имотно състояние, законопроектът за въоръжените сили, предвиждащ намаление (в мирно време) на армията от 43 на 32 хиляди души,¹¹⁶ отмяната на издадения от народняшкото правителство закон за бирниците, който фаворизира едрите земевладелци и т. н.¹¹⁷

Заслужава да бъде изтъкната подкрепата, която правителството получава от представителите на земеделската партия в Народното събрание. Особено доволни са земеделските депутати от „Изложението“ на П. Каравелов, в което аргументирано се доказват вредните последствия от въвеждането на непоносимия за селското население десятък. Към тези действия правителството на Каравелов е подтикнато не само от своите убеждения, но и от условията, поставени от земеделската парламентарна група — премахване на Закона за десятъка, приемане закон за челядните имоти и уреждане на земеделския кредит, чието изпълнение щяло да му осигури гласовете и на земеделската партия.¹¹⁸ При разрешаването на всички въпроси, свързани с конституционното управление, коалиционното правителство на мира подкрепя и от БРСДП.¹¹⁹

Направените положителни стъпки от страна на правителството са съпроводени с редица разногласия, възникнали между демократи, прогресисти и народняци. Тези разногласия заплашват с нова кабинетна криза и П. Каравелов е принуден да положи „цялото си изкуство“ за благополучното завършване на първата сесия на Народното събрание.¹²⁰ Наличието на тези противоречия

¹¹⁶ Всички опити за ограничаване на военния бюджет завършват с неуспех поради силната съпротива на военния министър Паприков и княз Фердинанд. (Кефов, Ив. П. История на Княжество България..., с. 183—184.) Против намалението на войската се обявил и министър-председателят Каравелов. Той имал пред вид, че България „се намирала в един кът на Европа, където историята натрупала национални вражди и териториални спорове и че тя има да разрешава големи въпроси за своето бъдеще“ (НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 69, с. 6).

¹¹⁷ ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а. е. 38, л. 3; Пряпорец, бр. 76, 1 февр. 1902; С. Петербургские ведомости, № 60, 3 март 1901; Русские ведомости, № 73, 15 март 1901; Държавен вестник, бр. 132, 21 юни 1901; бр. 154, 18 юли 1901; Дневници на XI ОНС, I ИС, кн. 2, 1901, с. 879; Народен лист, бр. 26—27, 18 авг. 1901; Мир, бр. 9336, 22 авг. 1931.

¹¹⁸ Земеделска защита, бр. 18, 25 февр. 1901.

¹¹⁹ Грънчаров, Ст. Из парламентарната дейност..., с. 171—174.

¹²⁰ Русские ведомости, № 73, 15 март 1901; вж. и Земедел-

се дължи преди всичко на перманентната борба между отделните прослойки на българската буржоазия.

В стремежа си да ограничи изразходването на държавния бюджет правителството внася в Народното събрание и някои законопроекти, които са в ущърб на интересите на народа и страната. От такъв характер е прокараният закон за увеличаване на училищните такси, плащани от учащите се в средните и висшите учебни заведения. Това създава настроения сред опозицията, в редовете на самата Демократическа партия и предизвиква остри нападки в социалистическия печат.¹²¹ С този закон и „едно изменение на избирателния закон... се изчерпи, отбелязва Д. Благоев, всичкият „демократизъм“ на коалиционното управление...“¹²² Закриването на някои дипломатически агентства (включително и това в Атина) и съкращаването на част от щата на други „едва ли компенсират достатъчно нарушението на държавния престиж, който е особено важен за Княжеството“.¹²³ Напротив, това довежда до оскърбяване на управляващите среди в някои от страните, по отношение на които се правят подобни „икономии“.¹²⁴

Отрицателно за авторитета на правителството се отразява и предложението на П. Каравелов да бъдат унищожени „всички свидетелства за поборничество“, тъй като те „съсипват“ финансите на България.¹²⁵

Тези „реформи“ още веднъж ярко илюстрират ограничените възможности на властващите буржоазни партии да разрешат съществуващите проблеми. От подобен характер е и взетото решение за уволнение на поредния набор войници със седем месеца преди изтичането на двегодишния срок за обучение.¹²⁶

Пробният камък за способността на новия кабинет да се справи с проблемите в страната се явява разрешаването на финансовата криза. Поради това още в първите месеци на своето управление правителството се стреми да уравнивеси държавния бюджет чрез икономии, преобразования във войската, администрацията,¹²⁷ заплатите,¹²⁸ пенсиите и др. Министърът на търговията

ска защита, бр. 22—23, 20 март 1901; Новы век, №3, 1901, март, с. 400—401.

¹²¹ Дневници на XI ОНС, I ИС, кн. 2, 1901, с. 1309; с. 1302; Работнически вестник, бр. 37, 11 май 1901; Пряпорец, бр. 12 от 13 апр. 1901.

¹²² Благоев, Д. Приносът, Съч., Т. II, с. 514.

¹²³ Грънчаров, Ст. Външнополитическата ориентация и дейност на българските правителства (1901—1903). Изследвания по българска история. Т. III, Външната политика на България (1878—1944), С., 1978, с. 157.

¹²⁴ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 510, л. 31.

¹²⁵ Дневници на XI ОНС, I ИС, 1901, с. 825.

¹²⁶ Работнически вестник, бр. 41, 8 юни 1901.

¹²⁷ Само от Министерството на пътищата и съобщенията са уволнени 160 чиновници, а от Министерството на търговията и земеделието — 180 души. Вж.: Новы век, май, №5, 1901, с. 697.

¹²⁸ Дори заплатите на министрите били намалени от 18 000 на 12 000 лв.

и земеделието Ал. Людсканов участвува в заседанията на създадения Висш земеделски съвет, като се надява, че той ще помогне на правителството да разреши „назрелите задачи на нашата общо-икономическа и аграрна политика“.¹²⁹ Тези мероприятия обаче не са в състояние да изменят икономическото състояние на страната. „С това, пише в „Работнически вестник“, кризата още няма да се премахне, така тя само ще се отложи, защото по тоя начин още не се създават нови приходни извори за държавата.“¹³⁰

През есента на 1901 г. правителството насрочва допълнителни законодателни избори. Като имат пред вид, че в Народното събрание предстояли да се решават важни проблеми и гласът на всеки един от народните представители ще бъде от значение, управляващите партии отдават голямо значение на тези избори. Органът на демократите в „Пряпорец“ публикува възвание, което призовава избирателите да гласуват за представителите на Демократическата и Прогресивно-либералната партия.¹³¹ Поради зародилите се разногласия „правителствените“ партии обаче излизат с обща листа само в София. Почти навсякъде техните кандидатски листи са самостоятелни. Напразни остават усилията на П. Каравелов и Ст. Данев да обединят силите на двете партии в изборната борба. Нещо повече, в Пловдив отношенията между демократи и прогресисти са изострени дотолкова, че те се съюзяват с опозиционните групи една срещу друга.¹³² Резултатите от проведените на 7 октомври 1901 г. избори са следните: цанковистите спечелват — 12, демократите — 6, народняците — 6, стамболовистите — 3 и независимите — 2 депутатски мандата.¹³³

Въпреки усилията на правителството да излезе от кризата положението в страната остава непроменено. При откриване на първата редовна сесия на XI ОНС (на 15 октомври), в тронната си реч, княз Фердинанд отново призовава правителството да отстрани кризата и... „тури траен ред във всички клонове на държавното управление“.¹³⁴ Тежкото икономическо положение на стра-

Вж. Данев, Ст. Кабинетът Каравелов — Данев 1901 г. — Сп. Родина, С., 1941, март, кн. 3, с. 101.

¹²⁹ ЦДИА, ф. 134, оп. 1, а. е. 173, л. 1; вж. и С. Петербургские ведомости, № 59, 2 март 1901.

¹³⁰ Работнически вестник, бр. 30, 23 март 1901; вж. и Вестник, бр. 38, 10 апр. 1901; Пряпорец, бр. 1, 5 май 1901.

¹³¹ Пряпорец, бр. 45, 6 окт. 1901.

¹³² България, бр. 124, 9 окт. 1901; Народно самоуправление, бр. 9, 15 окт. 1901.

¹³³ Пряпорец, бр. 46, 10 окт. 1901; България, бр. 124, 9 окт. 1901. Данните, публикувани тук, не съвпадат с посочените в някои други вестници, но разликата е незначителна.

¹³⁴ Държавен вестник, бр. 224, 15 окт. 1901.

ната и категоричната позиция на княза по въпроса за изхода от кризата ускоряват преговорите с Франция за отпускането на нов заем.

Още при кабинетите на Иванчов и Р. Петров между България и Франция започват активни преговори за сключването на заем, с който Фердинанд и българската буржоазия смятат да изведат страната от разразилата се финансова криза. Тежкото състояние на България е умело използвано от френските финансисти и Ке д'Орсе за укрепване на икономическите и политическите им позиции на Балканите. В процеса на преговорите по заема, със съдействието на Фердинанд, Франция започва да въвежда служби на френския финансов контрол в България под надзора на Море — поддиректор на Банк дьо Пари е де Пеи-Ба.¹³⁵

При поемане управлението на страната П. Каравелов и Ст. Данев се надяват да получат бърза подкрепа от Петербург за отхвърляне на тежките ангажменти на княза по въпроса на финансовия контрол, както и за получаване на срочен заем за покриване на държавния дълг и предотвратяване на банкрута. Тъй като преговорите се протакат, правителството е принудено да измоли един 4-милионен аванс от Русия, който временно предотвратил банкрута. Това дава възможност на коалиционния кабинет да направи още един опит за отхвърляне на тежките условия, които Франция се стреми да наложи.¹³⁶

Независимо от преговорите за заема Каравелов се стреми да стабилизира положението преди всичко чрез пълна мобилизация на вътрешните ресурси. Той използва приходите от добрата реколта и изплаща анюитетите по заемите за 1901 г. Това обаче не позволява да се излезе от кризата, тъй като на 1 януари 1902 г. предстои връщането на 4-милионния аванс на Русия, поредните анюитети, закъснелите плащания по руския окупационен дълг и други задължения, за които правителството трябва да осигури необходимите средства.¹³⁷ В кабинета започват разногласия. Мнозинството от министрите начело с лидера на Прогресивно-либералната партия Ст. Данев в стремежа си да добият някакъв заем, за да изведат страната от кризата, докато са на власт, пледират за приемане на френските условия. Единствено Каравелов, поддържан от М. Сарафов, се противопоставя и продължава твърдо борбата.¹³⁸ С помощта на руския външен министър той успява да принуди Ке д'Орсе да направи някои отстъпки в полза на България.¹³⁹ При това положение, като се надява, че Банк дьо

¹³⁵ Тодорова, Цв. Дипломатическа история на външните заеми..., с. 284.

¹³⁶ НА на БАН, ф. 17-к, а. е. 72, л. 1; Тодорова, Цв. Цит. съч., с. 285.

¹³⁷ Тодорова, Цв. Цит. съч., с. 300—301.

¹³⁸ Тодорова, Цв. Цит. съч., с. 293.

¹³⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1689, л. 35. Министърът на външните ра-

Пари е де Пеи-Ба може да направи и други отстъпки, правителството натоварва Ст. Данев да отиде в Париж и подпише преминарните условия на заема.¹⁴⁰

125-милионният заем от Франция е необходим да прекъсне „дълго време протаканата финансова криза“.¹⁴¹ За обезпечаване на заема според договора е необходимо да се приемат следните условия: „1. Контракт за 5% заем от 125 млн. лв. номинални. 2. Контракт за концесия на тютюна. 3. Контракт за преходни разпореждания. 4. Устав на дружество за съучастна режия на български тютюни.“¹⁴² В такъв вид договорът е внесен за ратифициране в Народното събрание.

Когато стават известни условията¹⁴³ на заема, в цялата страна избухва недоволство. Българската общественост негодува от отдаването на националната тютюнева промишленост в зависимост от чужди банки. Опозиционните буржоазни партии, които също сключват подобни заеми, когато са били на власт,¹⁴⁴ организират масов протест против заема. В страната се провеждат митинги и събрания, които изпращат протестни резолюции до Народното събрание.

Протестирали хиляди селски стопани, търговци, тютюнопроизводители, тютюнофабриканти и др.¹⁴⁵ На 11 септември в София

боти Т. Делкасе е съгласен да се откаже от претенцията за дипломатическата инвестиция на финансовия инспектор Лабот, който трябва да замести Море в службата на финансовия контрол. (*Тодорова, Цв.* Цит. съч., с. 293, 294.) Малко по-рано правителството на Каравелов успява да отхвърли исканата концесия за монопола на солта и петрола, за което дава съгласието си още кабинетът на Т. Иванчов. (НБКМ—БИА, ф. 15, оп. 3, а. е. 1939, л. 157—159; *Данев, Ст.* Цит. съч., с. 101—102). Всичко това поощрява правителството към решителната стъпка — сключване на заема.

¹⁴⁰ Подробно за цялата дипломатическа история около този заем вж.: *Тодорова, Цв.* Цит. съч., с. 273—318; *Дамянов, С.* Френското икономическо проникване... с. 120—136.

¹⁴¹ Дневници на XI ОНС, I РС, 24, XI, 1901, с. 786.

¹⁴² ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а. е. 22, л. 3. Предложение до XI ОНС, I РС, относно заем от 125 млн. лв., направено от министъра на финансите П. Каравелов.

¹⁴³ Преговорите по заема се водят тайно. Попитан от опозицията, министърът на външните работи Ст. Данев заявява, че не може да говори по заема, тъй като преговорите още не са завършени. (Ново време, 6. XI. 1901, № 9223; ОДА—Видин, ф. 19, оп. 1, а. е. 115, л. 3.)

¹⁴⁴ *Дамянов, С.* Френското икономическо проникване... с. 112; Водачът на Народнолибералната партия Д. Петков малко преди сключването на заема (10 ноември) в писмо до Ст. Симеонов заявява, че те не са против заема. Той също смята, че без заем България не може да излезе от кризата. Това обаче не му пречи да се обяви против ратифицирането на заема. (ЦДИА, ф. 249, оп. 1, а. е. 176, л. 1; ОДА—Видин, ф. 19, оп. 1, а. е. 115, л. 3.)

¹⁴⁵ ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а. е. 348, л. 36, 37, 203, 214, 216—219, 220—229, 247, 268, 273, 276, 281; НБКМ—БИА, ф. 272, а. е. 4260, л. 1; ОДА—Видин, ф. 19, оп. 1, а. е. 115, л. 3; Вестник, бр. 138, 9 дек. 1901.

се провежда голям митинг под председателството на члена на БРСДП Ефтим Дабев.¹⁴⁶

В редовете на Демократическата партия настъпва разцепление по въпроса за заема. Част от парламентарната група на партията се обявява против него. П. Каравелов е обвинен, че е действувал самостоятелно, без да „сондира предварително мнението на своите приятели“.¹⁴⁷ Оформилата се левица в Демократическата партия съветва П. Каравелов да оттегли внесенния договор за заема, като го предупреждава, че ще гласува против неговото приемане.¹⁴⁸ Жителите на Лом призовават правителството и княза да не приемат заробващия заем, като ги съветват да търсят изход в ограничаване богатствата и разкоша на буржоазията.¹⁴⁹ Разбира се, това не е по силите на едно буржоазно правителство, дори от рода на Каравеловото, поради което техният съвет остава „глас в пустиня“.

Болшинството от народните представители в Народното събрание подлагат на остра критика договора за заема и монопола.¹⁵⁰ Иван Ев. Гешов също е противник на заема и е повикан в двореца за съвет. Но и този известен буржоазен финансист не намира „безболезнен“ изход за излизане от кризата.¹⁵¹

При така създалата се обстановка в камарата и страната в началото на декември кабинетът освобождава за няколко дни народните представители и прави последен опит да склони французите да се откажат от клаузата за тютюневата режия. Усилията на българската дипломация¹⁵² и лично на П. Каравелов завършват безрезултатно. Френските банки отхвърлят направените предложения и оттеглят контракта за заема.¹⁵³ На 4 декември 1901 г., принуден от създалата се ситуация, Каравелов информира камарата и си подава оставката от министър-председателския

¹⁴⁶ Работнически вестник, бр. 17, 3 ян. 1902.

¹⁴⁷ ОДА—Видин, ф. 19, оп. 1, а. с. 115, л. 3; Пряпорец, бр. 76, 1 ян. 1902.

¹⁴⁸ *Влайков, Т. Г.* Криза в партията на демократите и образуване нова радикално-демократическа партия. Съч., т. V, С., 1930 с. 379.

¹⁴⁹ Демократически лист, бр. 9, 5 дек. 1901.

¹⁵⁰ Дневници на XI ОНС I РС, засед. от 26 ноемв. — 30 ноемв., 1 дек. 1901.

¹⁵¹ Пряпорец, бр. 64, 8 дек. 1901.

¹⁵² Намиращият се по това време във Франция демократ Илия Георгов писмо до Н. Цанов характеризира дейността на М. Сарафов по заема в Париж, като изказва сериозни съмнения за неговата почтеност. Той косвено обвинява Сарафов в съмнителни връзки с директора на Банк дьо Пари е де Ен-Ба. Накрая заключава, че ако в Париж бе изпратен Ив. Белинов и Юрдан Цанов от финансовото министерство, а не М. Сарафов, то заемът можело да се склучи при много по-изгодни условия. (НБКМ—БИА, ф. 192, а. е.3, л. 33—34). Писмо от Илия Георгов до Н. Цанов, Париж, 6 ян. 1902 г.).

¹⁵³ *Тодорова, Цв.*, Цит. съч., с. 300.

пост.¹⁵⁴ Малко по-късно, на 11 декември, Народното събрание обсъжда „Декларацията“ на правителството (това е нов призив да се гласуват договорите) и отхвърля договорите за заема и монопола.¹⁵⁵

* * *

Външна политика

През 1901 г. външнополитическите позиции¹⁵⁶ на България са твърде неблагоприятни. Сърбия, Гърция и Румъния се обявяват за запазване на статуквото, с което спечелват подкрепата на Турция и великите сили, заети в този момент с други по-актуални проблеми от тяхната голяма стратегия. Съседите на България (Гърция и Сърбия), опасявайки се, че България ще използва за свои „националистически цели“ изпълнението на чл. 23 от Берлинския договор, не повдигат въпроса за политически реформи в Македония.¹⁵⁷ Тази политика изцяло противоречи на жизнените интереси на България, „тъй като, пише Ст. Грънчаров, въвеждането на реформи може да ползува най-вече преобладаващия български елемент, ако са ефикасни, или да изтъкват неговото първенство, ако са недостатъчни“.¹⁵⁸ Участието на Демократическата партия и нейния лидер П. Каравелов в управлението на страната се посреща „с доста голямо недоверие“ в Белград. На него в сръбската столица гледат като на главен виновник „за

¹⁵⁴ За първи път в историята на буржоазния парламентаризъм в България правителството пада по парламентарен път.

¹⁵⁵ Дневници на XI ОНС, I РС, засед. от 11 декември 1901, с. 1154. За договора гласуват прогресистите и по-голямата част от депутатите-демократи. Против гласуват: по-радикално настроените представители на Демократическата партия начело с Н. Цанов, Т. Г. Влайков и др. (основали по-късно Радикалната партия), всички представители на Народната партия и депутатите на опозиционните партии. (Вж. Данев, Ст. Цит. съч. и сп., с. 102; Грънчаров, Т. Исторически развой на съвременна България) от Възраждането до Балканските войни — 1912 г.). — Военно исторически сборник, 1933—1934 № 14, с. 269.)

¹⁵⁶ Проблемът за външната политика на коалиционното правителство Каравелов — Данев е разгледан цялостно от марксистката историография. (Грънчаров, Ст. Външнополитическата ориентация и дейност на българските правителства (1901—1903). Изследвания по българска история, т. III. Външната политика на България (1878—1944), С., 1978, с. 151—182, и посочената от него литература.) Поради това ние ще се ограничим само в разкриване позиции на Демократическата партия, свързани с външнополитическата дейност на правителството.

¹⁵⁷ Инсаров, Х. Г. (Кр. Раковски), Турция и Македония. Исторически очерк. Вестник Европы, 1903, кн. 5, с. 132.

¹⁵⁸ Грънчаров, Ст. Цит. съч., с. 157. Тъй като Берлинският договор определя срока за приложение на чл. 23, Турция не бързала да го изпълни

движението от 1885 г.¹⁵⁹ Враждебното отношение на управляващите среди в Сърбия към Демократическата партия и нейния лидер се засилва особено много след посещението на сръбския крал в София. Тогава чрез централния орган на демократите в „Знаме“ срещу него са отправени нападки, в които той е сравнен с Фазлъ паша. Това са аргументи, които карат сръбското правителство да се страхува от новия софийски кабинет.¹⁶⁰ Нещо повече, в края на XIX в. ръководните среди в Сърбия окончателно разработват своята външнополитическа програма. В основата на тази програма твърдо заляга изкуствено създаденият Македонски въпрос. Това определя и нейната враждебна политика към България.¹⁶¹ Сърбия предлага на Румъния военна конвенция за нападение на България.¹⁶²

Влошените отношения с Румъния в резултат на раздухвания конфликт след убийството на Фитовски и Михаилян,¹⁶³ готовата да се прече в нейна подкрепа Сърбия, демонстративното сближение на Румъния с Гърция под егидата на Австро-Унгария, не на последно място и влошените отношения на България с Турция поради засилването на вълненията в Македония,¹⁶⁴ породени от изключително тежкото състояние на нейното население и негодността на турската администрация,¹⁶⁵ са фактори, които създават в зората на новия век едно враждебно обкръжение на българското Княжество.

Създамата се обстановка определя на новото правителство сложната и отговорна задача — да изведе страната от това обкръжение чрез подобряване отношенията на България с всички Балкански държави, като едновременно с това извоюват и известни правдини за българското население в Македония и Тракия.

Независимо от нарасналата роля на монархическия институт като политически фактор в страната управляващите партии се превръщат в слепи изпълнители. Макар и да не са последователни, демократите и прогресистите се придържат към свои-

¹⁵⁹ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 3223, л. 12. Писмо на Хесапчиев от Белград, 1 март 1901 г.

¹⁶⁰ Пак там.

¹⁶¹ Христов, Хр. Македонизмът като политическа концепция в края на XIX и началото на XX в. Истор. преглед, 1979, кн. 3, с. 25.

¹⁶² Подр. вж.: Грънчаров, Ст. Цит. съч., с. 157.

¹⁶³ НБКМ—БИА, ф. 224, л. 464. Спомена на Д. Груев, В. Сарафов и в. Гарванов, Материали за историята на Македонското освободително движение, кн. V, С., 1927, с. 53.

¹⁶⁴ Магов, Хр. Основи на вътрешната революционна организация. Пловдив, 1905, с. 3; Грънчаров, Ст. Цит. съч., с. 157, 158.

¹⁶⁵ Инсаров, Х. Г. Цит. съч., кн. 4, с. 666—699, кн. 5, с. 102—133. Този рочи неизползуван от марксистката историография труд на Кр. Раковски дава изключително правдива картина за живота на българското население в Македония. Вж.: Христов, Хр. Аграрните отношения през XIX и началото на XX век. С., 1964.

те идейни разбирания по отношение на външната политика на страната.

Важен фактор, който оказва значително влияние върху външнополитическата дейност, е вътрешноикономическото и политическото развитие на Княжеството. Немалко влияние оказва и положението на Македония и Одринска Тракия, където все повече се разраства организираното революционно движение. Външната политика на България се намира в зависимост и от международните отношения, защото, както посочва В. И. Ленин, „ние живеем не само в отделни държави, но и в известна система от държави“.¹⁶⁶ Най-голямото влияние върху общото политическо развитие на Балканите по това време независимо от различните цели оказват Русия и Австро-Унгария.¹⁶⁷

Невъзможността на коалиционното правителство да излезе от все повече задълбочаващата се финансова криза чрез икономии и прокарането на ограничени дребнобуржоазни реформи принуждава Фердинанд и новия кабинет да подчинят външната политика на икономическите интереси на страната. А в този момент те налагат да бъде спечелено доверие на Русия. Поради това още в първото съглашение между цанковисти и каравелисти фигурира точка, с която се предвижда „да се реализират братските отношения между Русия и България“.¹⁶⁸ Сключеното съглашение било и своего рода вот на приемане руските условия, предявени от руския посланик в Цариград — Зиновиев, през първата половина на февруари 1901 г. При среща със султана той осъжда действията на революционните комитети в Македония. Едновременно с това Зиновиев съветва Портата да води по-твърда политика спрямо „немирниците“.¹⁶⁹ Получила подкрепата на Русия и останалите велики сили, Турция засилва своя контрол над създадените македонски комитети.¹⁷⁰

През втората половина на 90-те години на ХХ в. Русия активизира своята външна политика в Далечния Изток. Поради това нейната позиция при изработването на реформни проекти за европейските вилаети на Турция се определя главно от Руско-австро-унгарското съглашение от 1897 г., чиято основна цел е да се за-

¹⁶⁶ Ленин, В. И. Инесее Арманд. Сочинения. Т. 35, М., 1950, с. 219.

¹⁶⁷ British Documents on the Origins of the war 1898—1914, vol. II, London 1930, № 3721, с. 301. Мнение на английския посланик във Виена, 27 авг. 1901 Агаки, А. С. Русско-румунские межгосударственные отношения в конце XIX — начало XX в. Дисертация, М., 1974, с. 33.

¹⁶⁸ С. Петербургские ведомости, № 60, 3 март 1901. Това един от принципите, залегнал като важна политическа задача в програмнит възгледи на двете партии.

¹⁶⁹ Работнически вестник, бр. 25, 16 февр. 1901.

¹⁷⁰ Документи за българската история, С., 1942, т. IV, № 296, с. 172—173.

пази статуквото на Балканския полуостров.¹⁷¹ За да получи подкрепата на Русия в преговорите по заема с Франция, българското правителство е принудено да измени отношението си към революционното движение в Македония и създадения в страната Върховен македонски комитет. Още в първите дни на своето управление външният министър Данев заявява от името на кабинета, че ще се старее да умиротвори умовете в Македония. Що се отнася до Македонския комитет, той предупреждава, че „не ще търпи държава в държавата“.¹⁷² Като отплата за тази своя политика правителството разчита да получи една справедлива подкрепа от европейските държави, най-вече от Русия и Франция, по Македонския въпрос.¹⁷³ Разбира се, унищожаването на македонските организации не е нито желано, нито по силите на коалиционния кабинет. Това е добре разбирано и в Русия, затова оттам дават съвети за извършване на промяна в ръководния състав на македонските комитети, а не за тяхното унищожаване. Особено настоятелни са исканията за смяна на ръководителите на Върховния македонски комитет в София, който водел твърде „авантюристична политика“.¹⁷⁴

Чужд на идеята за революционно разрешаване на националния въпрос, лидерът на демократите — П. Каравелов, успява да наложи схващането си на цялата партия. „Никога ние не сме били за революция в Македония, пише партийният орган в „Пряпорец“, внезапна или с десетки години приготвявана, отвътре прогласена или отвън предизвикана.“¹⁷⁵ Поради това предложение

¹⁷¹ Вечев, Д. Реформите в Европейска Турция и руско-българските отношения (началото на XX в.). — Векове, 1980, кн. 2, с. 16; Агаки, А. С. Руско-румънските политически отношения в конце XIX — начале XX в. Балканский исторический сборник, Кишинев, 1974, вып. IV, с. 154.

¹⁷² България, бр. 43, 15 март 1901.

¹⁷³ Работнически вестник, бр. 25, 16 февр. 1901; Пряпорец, бр. 79, 14 февр. 1901; С. Петербургские ведомости, № 56, 27 февр. 1901; Влахов, Т. Криза в българо-турските отношения 1895—1908. С., 1977, с. 35.

¹⁷⁴ С.-Петербургские ведомости, № 56, 27 февр. 1901; вж. и АВРП, ф. ПА, д. 1313, л. 44. Промяната в ръководството на Върховния македонски комитет се желае и от княз Фердинанд, тъй като „комитетът започнал постепенно да се изплъзва от влиянието на княза и близките до него среди“. Вж.: Пандев, К. Националноосвободително движение в Македония и Одринско (1878—1903), с. 1979, с. 261; вж.: и НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 73, л. 15; Литературен архив, т. VII, Константин Величков, с. 89.

¹⁷⁵ НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 73, с. 58; вж. и Пряпорец, бр. 44, окт. 1902. По този въпрос мнението на Н. Цанов — един от лидерите на еванцията в партията, се различава от общоприетата партийна позиция. Развивайки своите схващания по Македонския въпрос в писмо до свой приятел, той не се противопоставя на революционното движение в Македония, но смята, че то трябва да бъде съчетано с готовността на България да води военни действия. „Македонската организация, пише Н. Цанов, всякога трябва да не изпуска из предвид положението на България.“ (ОДА—Видин, ф. 19, оп. 1, е. 109, л. 25.)

инето за налагане на едно по-умерено ръководство на Върховния македонски комитет е приемливо за Демократическата партия. Нейните представители в коалиционното правителство дават съгласието си за арестуването на председателя на Върховния македонски комитет — Борис Сарафов, и други дейци на организацията, във връзка с делото по убийството на Михаилянчу. Едновременно с това военният министър Паприков издава заповед, с която забранява на офицери от българската армия да членуват в Македонските дружества.¹⁷⁶ А на 24 март 1901 г. е публикувано „Окръжно“ до директорите на средните училища, с което се забранява на всички чиновници, в това число и на учителите, да участвуват в заседанията на Македонския конгрес, „който щял да се събира в столицата в първите дни на април“.¹⁷⁷

Арестите, извършени от българското правителство в навечерието на 25-годишнината на Априлското въстание, и разпорежданията, застрашаващи съществуването на македонската организация, предизвикват брожение сред обществеността в страната.¹⁷⁸ Органът на македонската организация, в. „Реформи“, отправя остра критика срещу управляващите буржоазни партии.¹⁷⁹ Недоволство съществува и в самите среди на Демократическата партия.¹⁸⁰ От действията на кабинета негодуват и българските студенти в чужбина. На 20 април (3 май) 1901 г. група студенти, някои от които участници в основаните от В. И. Ленин групи за съдействие на в. „Искра“ и сътрудници на вестника, изпращат протест до българското правителство от името на всички български студенти в Женева. Протестът, подписан от Роман Аврамов, Б. Бончев, Никола Максимов, Юрдан Юрданов и др., е публикуван във в. „Работнически вестник“.¹⁸¹ Опасявайки се да не бъде обвинено в нихилистично отношение към националната кауза, правителството прави официални постъпки пред Високата Порта и силите (главно пред Русия и Австро-Унгария, които са най-заинтересовани от събитията на Балканите) за по-бързото приложение на обещаните реформи от Берлинския конгрес в Македония.¹⁸² Разбира се, те остават глухи към българските искания.

¹⁷⁶ НА на БАН, ф. 17-к, оп. 1, а. е. 147, л. 1. Заповед на военното министерство, № 76 от 16 март 1901.

¹⁷⁷ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1808, л. 7. Окръжно № 3036 до директорите на средните училища, 24 март 1901 г., подписано от министъра на просветата (демократа) — Ив. П. Славейков.

¹⁷⁸ Русские ведомости, № 98, 11 апр. 1901.

¹⁷⁹ Реформи, бр. 10, 23 март 1901; бр. 11 от 29 март 1901.

¹⁸⁰ Народен лист, бр. 26—27, 18 авг. 1901. Отчет на Н. Цанов, видински народен представител по дейността на XI ОНС, I ИС.

¹⁸¹ Работнически вестник, бр. 36, 23 апр. 1901; Отечество фронт, бр. 10 816, 18 апр. 1980.

¹⁸² НБКМ—БИА, ф. 15, оп. 3, а. е. 1939, л. 153—154; Реформи, бр. 13 27 апр. 1901; Данев, Ст. Кабинетът Каравелов—Данев..., с. 100—101; Грън

Като се стреми да наложи своите планове и разбирания за националното обединение, Демократическата партия следи всички действия на македонските комитети. С особено внимание се наблюдава протичането на македонския конгрес. Нещо повече, чрез своя орган, в. „Пряпорец“, демократите дават „полезни указания“ за приемане на една по-умерена програма и избиране на „по-дисциплинирано“ ръководство на Македонския комитет.¹⁸³ Македонските дружества според демократите трябва „да се намират под постоянния контрол на обществото“.¹⁸⁴ Това схващане те успяват да наложат и като позиция на правителството спрямо освободителното дело. Във връзка с него е изпратено „Окръжно“ до българските дипломатически и търговски агентства в чужбина, в което се заявява, че правителството „няма да позволи съществуването на никакви тайни революционни (политически) организации, но че ще търпи една македонска организация, легална, една организация, която да се движи в границите на законите.“¹⁸⁵ „В Македония, казва П. Каравелов, може само тогава да се възстанови мирът, когато чл. 23 от Берлинския договор относно реформите бъде строго и точно изпълнен.“¹⁸⁶ Но той смята, че окон-

чаров, Ст. Външнополитическата ориентация... с. 167. След падането на Стамболовия кабинет активно действа по този въпрос най-вече македонската организация. Тя издава през 1896 г. „Окръжно“ № 80, подписано от запасния генерал Николаев, с което съобщава, че се обърнали към видни политически лица, за да се изтъкне необходимостта от реформи в Македония, с цел „да се умиротвори възбуденото там християнско население“. В началото на 1899 г. Върховният македонски комитет отново се обръща, този път към чуждите представители в страната, като им разкрива тежкото положение на населението и настоява да се наложат реформи, каквито от турското правителство не можели да очакват. (Данев, Ст. Цит. съч., с. 100; същия. Очерк на дипломатическата история на Балканските държави, С., 1931, с. 110.) Официални постъпки за реформи българското правителство прави още през 1895 г., но само пред Високата Порта. Документи за българската история, С., 1942, т. IV, с. 143—145.)

¹⁸³ Пряпорец, бр. 26, 1 авг. 1901. В това отношение демократите са задоволени. Новоизбраното ръководство на ВМК чрез своята програма заявява, че няма да излиза от границите на законността (т. е. ще се съобразява с указанията на правителството — б. а.); ще очисти организацията от компрометиращи елементи, от ненормални средства и способности на действие; дейността ѝ ще отговаря на „подобаващата ѝ нравствена висота“. Новата програма спечелила подкрепата на Каравеловото правителство. То подкрепило новото ръководство в борбата му срещу привържениците на Сарафов. (Кирилов, Революционните македонски общества в България и Турция, Русский вестник, 903, март, г. VIII, кн. 3, с. 450.)

¹⁸⁴ Народен лист, бр. 26—27, 18 авг. 1901. — Македонското дело.

¹⁸⁵ Реформи, бр. 34, 29 септ. 1901; вж. и бр. 35, 5 окт. 1901. Предприемането на тази стъпка от правителството се налага и от инцидента, възникнал с похищението от Македонския комитет на мис Е. Стоун, който го омпрометираше в чужбина. Вж.: Данев, Ст. Кабинетът Каравелов—Данев... с. 101; Русские ведомости, № 282, 12 окт. 1901; вж. и Мартыненко, К. Цит. съч., с. 280.

¹⁸⁶ С.-Петербургские ведомости, № 356, 29 дек. 1901. Тези.

чателното разрешаване на Македонския въпрос ще стане единствено от българската държава, и то „само чрез война“.¹⁸⁷

Възприетата политика на съобразяване с позицията на великите сили и Турция от демократи и прогресисти е продължение на водената от бившите буржоазни правителства тактика — на изчакване благоприятния политически момент, когато България ще бъде готова по пътя на войната да разреши националния идеал.¹⁸⁸ До края на XIX и самото начало на XX в. всички български правителства търсят предимно политически средства за разрешаване на външнополитически проблеми.¹⁸⁹ На македонското революционно движение те гледат като на движение, което „компрометираща България пред външния свят, както и каузата на българите в Македония“¹⁹⁰ Опасявайки се от революционното надигане на масите, демократите определят твърде ограничени функции на македонската организация. Според тях „главната нейна цел е да уякчава връзките между българите отсам и отатък Рила, да пропагандира тук идеята за освобождението на нашите братя в Македония и да помага за повдигането на съзнанието в самите македонци“.¹⁹¹ По същество отношението на Демократическата партия, когато е на власт, към македонските организации не се различава от това на останалите буржоазни партии. И при нея то се влияе от конкретната политическа конюнктура на Балканите. Тази политика на буржоазните партии в крайна сметка довежда до предложението на някои местни дружества на Македоно-одринската организация за окончателно разграничаване от официалната политика на Княжеството относно Македония.¹⁹²

Въпреки че в последните години на XIX в. и началото на XX в. центърът на външнополитическата активност на Русия е съсредоточен в Далечния Изток, тя продължава да укрепва позициите си и на Балканите, като се стреми да си осигури един сигурен съюзник. Тази тенденция определя и новата позиция на Русия по

възгледи на Демократическата партия и правителството по Македонския въпрос се възприемат и от новото ръководство на ВМК, избрано на конгреса през април 1901 г. Вж.: Народно самоуправление, бр. 4, 10 авг. 1901. — Нов македонски комитет.

¹⁸⁷ НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 73, с. 58.

¹⁸⁸ Пряпорец, бр. 54, 7 ноемв. 1903; НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 69, с. 16—20; Данаилов, Г. Т. Петко Каравелов — Знаме (Кюстендил) бр. 1, год. I, 23 ян. 1906. С.-Петербургские ведомости, № 37, 7 февр. 1903.

¹⁸⁹ Грънчаров, Ст. Външнополитическата ориентация..., с. 150.

¹⁹⁰ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1808, л. 7; вж.: Пряпорец, бр. 85, март 1901; бр. 86, 10 март 1901; Свят, бр. 71, 6 март 1901.

¹⁹¹ ОДА—Видин, ф. 19, оп. 1, а. е. 109, л. 25; вж. и Народен лист бр. 26—27, 18 авг. 1901.

¹⁹² ОДА—Габрово, ф. 370-к, оп. 1, а. е. 10, л. 21. Апел на Дубничкото Македоно-одринско дружество по освободителното дело.

отношение на Македонския въпрос.¹⁹³ Разтрогнатите политически отношения между България и Русия по време на Стамболовия режим насочват енергичната подкрепа на руската дипломация към сръбските претенции в Македония. Само за няколко години тази подкрепа се превръща в една постоянна политика на Русия.¹⁹⁴ Независимо от това в началото на века Русия се стреми да въведе известна хармония в българо-сръбските отношения, макар и за няколко години.¹⁹⁵ При това положение, търсейки подкрепата на Русия, българската буржоазия е принудена да насочи своите усилия и към подобряване на отношенията си със Сърбия. Още в предизборните платформи на демократи и прогресисти фигурира и обещание за сближение с нашата западна съседка.¹⁹⁶ Когато идват на власт, те заявяват, че „ще поддържат най-добри отношения със съседната и братска нам Сърбия“.¹⁹⁷ По време на своето управление те успяват да постигнат известно „затопляне на климата“ между двете държави, което довежда през лятото на 1901 г. до образуване на една сръбско-българска комисия за уреждане на спорните гранични места от Брегово до Трънско,¹⁹⁸ а в края на 1901 г. до споразумение за посещение на българска и сръбска парламентарна делегация съответно в Белград и София.¹⁹⁹

В българо-сръбските отношения обаче съществува проблем, който всеки момент може да бъде решен във вреда на едната или другата страна и да предизвика силно изостряне на техните отношения. Този по форма църковен, а по същество политически въпрос възниква в последните години на XIX в. През 1897 г. почита гръцкият митрополит в Скопие Методий. Сърбия веднага прави постъпки пред Патриаршията в Цариград и Високата Пор-

¹⁹³ *Вечев, Д.* Реформите в Европейска Турция... с. 16; *Велчев, В.* Цялата истина по погрона и новите опасности за България (Пълно осветление върху причините на българския неуспех и важни разобличения за ролята на Русия). С., 1913, с. 4.

¹⁹⁴ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 666, л. 31; а. е. 1063, л. 284; *Пряпорец*, бр. 95, 10 апр. 1902; *Силянов, Хр.*, Освободителните борби в Македония, С., 1933, т. I, с. 20; подр. вж. *Вечев, Д.* Цит. съч., с. 16—17.

¹⁹⁵ *British Documents on the Origins...*, № 372, с. 301. Дописване на английския посланик във Виена, 27 авг. 1901.

¹⁹⁶ Като не хранели надежда относно един съюз с Румъния и Гърция, демократите се стремят да насочват усилията на кабинета към сближение със Сърбия, а що се отнася до ориентацията към великите сили, Каравелов заявява пред кореспондента на „Figaro“ — Дьо Гастон, че България с всички сили ще се съпротивява на немското влияние и ще се стреми към сближение с Русия, освен това, казал той, България желае и сближение с Франция. (Вж.: С.-Петербургские ведомости, № 356, 29 дек. 1901.)

¹⁹⁷ България, бр. 43, 15 март 1901.

¹⁹⁸ Народен лист, бр. 18, 3 юни 1901; *Пешев, П.* Историческите събития и дейтели от навечерието на Освобождението ни до днес. С., 1929, с. 376, 377.

¹⁹⁹ Новое время, № 9240, 23 ноемв. (6 дек.) 1901.

та да бъде назначен на мястото на Методий сръбски поданик. След дълги преговори е издаден берат, с който за скопски митрополит е назначен гръцкият владика Амвросий. Той от своя страна назначава за свой наместник и управляващ скопската епархия сърбина архимандрит Фирмилиан.²⁰⁰ Това дава подвод на Сърбия да действа за назначаване на Фирмилиан за скопски митрополит. Така възниква т. нар. Фирмилианов въпрос,²⁰¹ разрешаването на който зависело най-вече от Турция и от позицията на Русия.

Както по Фирмилиановия, така и по други външнополитически въпроси Прогресивно-либералната и Народната партия са склонни да правят отстъпки на Русия. Не стои така обаче въпросът с Демократическата партия. По въпроси, засягащи националните интереси на страната, какъвто е Фирмилиановият въпрос, тя не допуска никакви компромиси.²⁰² Русофилството на демократите в това отношение има резервиран характер.

За разрешаването на външнополитическите проблеми на България демократите са готови да приемат помощ отвсякъде, стига това да не накърнява самостоятелността на страната. В разговор с руския кореспондент Амфитеатров през 1901 г. П. Каравелов заявява: „Аз не обичам чуждото покровителство, па било то и руско...“²⁰³ Както в миналото, така и сега лидерът на демократите остава привърженик на един равноправен съюз между България и Русия.²⁰⁴ Откъсването на България от Русия обаче Каравелов смята за „обществено вредно и политически опасно“.²⁰⁵

През първите години на ХХ в. сръбското правителство подема енергични стъпки за придобиване на нови позиции в Македония. За тази цел то засилва своите постъпки по Фирмилиановия въпрос. Сръбският посланик в Цариград — Ст. Новакович,

²⁰⁰ *Грънчаров, Ст.* Външнополитическата ориентация..., с. 168.

²⁰¹ Подр. за него вж.: *Мартынченко, А.* Русско-болгарские отношения..., с. 281—282; *Снегаров, Ив.* Отношенията между българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. — Църковен архив, III—V, 1926—1928, С., 1929; *Арnaudов, М.* Животът на Екзарх Йосиф С., 1965, с. 238—248; *Grancarov, St.* Sur les relations bulgares-russes (1901—1903), Etudes historiques, т. VI, Sofia, 1973, p. 244—266.

²⁰² *Пряпорец*, бр. 95, 10 апр. 1902; вж. и *Работнически вестник*, бр. 25, 16 февр. 1901.

²⁰³ С.-Петербургските ведомости, № 38, 8 (21) март. 1903. — Петко Каравелов (впечатления и спомени); вж. и *Новости дня*, 1 (14) февр. 1903, *Ландау, Л. А.* Поездка в Болгария во время Болгарско-Сербской войны (из студенческих воспоминаний), 1910, с. 30; *Пряпорец*, бр. 88, 12 март 1903.

²⁰⁴ *Кожухаров, К.* Петко Каравелов. С., 1968, с. 390—391.

²⁰⁵ *Пряпорец*, бр. 90, 19 март 1903; вж. и *Д. Л.*, Петко Каравелов — Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества, № 6, март 1903, с. 8.

предприема решителни действия за ръкополагането на Фирмилиан за скопски митрополит.²⁰⁶ Тези постъпки на Сърбия са подкрепени от турската дипломация. По това време Русия решително наклонява везните по Фирмилиановия въпрос в полза на нашата западна съседка.²⁰⁷ В началото на 1901 г. руският посланик в Цариград Зиновиев се застъпва за ръкополагането на Фирмилиан за митрополит на Скопие.²⁰⁸

Усилията на Сърбия да реши Фирмилиановия въпрос и подкрепата на Русия предизвикват нова вълна на негодуване сред българското население в цяла Македония. Слухът, че Каравеловото правителство отстъпва по Фирмилиановия въпрос под натиска на Русия, активизира още повече дейността на българското население в Македония. Населението от Скопския санджак отправя протест до Портата и молба до българското правителство да се застъпи за неговите интереси. В молбата още се казвало, че те „предпочитат една окупация на Австро-Унгария пред злото от разделянето на Македония на сфери на влияние“.²⁰⁹

Във връзка със създаването се положение Каравеловото правителство уведомява Високата Порта, че то няма да поеме никаква отговорност за последствията, които евентуално ще последват след ръкополагането на Фирмилиан.²¹⁰ Твърдата позиция на демократите — членове на правителството, и най-вече на лидерът на партията П. Каравелов принуждават Портата въпреки натискът на Русия за по-бързото решаване на този въпрос да отложи назначаването на Фирмилиан.²¹¹

Демократическата партия и след падането си от власт заедно с Либералната и Народнолибералната партия полага усилия, за да осуети ръкополагането на Фирмилиан за скопски митрополит.²¹² Липсата обаче на реална власт от страна на опозицията, натискът на Русия и вътрешноикономическите трудности, пред които е изправено прогресивно-либералното правителство, от-

²⁰⁶ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1812, л. 6. Фирмилиановата афера (б. д.); ЦДИА ф. 176, оп. 1, а. е. 1494, л. 3—4; Хр. Бракалов от Белград до МВРИ, 9 януари 1901.

²⁰⁷ Работнически вестник, бр. 25, 16 февр. 1901; Пряпорец, бр. 95, 10 апр. 1902.

²⁰⁸ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 1812, л. 16. Фирмилиановата афера.

²⁰⁹ НБКМ—БИА, ф. 288, а. е. 28, л. 11—14, 2. IV. 1901: *Божилова, Р.* Сръбската политика и националноосвободителното движение в Македония в края на XIX и началото на XX в. (1893—1903): Канд. дис., С., 1976, с. 116.

²¹⁰ НБКМ—БИА, ф. 15, а. е. 390, л. 4—5. Ив. Ев. Гешов от Цариград до МВРИ, 21 март 1901.

²¹¹ *Божилова, Р.* Цит. съч., с. 117; *Мартыненко, А. К.* Цит. съч., с. 281.

²¹² Дневници на XII ОНС, 1902 г., с. 137—140; Пряпорец, бр. 7, 29 май 1902; *Pantew, A., Popov, R., Statelova, E. Sarova, K., Todorova, S.* The Foreign Policy of the Opposition parties in Bulgaria, 1900—1914, Bulgarian Historical Review, 1975, 1, с. 33.

слабват съпротивата на България по този принципно важен за националните интереси на страната въпрос.

В крайна сметка Високата Порта издава ираде за даване берат на Фирмилиан за скопски митрополит.

Известна със своята националистична идеология, когато идва на власт Демократическата партия раздвижва патриотично настроените политици от апарата на външното министерство. Още през февруари—март Ат. Шопов пише от Солун няколко писма до лидера на партията П. Каравелов, в които чертае една икономическа програма, която според него ще „даде чувствителен подтик и нов прогресивен живот на българската търговия и въобще на българското дело в Македония“.²¹³ А търговският агент в Битоля — П. Михайлов, настоява за реформиране програмата на местната класическа гимназия, като ѝ се придаде характер отговарящ на българските интереси в Македония.²¹⁴ Ангажирани обаче в този момент с други неотложни проблеми, демократи и прогресисти оставят на по-заден план тези и други на пръв поглед маловажни искания на патриотично настроените българи, работещи в неосвободените части на България.

През 1901 г. отново е повдигнат емигрантският въпрос. Независимо от подписаната през 1898 г. конвенция най-видните ръководители на преврата от 1896 г. — Груев, Бендерев и Димитриев, все още се намират в чужбина. Това дава повод на Д. Ризов, минаващ по това време за независим, да отправи интерпелация в Народното събрание до военния министър ген. Паприков, в която настоява да се направи необходимото от българското правителство, за да се приключи окончателно с този въпрос.²¹⁵ Интерпелацията на Ризов получава подкрепата на ограничен брой народни представители. П. Каравелов заявява, че за него този въпрос е приключен и правителството не може повече да го повдига. Позицията на демократите се поддържа и от другата управляваща партия — Прогресивно-либералната.²¹⁶

Запознати с особеното мнение на Фердинанд по този въпрос, дори тези русофилски партии се страхуват, когато са на власт, да повдигнат въпроса за завръщането на последните, но „най-опасни“ офицери-емигранти.

Нежеланието на Фердинанд да назначава на висши военни постове лица, които не се ползват с неговото доверие, и стремежът на управляващите партии да синхронизират своите позиции с тези на княза в този критичен момент от развитието на стра-

²¹³ НА на БАН, ф. 41-к, а. е. 79, л. 2—7.

²¹⁴ НБКМ—БИА, ф. 14, а. е. 459, л. 1—2.

²¹⁵ Дневници на XI ОНС, I ИС, 14. V. 1901, с. 1505—1506.

²¹⁶ *Николова, В.* Народнолибералната партия 1894—1903... с. 205.

ната определят и резервираното отношение на демократите по емигрантския въпрос.

Посочената (на първо място) причина от В. Николова, а именно нежеланието на правителството да се ангажира с такива незначителни въпроси, когато пред него стои тежкото финансово положение на страната,²¹⁷ според нас е неправилна, тъй като разрешаването на този въпрос не би попречило, напротив, това би било крачка напред към спечелване доверието на Русия, на чиято помощ кабинетът определено разчита, за да получи финансовата подкрепа на Париж.

И така през 1901 г., когато участва в управлението на страната, Демократическата партия се стреми да концентрира своето внимание в областта на външната политика по най-важните и неотложни въпроси, свързани с националното обединение и излизането на страната от враждебното обкръжение, в което се намира.

* * *

След дългогодишна опозиционна дейност в началото на ХХ в. Демократическата партия успява, макар и в коалиция с друга, стояща най-близо до нейните икономически и политически възгледи — Прогресивно-либералната партия, да се добере до управлението на страната.

В областта на вътрешната политика дейността на коалиционното правителство се свежда главно до намиране изход за излизане от финансовата криза. В стремежа си да разрешат със собствени сили този въпрос демократите успяват да наложат търсенето на изход от кризата чрез използването на вътрешните ресурси на страната. Направените сериозни опити в това отношение обаче се оказват недостатъчни за освобождаване на държавата от натрупаните големи задължения пред чуждите банки. Това принуждава кабинета да търси изход, както и бившите правителства, в осигуряване на нов заем, който, разбира се, носел и нови задължения на страната.

Значителни усилия са положени от страна на Демократическата партия и за възстановяване на силно накърнените позиции на буржоазната демокрация в страната.

В областта на външната политика Демократическата партия полага усилия да наложи на правителството една политика, съобразена с нейните възгледи и разбирания за осъществяване на националното обединение на българския народ. Огромната заетост на демократите обаче с вътрешнополитическите проблеми, търсенето на изход от финансовата криза, наличието на противоречия

²¹⁷ Николова, В. Цит. съч., с. 205.

между тях и лидерите на Прогресивно-либералната партия, малкото време, през което те участвуват в управлението на страната, опеката на Фердинанд, настъпилите идейни разногласия в техните редове и други причини не дават възможност на Демократическата партия да разгърне и приложи изцяло своите външнополитически концепции. Независимо от това външнополитическата ѝ позиция може да се характеризира като националистическа, не допускаща какъвто и да било компромис по проблемите на националното обединение. Макар и по-резервирана от Прогресивно-либералната партия, Демократическата партия е ориентирана към Русия.

3. Причини за падането на коалиционното правителство

Причините за падането на правителството Каравелов—Данев са в основни линии изяснени в марксистическата историческа литература. И все пак това изясняване е недостатъчно и малко едностранично.

Основна и най-важна причина е невъзможността на коалиционния кабинет да си осигури подкрепата на депутатския форум при ратифицирането на договорите за заема и монопола. Но тъй като след подаването на оставката от П. Каравелов по същество се образува един кабинет, в състава на който влизат значителна част от министри, участвували в предишния, и чиято политика малко се различава от политиката на коалиционното правителство, ние смятаме за изключително важно да бъдат изяснени и причините за излизането на Демократическата партия от управлението на страната, за да се добие една цялостна представа за факторите, довели до бързото падане на правителството, получило подкрепата на три русофилски партии.

Още при поемане управлението на страната от коалиционното правителство се почувствувала „студената преграда“, издигната в миналото, която въпреки еволюцията на демократите все още „замразявала“ отношенията на тази партия с княз Фердинанд. П. Каравелов не се „подчинил“ на въведения от Стамболов и възприет от следващите правителства принцип министрите да целуват ръка на княза „при тържествени случаи и паради“.²¹⁸ Партийният орган в. „Пряпорец“ смята за нужно да предупреди Фердинанд, че той трябва да се съобразява с Конституцията на страната.²¹⁹ Тази позиция на демократите се диктува и от факта, че те са повикани на власт в един момент, когато България се на-

²¹⁸ С.-Петербургские ведомости, № 66, 9 март 1901.

²¹⁹ Пак там.

мира пред финансова катастрофа, което не обещава „дълголетие“ на този кабинет. Това е добре разбрано както от опозиционните партии, така и от застаналите начело на управлението демократи.²²⁰

Още в началото на управлението между двете партии се появяват противоречия и се заражда борба за укрепване на партийните позиции в местните административни учреждения на страната,²²¹ въпреки обещанията на П. Каравелов, че ще се сложи край на тази партизанщина у нас. Двете партии тайно една от друга свикват „събори“ (събрания в по-разширен състав) с участието само на най-изтъкнатите лидери, за да вземат решение относно създадите се отношения и затруднения при управлението на страната.²²² От друга страна, между финансовия министър Каравелов и военния министър Паприков (приближен на княза) се засилва антагонизмът при обсъждането на въпроса за намаление на военния бюджет, предложение, което не намалява мощта на българската армия. Паприков не е склонен на никакви отстъпки, нещо повече, той се стреми към увеличение на военния бюджет с 2 млн. франка, което е в принципно противоречие със стремежа на Каравелов да се съкратят разходите на бюджета.²²³ При това положение в кабинета се оформят групировки, което заплашва с избухване на нова кабинетна криза. Големите задачи обаче, които стоят пред правителството във връзка с тежкото икономическо състояние и враждебното обкръжение, налагат атмосфера на търпимост.

Невъзможността на правителството да изведе страната от кризата въпреки направените сериозни опити довежда до възникване на остри противоречия между обособилите се течения в нейните редове.²²⁴ Стига се дотам, че Н. Цанов е склонен да напусне редовете на партията.²²⁵

Много от съмишлениците на Демократическата партия негодуват и от това, че когато партията поема властта, към нея се устремяват по тогавашната практика хиляди службогонци, чинто апетити трябвало да се задоволяват за сметка на държавата.

²²⁰ ЦДИА, ф. 249, оп. 1, а. е. 173, л. 1—2. Писмо от Д. Петков до С. Симеонов, 6 март 1901.

²²¹ НБКМ—БИА, ф. 187, а. е. 3, л. 8. Писмо от Г. Т. Бостанджиев до члена на Прогресивно-либералната партия Антон Франгя, 3 апр. 1901; С.-Петербургские ведомости, № 98, 12 апр. 1901; Свят, бр. 86, 2 май 1901; Народно самоуправление, бр. 2, 26 юли 1901.

²²² ОДА—Видин, ф. 19, оп. 1, а. е. 35, л. 36. Писмо до Н. Цанов от Г. Арабаджиев, 8 май 1901; вж. и л. 37.

²²³ С.-Петербургские ведомости, № 98, 12 апр. 1901; Мир, бр. 958, 21 апр. 1901.

²²⁴ НА на БАН, сб IV, оп. 1, а. е. 72, с. 155—158. Мемоари на С. Радев.

²²⁵ ОДА—Видин, ф. 19, оп. 1, а. е. 7, л. 32; а. е. 13, л. 14, 18.

та.²²⁶ Опозиционната група в партията негодува и от позициите на княза, на което Демократическата партия „не се противопоставила енергично“.²²⁷ Всичко това затруднява действията на Демократическата партия и намалява нейния авторитет в камарата, като едновременно с това отслабва доверието на народа към нея. Сред „старите“ съмишленици на демократите в провинцията настъпва отчаяние. Някои от тях започват да преминават в редовете на останалите буржоазни партии, а други се отказват от политическа дейност.²²⁸ Оформилят се като орган на левицата в Демократическата партия в „Народен лист“ открито отправя критика и към двете управляващи партии, като ги обвинява в това, че те не са направили всичко необходимо за извеждане на страната от кризата.²²⁹ В своя отчет пред избирателите за работата на XI ОНС, I извънредна сесия, Найчо Цанов стига до извода, че Демократическата партия преждевременно се е съгласила да вземе участие в управлението на страната, тъй като тя все още не е определила ясно своите принципи, а организационното и идейното изграждане на партията не било още довършено.²³⁰ Навлезлите в партията през 1901 г. службогонци са хора, които всеки момент могат да я напуснат. Те „подобрили“ количествения състав на партията, но не спомагат с нищо за нейното организационно и идейно израстване. Всичко това в крайна сметка довежда до силно стесняване на социалната база на демократите.

В последните месеци от управлението на коалиционното правителство противоречията между двете партии, особено в провинцията, се изострят още повече. Това най-добре проличава при провеждане на допълнителните избори през сента на 1901 година.²³¹

Противоречията в кабинета, започналото разцепление в редовете на Демократическата партия, накърненият авторитет на нейните съмишленици сред народа, все още неизгладените отношения с Фердинанд, загубените позиции в парламента са причини, които убеждават Каравелов, че той и неговата партия трябва да се оттеглят от управлението на страната.

При такова състояние и позиции на Демократическата партия през декември, след неуспешните опити да прокара ратифи-

²²⁶ Стефанов, Хр. Образуване и начална дейност на българската Радикал-демократическа партия. — Истор. преглед, 1970, кн. 4, с. 29.

²²⁷ Стефанов, Хр. Цит. съч., с. 29.

²²⁸ ОДА—Видин, ф. 19, оп. 1, а. е. 13, л. 14, 18. Писмо до Н. Цанов от Рашко Маджаров, Сливен, 21 авг. 1901.

²²⁹ Народен лист, бр. 22, 6 юли 1901; ОДА—Видин, ф. 19, оп. 1, а. е. 7, л. 35.

²³⁰ Народен лист, бр. 24—25, 15 авг. 1901. Отчет на Найчо Цанов, видински народен представител, по дейността на XI ОНС в I извънредна сесия.

²³¹ България, бр. 124, 9 окт. 1901; вж. и Народно самоуправление, бр. 5, 26 авг. 1901.

цирането на договорите, П. Каравелов подава оставката на коалиционния кабинет.

Първоначалният отказ на Фердинанд да приеме оставката на ръководеното от Каравелов правителство²³² не е продиктуван толкова от „любов“ или от необходимостта да участва тази партия в управлението на страната, колкото от стремежа да се ратифицират договорите именно от този кабинет, като отговорността за тях по такъв начин падне и върху Демократическата партия, една от най-силните опозиционни партии през последните години на XIX в.

Самият П. Каравелов не е привърженик на станалата порочна практика чрез заеми да се стабилизируют финансите на страната. Затова той и неговата партия правят всичко възможно за излизане от кризата чрез вътрешни реформи. Частичните успехи обаче не дават възможност да се реализира тази идея. Във връзка с тези трудности на правителството Д. Благоев пише: „представителите на българската демокрация се намираха пред големите класови противоречия, изникнали вече в българския живот, които те не бяха в състояние да ги разрешат, и трябваше да свършат с фиаско.“²³³ Разбира се, това не е по силите на която и да е от съществуващите буржоазни партии, тъй като прокарването на необходимите радикални промени би засегнало основите на капиталистическото общество, които всяка една от тях ревностно отстоява. Поради това, макар и неохотно Каравелов се съгласява да се търси изход чрез външен заем.

В последните месеци на 1901 г. е даден пълен ход на преговорите по заема. Голямата поляризация в камарата и тази в самата Демократическа партия осуетяват ратифицирането на договорите. В стремежа си да остане верен на буржоазния парламентаризъм Каравелов веднага поднася оставката на кабинета.

Решителността и бързината, с които демократическият лидер действа при подаване на оставката, ни дава основание да направим извода, че Каравелов чака удобен момент, за да оттегли своята партия от управлението на страната поради възникналите проблеми вътре в самата партия, застрашаващи нейното съществуване. От друга страна, и самият Фердинанд не държи много за оставането на демократите в управлението на страната. В този момент на него му е нужно едно хрисимо правителство, което безропотно да приеме натиска на Русия относно Фирмилиановия въпрос и исканията на парижките банки, с цената на което да се даде възможност за стабилизиране на все повече влошаващото се положение на България. Освен това съвместното управление на двете русофилски партии, подкрепяни и от третата (Народна-

²³² Знаме, бр. 253, 6 ноемв. 1929; Вестник, бр. 138, 9 дек. 1901.

²³³ Благоев, Д. Съч. Т. 11, с. 512.

та), плашело Фердинанд. „Той не видя мир, пише С. Радев, докато групираниите партии не се разделиха.“²³⁴

При тези обстоятелства най-удобна за княза се оказва Прогресивно-либералната партия, която приема всички искания на Русия и чиито представители в кабинета и камарата охотно гласуват за договорите по заема. Именно това определя избора на Фердинанд да падне върху Прогресивно-либералната партия и нейния лидер Ст. Данев.

* * *

На самия праг на новото столетие дългогодишните стремежи и борби на Демократическата партия за участие в управлението на страната се увенчават с успех. Разбира се, идването на власт на Демократическата партия в коалиция с Прогресивно-либералната се дължи главно не на нейната опозиционна дейност, а на тежкото вътрешноикономическо и политическо състояние на държавата и усложнените международни отношения, в който се намирала България. Тези и някои други причини карат Фердинанд да прибегне до „помощта“ на русофилските партии. Тук наблюдаваме един от ранните феномени в българското политическо развитие, при който един монарх с нарастващ политически кредит и влияние в управлението на държавата е принуден да се съобразява с обективните реалности, с конкретната обстановка в страната и не само да търпи, но и да извика на власт лично неприязнени на него политически дейци и коалиции, представляващи неприемливи за него партийни формации. Ще припомним само в един ретроспективен план, че една от тези партии (Демократическа) води принципна борба за неговото отстраняване от българския престол.²³⁵

В стремежа си по-скоро да се добере до властта Демократическата партия еволюира в тактиката си за „завземането“ на властта. Тя отстъпва от позицията си за самостоятелност и със задоволство приема коалирането с останалите русофилски партии.

Когато идва на власт, вярна на своя дребнобуржоазен радикализъм, Демократическата партия се стреми чрез използване на потенциалните сили на страната да разреши неотложните финансови и други по-незначителни проблеми, от които зависи съдбата на буржоазната демокрация в България. Чрез по-голяма либерализация и демократизация на управлението в страната Демократическата партия се стреми да наложи буржоазнодемократичното управление като национална традиция при управлението на

²³⁴ НА на БАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 73, с. 129. Мемоари на С. Радев.

²³⁵ Подр. за тази дейност на Демокр. п-я вж.: Саздов, Д. Либералната (Каравелистка) партия и помиренето между България и Русия от 1896 г. Научни изследвания. В. Търново, 1979, с. 175—176.

държавата. С тези си разбирания партията на П. Каравелов е най-последователната буржоазна политическа партия в отстояване формата за демократично буржоазно управление. Това е една от най-характерните черти, по които тя се отличава от другите буржоазни партии, позволяващи си този „лукс“ само когато са в опозиция.

В стремежа си да измени икономическото състояние на страната Демократическата партия е принудена да еволюира в разбиранията си по заемната политика на държавата.²³⁶ Ограничена от дребнобуржоазните мероприятия, чрез които се опитва да уреди финансите на страната, тя е принудена да възприеме и официално да отстоява приемането на финансовия заем от Франция. Това е още едно доказателство за ограниченото познаване на капиталистическите закони и от тази буржоазна партия.

При разрешаването на външнополитическите въпроси Демократическата партия също се стреми да налага на правителството да отстоява интересите на българския народ, въпреки че те в този момент били подчинени на икономическите интереси на страната. Характерна в това отношение е позицията на Демократическата партия по т. нар. Фирмилианов въпрос, чието разрешаване зависело най-вече от Турция и позицията на Русия. Докато по този въпрос и някои други външнополитически въпроси Прогресивно-либералната и Народната партия са склонни да правят отстъпки на Русия, то не стои така въпросът с Демократическата партия. По въпроси, засягащи националните интереси и престиж на страната, какъвто е Фирмилиановият въпрос, тя не допуска никакви компромиси. Русофилството на демократите в това отношение има резервиран характер. Нещо повече, за разрешаването на външнополитическите проблеми на България демократите са готови да приемат помощ отвсякъде, стига тя да не накърнява нейната самостоятелност.

Следователно позицията на Каравеловата партия към великите сили и балканските държави се определя главно от предстоящия за разрешаване национален въпрос.

В заключение ще кажем, че ако Демократическата партия е принудена да напусне управлението на страната, причините се крият както в състоянието на партията по това време и във все още неизгладените отношения с Фердинанд, така и в разбиранията и позициите ѝ по вътрешното и външнополитическото развитие на страната.

Слизането на Демократическата партия обаче от политическата сцена като реална сила, можеща да оказва въздействие върху

²³⁶ Докато е в опозиция, Демократическата партия атакува правителствата за сключваните от тях неизгодни заеми, тъй като те поставяли страната в зависимост от големите европейски държави.

буржоазното общество в България, дава възможност на Фердинанд да засили влиянието си върху политиката на буржоазните кабинети. Това ускорява и налагането на т. нар. личен режим на Фердинанд. С образуването на хомогенно правителство от представители само на Прогресивно-либералната партия се създават по-благоприятни условия за възтържествуването на този режим през 1903 година.

УЧАСТИЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
В УПРАВЛЕНИИ СТРАНОЙ (19. II.—20. XII. 1901 г.)

Димитър Саздов

Резюме

В конце 1900 и начале 1901 г. Болгария находилась в тяжелом финансовом кризисе, который со своей стороны довел до обострения политической борьбы в стране. Создавшаяся политическая обстановка усилила надежду у всех оппозиционных партий, которые они связывали со своим приходом к власти. В первом параграфе статьи „Образование коалиционного правительства во главе с Петко Каравеловым“ прослеживается деятельность всех буржуазных партий, причем специальное внимание уделено активной борьбе демократов за „завоевание“ позиций, которые обеспечили бы их приход власти.

В центре внимания второго параграфа „Управление коалиционного правительства“ стоит деятельность нового кабинета, главные задачи которого были следующие: вывод страны из тяжелого финансового кризиса, улучшение сложных отношений с Россией и балканскими государствами.

Несмотря на трудности при разграничении деятельности Демократической партии от Прогрессивно-либеральной партии, наиболее близко находившейся к ней по идейным взглядам и политическим концепциям, на первом плане показана роль демократов в управлении страной.

На основе раскрытой деятельности и организационного состояния Демократической партии в последнем параграфе „Причины падения коалиционного правительства“ дан анализ причин, приведших к выходу партии из системы управления страной в 1901 г.

LE ROLE DU PARTI DEMOCRATIQUE DANS
LE GOUVERNEMENT DE LA BULGARIE
DE 19. II. A 20. XII. 1901

Dimitar Sazdov

Résumé

A la fin de 1900 et au début de 1901 la Bulgarie traverse une grave crise financière, qui renforce les luttes politiques dans le pays. La situation politique raffermi tous les partis de l'opposition dans leur espoir de parvenir au pouvoir. Dans le premier chapitre de notre étude: „La formation du gouvernement de la coalition, présidé de Petko Karavélov“ nous étudions l'activité de tous les partis bourgeois, tout en nous arrêtant plus spécialement sur la lutte active des démocrates pour gagner „des positions“ qui auraient conditionné leur avènement du pouvoir.

Le deuxième chapitre „Le gouvernement de la coalition“ traite de l'activité du nouveau cabinet, dont les principales tâches sont: de rétablir la démocratie bourgeoise, anéantie par les cabinets de Radoslavov, de tirer le pays de la grave crise financière, d'améliorer les rapports compliqués avec la Russie et les pays balkaniques.

Nonobstant la difficulté de délimiter l'activité du parti démocratique, de celui du parti progressif libéral, dont les conceptions politiques lui sont très proches, nous soulignons le rôle des démocrates dans le gouvernement du pays.

A la base de l'analyse de l'activité et de l'organisation du parti démocratique dont traite le dernier chapitre — „Causes de la chute de la coalition“, nous étudions les causes qui ont mené à l'exclusion du parti du gouvernement du pays.

La conclusion se concentre sur les résultats de la participation du parti démocratique au gouvernement de la Bulgarie en 1901.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИИ“

Том XX, кн. 3

Факултет за история

1982/1983

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO

Tome XX, livre 3

Faculté d'histoire

1982/1983

Ахмед С. Ахмедов

НАЧАЛО НА ОРГАНИЗИРАНАТА
НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНА БОРБА НА ТУРСКИЯ
НАРОД И ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКИТЕ ДЪРЖАВИ
ОТ АНТАНТАТА (1919 — 1920 Г.)

Ahmed S. Ahmedov

DÉBUT DE LA LUTTE ORGANISÉE
DU PEUPLE TURC ET LES ÉTATS IMPÉRIALISTES
DE L'ENTENTE (1919 — 1920)

София, 1983

Кемалистката революция е исторически феномен, който по значимост надхвърля националните граници на своето развитие. Тя става заразяващ пример за всички угнетени народи на Изтока. С това се обяснява големият интерес на историците към проблемите на тази революция. Можем с увереност да твърдим, че почти всички вътрешни аспекти на националноосвободителната революция на турския народ са били обект на проучване. Но все още много фрагментарно или никак не са изследвани въпросите за отношението на империалистическите държави от Антантата към Кемалистката революция.

Като се базираме на документални източници от френските исторически архиви, в настоящата статия ще направим опит да разкрием политиката на съглашенските сили към Кемалистката революция в периода 1919—1920 г.

Доминиращите позиции, които заемат Англия и Франция при подялбата на Османската империя в края на Първата световна война, изострят противоречията между двете най-слаби държави от Антантата — между Италия и Гърция. Всяка една от тях се стреми да реализира обещаните териториални придобивки на Балканите и в Мала Азия срещу участие в Първата световна война на страната на Антантата.

Още преди подписването на Мудроското примирие италианците проявяват инициатива да ангажират Франция в дипломатическа и военна акция против евентуално дебаркиране на гърците в онези части на Мала Азия, които са обещани на Италия. Това желание на италианското правителство бива изразено от неговия посланик в Париж при срещата му с френския министър на външните работи — С. Пишон, в началото на октомври 1918 г.

На 14 октомври 1918 г. С. Пишон информира своите посланици в Рим и Лондон за тази среща, като отбелязва, че посланикът изразил молбата на своето правителство да се направи всички възможни от френска страна, за да се избегне интервенцията на Гърция в районите на Мала Азия, „предназначени за другите сили, но не и за Гърция. Във връзка с това той помоли да бъдат изпратени съответните инструкции на френските военни и военноморски власти.

Изглежда справедливо, продължава по-нататък С. Пишон,

да дам тази гаранция и аз помолих господин министъра на войната и господин министъра на военноморските сили да проучат инструкци, които трябва да се дадат, и позицията, която ще се заеме.“¹

Проиталианската позиция, изразена в цитираната телеграма на френския външен министър, е доказателство за стремежа на Франция да балансира силите, които проявяват интерес към наследството на Османската империя. В борбата си срещу английските аспирации в Османската империя Франция може да разчита на Италия, тъй като Англия използва активно Гърция като оръдие на своята блискоизточна политика, което обстоятелство влиза в разрез с италианските планове за заемане достойни позиции при подялбата на малоазиатското наследство на Османската империя.

Заедно с това Франция следи с голямо внимание и загриженост италианските приготовления за предприемане на военни операции на Анадолския бряг, понеже евентуалното укрепване на италианците в този район ще нанесе ущърб на завоюваните от французите там икономически позиции.

В това време италианците усилено се подготвят за икономическа и военна експанзия в Мала Азия. През есента на 1918 г. в Милано се създава консорциум за търговия в Ориента. Като основна цел на същия се предвижда предприемане на активна търговска политика в Сирия, Мала Азия, Архипелага, Истанбул, западните черноморски пристанища и в Русия. Първоначалният капитал на консорциума се определя в размер на 5 млн. италиански лири.²

През втората половина на октомври 1918 г. италианците извършват усилена подготвителна работа всред окупационния корпус на Додеканезките острови с оглед на възможно дебаркиране на Анадолския бряг. Създава се впечатление, че те имат намерение да предприемат военна акция в Мала Азия, без да предупредят за същата своите съюзници.

Обезпокоен от тази перспектива, френският външен министър изпраща на 20 октомври 1918 г. телеграма до посланика на Франция в Рим — К. Барер, като го задължава да намери начин чрез разговор с министъра на външните работи на Италия — барон С. Сонино, да провери дали слуховете за италианските военни приготовления за нахлуване в Мала Азия почиват

¹ Archives diplomatiques françaises du ministère des Affaires étrangères, série E, Liban 1918—1929, Turquie, volume 208, télégramme N 4381 du 14. 10. 1918, p. 21. (По-нататък — ADEMAE, s. E, L., T., vol., tél.)

² ADEMAE, s. Europe 1918—1929, Italie, vol. 155, tél. N 47 du 19. 03. 1919. (По-нататък — E., I.)

върху реални факти и ако те се потвърдят, да направи всичко, възможно италианците да се откажат от своя проект.³

На 29 октомври 1918 г. К. Барер информира от Рим френския външен министър, че действително италианците подготвят на остров Родос войски за нахлуване в Мала Азия, най-вероятно при Измир.⁴

Изводите на К. Барер се потвърждават от френския консул в Родос, Тарвер, който на 19 ноември 1918 г. съобщава във Френското външно министерство, че италианците усилено се подготвят за дебаркиране на Анадолския бряг, като на остров Родос и околностите му струпват около 7 хиляди войници. Очаква се пристигането на допълнителен брой войски, за да се премине към действие.⁵

Гърция също следи с безпокойство италианските приготовления и предприема дипломатически стъпки за ангажиране на Великите сили в своя полза. В това отношение тя особено разчита на Англия. Ето защо още на 13 октомври 1918 г. гръцкият министър-председател Е. Венизелос отива в Лондон. Тук той се среща последователно с лорд Р. Сесил, Лойд Джордж и А. Балфур. Англичаните дават уверение на Е. Венизелос, че заедно с другите съюзници от Антантата Гърция ще вземе участие в окупиране на турските пристанища. Това обещание поощрява гърците да искат по-късно самостоятелно участие в окупиране на турските земи.

Гърците си дават сметка, че техните експанзионистки планове по отношение на турските земи ще срещнат сериозната съпротива на Франция. Ето защо Е. Венизелос изпраща на 18 октомври 1918 г. от Лондон телеграма до гръцкия посланик в Париж, с която го задължава да влезе в контакт със С. Пишон и да направи всичко възможно, за да ангажира цялостната подкрепа на френското правителство против италианските възражения, които могат да възникнат срещу гръцките аспирации спрямо турските земи, и да помоли френското правителство да даде инструкция на командувачия съюзническите войски в Ориента — френския генерал Франше д'Еспере, в никакъв случай окупацията на Измир да не се поверява на италианците.

Френският външен министър в срещата си с гръцкия посланик не поема конкретни задължения, а само обещава съдействието на Франция, за да избегне изостряне на отношенията между Гърция и Италия.⁶

³ Ibid., vol. 77, p. 73.

⁴ Ibid., tél. N 2538 du 29. 10. 1918.

⁵ ADEMAE, s. E. 1918—1929, tél. N 29 du 19. II. 1918, p. 100.

Всеки изминат месец на 1918 г. бележи нова ескалация в италианските планове за влияние в Турция, а това неминуемо води до засилване на противоречията между Гърция и Италия. Франция също е обезпокоена от италианските претенции, тъй като все по-определено се предявяват от италианска страна искания за равностойно участие в експлоатацията на каменно-въглените мини в Хераклея, където французите имат безспорно установени икономически позиции.

На 14 декември 1918 г. бившият италиански посланик в Париж Т. Титтони произнася в сената реч, в която между другото заявява, че Мала Азия представлява интерес за италианците, понеже тя могла да снабди Италия с каменни въглища и желязо.⁷ В началото на 1919 г. миланските вестници „Кориере дела Сера“ и „Секоло“ повеждат активна пропаганда за предоставяне на Италия богатия с каменни въглища район Хераклея.⁸

През пролетта на 1919 г. италианската политика спрямо Турция става още по-активна. През март 1919 г. в Измир се провежда събрание на италиански и турски офицери, на което са произнесени речи против гърците.⁹ В началото на април 1919 г. италианските войски дебаркират в Анталя, а италианските вестници започват пропаганда на идеята за установяване на италиански протекторат над Турция.¹⁰

В началото на май 1919 г. Върховният съвет на Парижката мирна конференция с участието на Т. Уилсън, Ж. Клемансо, Лойд Джордж и на Е. Венизелос, в отсъствие на италианския министър-председател — В. Е. Орландо,¹¹ започва обсъждането на проблема за окупацията на Измир от Гърция.

Италианците, като узнават, че съюзниците са склонни да удовлетворят искането на Гърция за окупация на Измир, решават да ги поставят пред обстоятелството на свършените факти, като завладяят Измир и околностите му. С тази цел те дебаркират на 10 май 1919 г. с един военен отряд в пристанището Скаланова, намиращо се на 60 км южно от Измир. От 11 до 14 май италианците завземат Фетхие, Бодрум, Мармарис, Акшехир и Макри.¹²

⁶ ADEMAE, s. E., L. 1918—1929, T., vol. 208, p. 27.

⁷ Ibid., s. E. 1918—1929, I., vol. 77, tél. N 3103 du 14. 12. 1918.

⁸ Ibid., vol. 78, tél. N 29 du 17. 02. 1919, p. 15.

⁹ Ibid., s. E. L. 1918—1929, T., vol. 201, p. 104.

¹⁰ Ibid., p. p. 116—118.

¹¹ В. Е. Орландо напуска демонстративно Парижката мирна конференция в края на април поради отказа на съюзниците да удовлетворят италианските искания за присъединяване към Италия на Фиум и Далмация.

¹² Etat-major, Armée française de terre, service historique, 20 N 177, Turquie, tél. N 15416 du 15. 05. 1919. (По-нататък — ЕМАФТ, s. h., T.)

Своите сепаративни действия в Анадола италианците оправдават с необходимостта да внесат и те своя дял за поддържане на общественения ред и сигурността, уж нарушени от анархията, царяща в Турция.

След продължително разискване и под давлением на Лойд Джордж на 10 май Върховният съвет на Парижката мирна конференция решава да предостави право на Гърция за окупация на Измир. В решението се предвижда на 14 май съюзническият флот да окупира фортовете на Измир, а на 15 май — гърците да дебаркират в града. За командувач на съюзническият флот по време на окупацията на фортовете и града се назначава английският адмирал А. Калторп. Италианската делегация в Париж, която за момента нищо съществено не знае за взетите решения, трябвало да бъде информирана на 12 май след обяд с оглед да се даде заповед на върховното италианско военноморско командване в Измир да се постави под разпореждане на адмирал А. Калторп.¹³

На 14 май 1919 г. от името на съюзниците английският адмирал Ричард Уеб връчва официална нота на великия везир Дамад Ферид паша, в която се довежда до знанието на султанското правителство, че Върховният съвет на Парижката мирна конференция е решил от 14 май с. г. да постави охраната на фортовете на Измир под контрола на съюзническите войски.¹⁴

Това решение се мотивира с липсата на ред и сигурност в Измир и Айдынския вилает, което обстоятелство дава основание на съюзниците, като се базират на параграф 7 от Мудроското примирие, да предприемат този брутален акт на погазване държавния суверенитет на турската нация.

Турското правителство безспорно приема диктата на съюзниците. Единствено населението на Измир, което узнава за предстоящата окупация на града, късно вечерта на 14 май 1919 г. се стича на спонтанен митинг на градския площад, където се приема обръщение, заклеймяващо предателското поведение на турското правителство. Народът бил готов да се съпротивява срещу окупацията на града, но нямало достатъчно време да се организира, тъй като рано сутринта на 15 май под прикритието на военните кораби на Англия, САЩ, Франция и Италия започва гръцкият десант в Измир.¹⁵

¹³ Ibid., 6 N 75, tél. du 10 mai 1919.

¹⁴ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 208, p. 245.

¹⁵ EMAFT, s. h., 20 N 218, T., document du 7. 10. 1919.

Окупацията на града се извършва без никаква съпротива от турска страна. Съобразно заповедите на междусъюзническото командване турските войски остават затворени в казармите. Въпреки това гръцките военни, граждански и религиозни власти не предприемат никакви действия и мерки за обезпечаване на реда в града и сигурността на населението по време на окупацията. Напротив, митрополитът извършва церемония за освещаване на дебаркирането.¹⁶ Това екзалтира гръцкото население и го подтиква към религиозен фанатизъм. Започват насилия и грабежи от гръцка страна. В течение на два дни (15—16 май) са убити около 300—400 турци, всред които и деца под 14-годишна възраст. Арестувани са 2500 души и част от тях отведени в плаващия затвор, създаден в открито море и торпилиран по-късно от гръцка подводна лодка.¹⁷

Под влияние на надигашото се широко народно недоволство срещу окупацията на Измир от гърците и за да онезвиди пред общественото мнение своето капитулантско поведение великият везир Дамад Ферид паша връчва на 16 май 1919 г. на френския върховен комисар в Истанбул Ж.-А. Дефранс протестна нота, адресирана до Върховния съвет на Мирната конференция, във връзка с неговото решение за гръцката окупация на Измир. В нотата се настоява за изтеглянето на гърците от Измир и се подчертава, че „нито правителството и нито османският народ не могат да се съгласят за миг окупацията на някои от големите градове на империята да придобие окончателен характер“.¹⁸ Отговор на нотата не последва от страна на съюзниците и великият везир Дамад Ферид паша е принуден да си даде оставката. Това е поредната политическа маневра на Дамад Ферид паша, целяща да прикрие поведението му като оръдие на английската империалистическа политика в Турция. Демагогският характер на тази постъпка се демаскира на 18 май, когато Дамад Ферид паша отново поема функциите на велик везир.

Докато султанът и великият везир безропотно скланят глава пред волята на империалистическите сили, то протестното движение срещу гръцката окупация на Измир и по-късно на Айдынския вилает обхваща цялата страна. На 19 май 1919 г. в Истанбул се провежда протестен митинг на студентите.¹⁹ На 20 май „Лигата на османското национално единство“ приема апел, адресиран до официалните представители на Великите сили в Истанбул. В него между другото се казва: „Съюзните дър-

¹⁶ EМАFT, s. h., 20 N 218, T., doc. du 7. 10. 1919.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ АДЕМАЕ, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 208, p. p. 238—239.

¹⁹ АДЕМАЕ, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 209, p. 40.

жави с решението си да предадат на Гърция Измир — един от най-важните излази на Източното Средиземноморие, причиняват икономическото разорение на милиони турци и създават в Мала Азия нова Македония.²⁰ На 23 май 1919 г. в Истанбул е проведена 40-хилядна протестна демонстрация. Повечето от демонстрантите са жени. Много от тях произнасят речи, заклеят се и поставят империалистическата политика на разчленяване на турската държава.²¹ Под влияние на нарастващото недоволство на турския народ срещу гръцкото окупационно присъствие в Турция представителите на партиите Либерална антантата, Мир и спасение, Турска социалистическа, Либералнонационална, Социалдемократическа и други връчват на 23 май 1919 г. протестен меморандум срещу окупацията на Измир.²²

Като се привеждат цитираните примери на протестно движение срещу гръцката окупация на Измир, наложително е да се подчертае, че те в никакъв случай не са в състояние да спрат или променят характера на империалистическата интервенция в Турция. Въпросът за суверенното съществуване на турската нация е могъл да бъде решен единствено чрез започването на организирана националноосвободителна борба, която на първо време се насочва срещу Гърция, превърната от Англия в „неин пълномощник или по-точно в неин заместник за Близкия Изток“²³.

Гръцката въоръжена интервенция в Турция е типичен пример на провежданата от империалистическите държави политика на „разделяй и владей“. По отношение на Турция тази политика се дирижира от Англия, но това обстоятелство нито за миг и в никакъв случай не освобождава Франция от отговорността като един от съавторите на съдбоносното решение за започването на кръвопролитната война между двете съседни нации в интерес на империалистическите планове за подялба на териториите на бившата Османска империя. В тази връзка показателна е оценката, направена непосредствено след окупацията на Измир, от един турски офицер пред военноморския аташе на Франция в Истанбул. „Вие познавате събитията, заявява турският офицер. — Те протичат пред вашите очи и вие ги разрешавате. Вие сте виновни. Клемансо ръководи всички съюзнически дипломати, а Фош командува всички армии на Антантата. Една тяхна дума беше достатъчна, но те не я казаха.“²⁴

Несправедливият характер на гръцката въоръжена интер-

²⁰ Ibid., p. 91.

²¹ EMAFT, s. h., 7 N 1641, doc. du 25. 05. 1919.

²² ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 209, p. 19.

²³ Gentizon, P. Mustapha Kémal ou l'Orient en marche, Paris, 1929, p. 2.

²⁴ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 209, p. 154.

венция в Турция и лоялното поведение на френското правителство към същата правят впечатление и на френския върховен комисар в Истанбул Ж.-А. Дефранс. В своята телеграма до Министерството на външните работи от 31 май 1919 г. той изтъква, че „дебаркирането на гърците в Измир, тяхното напредване във вътрешността и окупацията на Айдын не могат да се считат за справедливи и законни действия. В параграф седми от примирието, приведен като доказателство за оправдаване на дебаркирането в Измир, се говори само за стратегически пунктове и за обстоятелства, когато обстановката става заплашителна за интереса на съюзниците. Трудно би било да се твърди, че случаят беше такъв.“²⁵

Покровителствената политика на империалистическите държави по отношение на гръцката мегаломания се посреща с изключително задоволство от гръцкото правителство. Тази удовлетвореност намира израз в телеграмата на външния министър, изпратена на 18 май 1919 г. до всички гръцки посланици. В нея се подчертава също така, че с решението на гръцката окупация на Измир отново се открива път за „възстановяване на приятелските отношения с Италия“²⁶.

В унисон с толерантното поведение на своето правителство по отношение на гръцката интервенция в Мала Азия френската буржоазна преса изказва подкрепата си на гръцката окупация на Измир. За нея тази окупация е превантивна полицейска операция и камбанен звън, известяващ погребението на Османската империя. Вестниците „Пти Паризиен“, „Журнал“ и „Еко дьо Пари“ публикуват новината за окупацията под многозначителни заглавия: „Разпадането на Турция“²⁷, „Погребална процесия на болния човек“²⁸ и „Турската империя живя“²⁹. Вестник „Тан“ съобщава за дебаркирането на гърците в Измир едва на 21 май 1919 г., като отбелязва, че то е станало в пълен ред и под аплодисментите на населението,³⁰ без обаче да разграничи, че гръцката окупация на Измир, макар и да е дала повод за минутно опиянение на гръцкото население, става прелюдия към война между гръцкия и турския народ, чиито трагични последствия дават негативно отражение десетилетия върху гръцко-турските взаимоотношения.

Единствено социалистическият вестник „Попюлер“ се осме-

²⁵ Ibid., tél. 31. 05. 1919, p. 98.

²⁶ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 208, tél. N 221 du 19. 05. 1919, p. 266.

²⁷ Le Petit Parisien, 17. 05. 1919.

²⁸ Le Petit Journal, 18. 05. 1919.

²⁹ L'Echo de Paris, 17. 05. 1919.

³⁰ Le Temps, 21. 05. 1919.

лява да разкрие пред френската общественост истинския смисъл на гръцката окупация на Измир, като пише, че „Турция, а също така и Азиатска Турция ще престане да съществува с подписването на мирния договор. Турците повече няма да имат право да се разпореждат сами със себе си. Това са гърците, италианците, англичаните, американците и французите, които ще се разпореждат с тяхната съдба. Ето до какво ново положение доведе „войната по право“.³¹

С окупацията на Измир в целия Айдынски вилает се създава обстановка на изключителна несигурност за турското население. Цивилното гръцко население, въоръжено предварително чрез посредничеството на гръцкия Червен кръст, извършва актове на насилие над турците, ограбва и разрушава турските села.³² В тази вандалщина участва и армията, която веднага след окупацията на Измир започва настъпление към вътрешността на Мала Азия.

В течение на около двадесет дни гърците завладяват градовете Аясулук, Айдын, Юдемиш и Назили. Тези успехи на гръцкото настъпление поставят под заплаха италианските интереси в Мала Азия и ето защо създават обстановка на напрежение във взаимоотношенията между Италия и Гърция. Понякога гръцките войски навлизат в италианската зона на окупация. Във връзка с това на 12 юли 1919 г. новият италиански външен министър — Т. Титони, имал разговор в Рим с френския посланик К. Барер. Т. Титони помолил К. Барер да уведоми своето правителство, че гръцките войски изолирано преминават река Меандър, границата между италианската и гръцката окупация, с което могли да доведат до военно стълкновение в определен момент с италианците. За предотвратяване на военния конфликт италианският външен министър предлага да се създаде неутрална зона между двете армии — гръцката и италианската, и тази зона да бъде окупирана от френско-английски войски.³³

Управляващите кръгове на държавите от Антантата са обезпокоени от изострянето на противоречията между Гърция и Италия. С оглед укрепването на единството в Антантата на 18 юли 1919 г. Върховният съвет на Мирната конференция приема решение за установяване на разграничителна линия между италианската и гръцката зона на окупация в Мала Азия.

С това решение гръцкото и италианското правителство се задължавали да не нарушават фиксираната граница на окупа-

³¹ La Populaire, 18. 05. 1919.

³² EМАFT, s. h., 20 N 218; T., doc. du 7. 10. 1919.

³³ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 210, tél. N 1662 du 12. 07. 1919, p. 63.

ция в Мала Азия. Тази окупация се признава за временна. Окончателното уреждане на проблемите в този район се предоставя на Мирната конференция.³⁴

Важен момент във временното притъпяване остротата на гръцко-италианските противоречия представлява сключеният в Париж на 28 юли 1919 г. таен договор между гръцкия министър-председател Е. Венизелос и италианския външен министър Т. Титони. Според договора Италия се задължава да подкрепя гръцките претенции в Епир, Тракия, Мала Азия и да възвърне на Гърция Додеканезките острови с изключение на Родос, чиято съдба щяла да бъде решена по-късно. Гърция от своя страна поема задължението да признае мандата на Италия върху централната част на Албания.³⁵

Политиката на разчленяване и окупация на териториите на Османската империя, провеждана от големите империалистически държави, поставя под смъртна заплаха независимостта на турската държава. Тази политика не среща отпор от страна на турското правителство. В интерес на запазване на своето даже и номинално съществуване то стъпка по стъпка отива към пълна капитулация под натиска на империалистическите сили. В този критичен момент в районите на Анадола, не попаднали под джудата окупация, започва борба на турския народ за свобода и национална независимост.

Проблемът за началния етап на тази борба е от съществено теоретикопознавателно и политическо значение. Правилното му разрешение зависи от това да се определи от кой момент на империалистическата интервенция в Турция опасността от ликвидирането на суверенното съществуване на турската нация става реална непредотвратима, ако срещу нея не се започне война на живот и смърт.

Като вземем за отправна точка това заключение, не можем да се съгласим с утвърдилото се мнение сред известна част на турските историци и мемоаристи,³⁶ че началото на националноосвободителната борба на турския народ започва със стълкновение между един отряд на арменските легионери,³⁷ нападнали

³⁴ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 210, p. 171.

³⁵ Ibid., vol. 204, p. 98.

³⁶ *Avcioglu D. Milli kurtulus tarihi 1838'den 1995e. Birinci kitar, Istanbul, 1974, s. 5; Turk istiklal harbi, cilt IV, Ankara, 1965, s. 55.*

³⁷ През 1916 г. по време на преговорите в Лондон между Ж. Пико и М. Сайкс за подялба на Османската империя се сключва споразумение с представителя на арменците Бохос Нубар паша за организиране на Арменски легион, който да участва по време на Първата световна война в сражения против турската армия. Действително Арменския легион се сражава в Палестина против турците, а след капитулацията на Османската империя френското правителство се съгласява арменските легионери да

град Дюртюл на 19 декември 1918 г. и въоръжените бранители на града.³⁸

Действително арменските легионери, които се използват като окупационна сила в Киликия, извършват много убийства на мирно турско население.³⁹ Тези факти обаче не могат да се използват като аргумент за обосноваване на тезата, че националноосвободителната борба на турския народ започва с кървавите стълкновения между турското население и арменските легионери в Киликия. Ако се приеме подобна интерпретация на въпроса, това би означавало да се отрича правото на друг народ на борба не само за национална независимост, но и за физическо съществуване.

Общозвестен е фактът, че от края на XIX в. турските шовинисти и расисти започват да прилагат политиката на геноцид към арменското население в Османската империя, която политика заплашваше самото съществуване на арменския етнически елемент в границите на империята. Ето защо в никакъв случай примерите на кървавите стълкновения между арменци и турци в Киликия след края на Първата световна война не могат да служат като аргумент за утвърждаване на концепцията за започване на националноосвободителната борба на турския народ от времето на тези стълкновения. Самият арменски народ води исторически справедлива борба за национално съществуване. Не той заплашваше независимостта на турската нация. Арменските легионери, около 4 хиляди на брой, не могат при никакви обстоятелства да представляват заплахата за суверенитета на турската държава.

Ако трябва да се посочи една относително точна датировка на началния етап на националноосвободителната борба на турския народ, то тя трябва да се отнесе към периода, последвал непосредствено след Мудроското примирие. Именно от този момент империалистическите държави от Антантата започват да се разпореждат с територията на Турция като със свой домен и поставят под реална заплахата свободата и независимостта на турската нация.

С гръцката военна интервенция през май 1919 година се преминава към практическото осъществяване на империалистическите планове за ликвидация на турския държавен суверенитет и национална независимост на турския народ.

Отначало освободителното движение има ограничен, локален характер. В европейската част на Турция, в източните и за-

участвуват в окупацията на турските територии, определени за френски зони на окупация.

³⁸ *Avcioglu, D. Op. cit., p. 5.*

³⁹ *ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 68, doc. N 31 du 19. 12. 1918, p. 198.*

падните райони на Анадола се създават буржоазно-патриотични дружества, които се стремят да организират съпротивата на населението в отделните вилаети срещу агресията на Антантата. Така възникналите дружества действуват изолирано едно от друго, само на територията на определен вилает.

През ноември-декември 1918 г. се създават дружества за защита правата на Тракия, Измир, Киликия; „Независима родина“ в Маниса; „Дружество за защита на националните права на източните вилаети“. През пролетта на 1919 г. дружествата за защита на правата съществуват почти в целия Анадол.⁴⁰ Към средата на 1919 г. вече се оформят четири основни центъра на буржоазните патриотични дружества, които имат за цел да възглавят въоръжената борба на турския народ. В Западен Анадол с тази цел се заема дружеството за защита на Измир, на юг — дружеството за защита на Адана, на изток — дружеството за защита на правата на Източен Анадол и в Тракия — дружеството за защита правата на Тракия.

Повсеместното възникване на дружествата за защита на правата на отделните райони показва, че „революционното движение, което обхваща, както пише М. В. Фрунзе, започвайки от 1919 г., широките слоеве на трудещите се маси на Анадола, бързо създава почва за организация на революционни въоръжени сили. Почти във всички райони на Анадола възникват предимно по местна инициатива въоръжени отряди, имащи партизански характер и водещи с окупаторите партизанска война... Съкупността от всички тези отряди представлява въоръжената сила, която става известна под названието „Кува-и-миллие“ („национални сили“). По своя класов характер „националните сили“ се състоят от трудовия елемент на анадолското селячество.⁴¹

Не случайно трудовото селячество става основна движеща сила на националноосвободителното движение и едновременно поема върху себе си финансово-икономическата тежест на борбата за независимост. Турският селянин разбира от опит на едногодишното присъствие на чуждестранните окупационни сили, че ако те не бъдат изгонени, то Турция ще загуби своята независимост, а заедно с нея ще изчезнат, макар и илюзорни, надеждите за придобиване на собствена земя. Безспорно е, че антиимпериалистическата борба на турския селянин съдържа в себе си и социални елементи, тъй като тя е и борба за ликвидиране на феодалната експлоатация. В началния етап на освободителната борба преобладава нейният антиимпериалистически

⁴⁰ *Тиная*, Т. З. *Türkiye'de siyasi partiler (1859—1952)*, Istanbul, 1952, s. 405—471.

⁴¹ *Фрунзе*, М. В. *Собрание сочинений*. Т. I, М.—Л., 1929, с. 337—338.

характер, което се обяснява с реалната заплаха от ликвидирането на турската суверенна държава и отсъствието на пролетариата като ръководна сила в националноосвободителната революция.

През пролетта на 1919 г. националноосвободителното движение съществува вече като реална сила независимо все още от локалния му характер. За неговия подем и организация имат определено значение проведените конгреси на дружествата за защита на правата в отделните райони на страната.

Дружеството за защита на правата на Измир, преименувано в началото на месец юни 1919 г. в Дружество за дезанексия на Измир, провежда на 31 юни в Балъкесир своя първи конгрес. В работата на конгреса участвуват делегати от Айвалък, Сома, Акхисар, Балъкесир, Бандърма и Едремит. На конгреса бива утвърден статутът на дружеството и е избран ръководещ комитет.

Конгресът приема решение за създаване на редовна армия за борба срещу окупаторите. Заедно с това той се изказва враждебно срещу партизанското движение, което счита за социално опасно.⁴² Този враждебен курс към партизанското движение и верноподаническото обръщение към султана предизвикват недоволството на населението от Западен Анадол, което отказва да признае Дружеството за дезанексия на Измир като ръководен център на националноосвободителното движение. Дружествата за защита на правата на Айдън, Денизли и Салихли, които обвързват своята дейност с партизанското движение, не влизат в състава на Дружеството за дезанексия на Измир и провеждат през месец август свой конгрес в Алашехир.⁴³

Действително в Западен Анадол вече от средата на 1919 г. съществуват местни въоръжени отряди, които водят борбата против гръцка окупация. На 28 май 1919 г. в района на Айвалък турският партизански отряд, състоящ се от 600 човека, дава първият изстрел срещу гръцките окупатори.⁴⁴

В отчетната справка на главния щаб на френските военноморски сили в Истанбул от 22 юли 1919 г., изпратена до френското военноморско министерство, се посочва, че в Измирския район „армията за национална защита съществува реално. Тя се състои от подразделения, командувани от офицери, които не получават заплатата. Тези подразделения са дисциплинирани и добре въоръжени с пушки и картечници, но са лошо облечени и нямат продоволствие. В тези подразделения се включват пат-

⁴² Ататюрк, М. К. Путь новой Турции. М., 1934, т. III, с. 282—284.

⁴³ Типаца, Т. Z. Op. cit., pp. 500—504.

⁴⁴ Миллер, А. Ф. Очерки новейшей истории Турции. М., 1948, с. 77.

ристи, дезертирвали и демобилизирани войници, дошли от всички краища на страната.“⁴⁵

Цитираният пасаж е безспорно доказателство за спонтанния характер на надигащото се националноосвободително движение, което все повече и повече започва да добива организиран характер, като се започне от малките въоръжени партизански отреди и се достигне до създаване на единна националноосвободителна армия.

Въпреки партизанския характер на започналата въоръжена борба за независимост съществува тясна връзка между командирите на отделните подразделения, действащи самостоятелно. Те си разменят информация за противника и си оказват помощ при необходимост.

Като се започне на север от Айвалък и се стигне на юг до Айдън, се създава непрекъсната верига от партизански отряди и подразделения от редовна войска. В най-северната част на тази верига се намира подразделението на демобилизиранния подполковник Али бей, което наброявало около 2 хиляди души. Целта му е завземането на Айвалък и при успех по-късно на Бергама. Също се предвижда да води борба за Сома, при случай че гърците окупираят този град.

Малко по-на юг се намира групировката на Халид бей, бивш каймакамин на Айвалък, която се състояла от около хиляда човека. При случай на военни действия тя трябва да се присъедини към групата на Али бей и да мине под негово командование.

Малобройното подразделение на Хулуси бей — богат търговец от Балъкхисар, състоящо се от около 600 човека, се намира на северозапад от Сома в разпореждане на подполковник Хаккиф бей и заедно с остатъците от неговия полк има за задача да защитава град Сома.

Групировката на офицерите Етем бей и Тахир бей, наброяваша 3300 души, е разположена върху възвишенията на север от град Акхисар.

Подразделенията, обединени под командването на полковник Бекир Сами бей, наброяват около 5 хиляди души. Те са разположени от двете страни на железопътната линия между градовете Самихли и Алашехир.⁴⁶

В началото на юли 1919 г. общо в Измирския район се оформя около 15-хилядна въоръжена сила,⁴⁷ която води борба за изгонването на чуждестранните завоеватели. Тази цел е могла

⁴⁵ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 28, doc. du 22. 07. 1919, p. 17.

⁴⁶ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 210, pp. 17—18.

⁴⁷ Ibid.

да бъде постигната само при условие, че се обединят всички буржоазно-патриотични организации и се създаде единна националноосвободителна армия в мащабите на цялата страна. С тази високопатриотична и историческа мисия се заема Мустафа Кемал.

В момента на капитулацията на Османската империя той се намира на Палестинския фронт, където воюва против англичаните. След ~~подписването на~~ Мудроското примирие Мустафа Кемал остава известно време на фронта, като създава трудности и пречки при установяване на английския военно-окупационен режим в Сирия и Палестина. В навечерието на своето падане от поста велик везир Ахмед Иззет паша телеграфически го извиква в Истанбул и Мустафа Кемал пристига тук на 13 ноември 1918 г.

В Истанбул Мустафа Кемал започва трескава дейност за формиране на правителство, което би се противопоставило енергично на стемежите на Антантата да ликвидира независимостта на Турция. Важна роля за изпълнение на това начинание трябвало да играе тесният кръг от приятели на Мустафа Кемал, в който влизат Рауф бей, Фехти бей и Джамбулат бей. Предприемат се инициативи за създаване на недоверие в парламента към правителството на Тевфик паша, но неуспешно. Самият Мустафа Кемал се опитва да внуши на новия султан Мехмед VI да образува правителство, което да води политика на неподчинение на диктаторите на Антантата. Султанът обаче не е в състояние да осъществи антиантантовски курс във вътрешната политика на държавата и ето защо остава глух към съветите на Мустафа Кемал.

След като се изчерпват всички легални и мирни средства за осъществяване на правителствени промени, Мустафа Кемал и приятелите му замислят да извършат държавен преврат.⁴⁸ Тази идея при наличието на чуждестранни окупационни войски в Истанбул е била твърде илюзорна и ето защо Мустафа Кемал и приятелите му в скоро време се отказват от нея. Същевременно в Анадола вече се проявяват признаците на стихийно надигане на народа на борба против империалистическата окупация на страната. Това принуждава султана и правителството да предприемат действия за обуздаване на недоволството. За целта се решава да се използват войсковите подразделения, намиращи се в Анадола, но разположените тук армии също се нуждаят от въдворяване на ред и дисциплина в тях. С тази задача султанът решава да натовари Мустафа Кемал, като едно-

⁴⁸ Aksin, S. Istanbul hükümetleri ve milli mücadele, Istanbul, 1976, s. 189—194.

временно тази идея се приема и като най-добрия вариант той да бъде отдалечен от столицата, където присъствието и дейността му създават постоянно безпокойство на правителството и англичаните.

➤ Още на 30 април 1919 г. султанът подписва заповед, с която назначава Мустафа Кемал за инспектор на девета армия, разположена в Източен Анадол.⁴⁹ В инструкцията, дадена му от военния министър и утвърдена от великия везир Дамад Ферид паша, се съдържат следните задължения: (а) възстановяване на вътрешното спокойствие и ред в районите на инспекцията и изясняване причините за безредията; (б) възможно най-бързо събиране в районите на инспекцията на оръжието и боеприпасите в специални складове и установяване на охрана над същите; (в) ако съществуват съвети, които събирали войска и уж били неофициално поддържани от армията, веднага да бъдат забранени и разтурени.⁵⁰

На 15 май 1919 г. Мустафа Кемал е приет от султан Мехмед VI, който, гледайки към Босфора, където се виждат силуетите на английските броненосци с оръдия, насочени към султанския дворец, развълнувано заявява: „Паша, паша досега имаш много заслуги към държавата, те всички са минали в историята. Тях ти забрави... Сегашното ти задължение може да бъде най-важно от всички. Ти можеш да спасиш държавата.“⁵¹ Султанът вижда обаче спасението на страната не в съпротивата срещу съглашенските войски, а в установяването на строг ред, който да гарантира тяхното спокойствие. Като изхожда от тази своя представа за запазването на държавата, султан Мехмед VI нарежда на Мустафа Кемал в никакъв случай да не се допускат актове на саботаж и насилие спрямо окупаторите от страна на армията и народа.⁵² За изпълнение на тази цел султанското правителство дава широки пълномощия и пари на Мустафа Кемал.

— Инспекционните функции на Мустафа Кемал териториално обхващат почти целия Анадол. На тази огромна територия Мустафа Кемал имал възможност да пристъпи към организирането на въоръжена националноосвободителна борба.

Преди да напусне Истанбул, Мустафа Кемал създава тайна организация „Луна и звезда“. Основна задача на организацията е да съдействува за обезпечаване на военна, финансова

⁴⁹ Tevetoglu, F. Atatürk'le Samcun'a cikanlar, Ankara, 1971, s. 13.

⁵⁰ Aksin, S. Op. cit., p. 282.

⁵¹ Ibid., pp. 283—284.

⁵² Sapolyo, E. B. Kemal Atatürk ve milli mücadele tarihi, Ankara, 1944, s. 301—302.

и политическа помощ от столицата на националноосвободителното движение в Анадола. Седалището ѝ се намира в квартала Баязид. За ръководител на организацията е избран полковникът от кавалерията Акиф бей и за негов заместник — бившият лейтенант Салим бей.⁵³

На 16 май 1919 г. Мустафа Кемал заедно още с 18 турски офицери, предадени в негово подчинение, тръгват за Самсун, където слизат на 19 май 1919 г. Първите контакти с щабвете на корпусите и дивизиите и с някои губернатори недвусмислено потвърждават, че в Анадола се разгръща спонтанна, масова борба против плановите на Антантата за раздробяването на страната. Това е достатъчно за превръщането на наезралата още в Истанбул идея в твърдо убеждение, че трябва да се пристъпи към обединяване на личностите, организациите и въоръжените отряди, борещи се срещу чуждестранните окупатори.

За да може да се изплъзне от контрола на английските войски и английското разузнаване, намиращи се в Самсун, Мустафа Кемал е принуден на 25 май да тръгне за Хавза, а оттам на 12 юни отива още по на югоизток в Амасия. Отук на 18 юни 1919 г. изпраща до командувачия Първа армия в Одрин Джафер Тайяр телеграма, в която посочва, че е настъпил моментът да се обединят националнопатриотичните организации на Анадола и Тракия и за целта предлага да се свика конгрес в Сивас.⁵⁴

На 22 същия месец от Амасия Мустафа Кемал изпраща до всички командири на армейските групи, до губернаторите на различните вилаети, до политическите и религиозните дейци, а също така и до градските общини таен циркуляр, съдържащ осем основни положения, в които централната власт се обвинява, че не е в състояние да запази единството и независимостта на турската нация. Предлага се да бъде свикан в Ерзурум конгрес на представителите на източните вилаети, на който трябвало да се разискват проблемите на борбата против чуждестранна борба може да бъде единствено в Анадола, който вече не ранните интервенти.⁵⁵

Цитираният циркуляр доказва, че Мустафа Кемал достига до генералния извод, че за спасението на родината вече не може да се разчита на султанското правителство, а трябва самата нация да вземе това дело в свои ръце.

Циркулярът от 22 юни 1919 г. заедно със специално писмо бива изпратен и на бележити личности в Истанбул. В писмото отново синтезирано се изказва мисълта за необходимостта да

⁵³ EМАFT, s. h., 20 N 166, doc. N 11871 du 23. 09. 1919.

⁵⁴ Atatürk, Nutuk, I, Ankara, 1966, s. 15.

⁵⁵ Ibid., s. 22—23.

се организира националноосвободителна борба и че центърът на тази борба може да бъде единствено в Анадола, който вече не може да се смята за подчинен на Истанбул, а последният е принуден да се съобразява с Анадола.⁵⁶

Активната политическа дейност на Мустафа Кемал в Анадола силно разтревожава английските окупационни власти в Истанбул и ето защо главнокомандуваният съюзническите войски генерал Милн поисква от военния министър незабавно да бъде отзован Мустафа Кемал в столицата под предлог, че пребиваването в Анадола на един известен генерал не прави добро впечатление на общественото мнение и че от военна гледна точка неговата дейност не е необходима там.⁵⁷

На 8 юни военният министър телеграфически поисква Мустафа Кемал да прекрати своята мисия и незабавно да се завърне в Истанбул. Отказът му да изпълни разпореждането предизвиква силна тревога в Истанбул. На 23 юни министърът на вътрешните работи Али Кемал бей изпраща заповед до всички губернатори, в която ги уведомява, че Мустафа Кемал е лишен от всички официални пълномощия, с които е изпратен в Анадола, и забранява на губернаторите да контактуват с него, и ги задължава да изпълнят дълга си пред държавата, като го заловят и изпратят в Истанбул. Заедно с това се забранява дейността на личностите и организациите, насочени против държавите от Антантата.⁵⁸ Истанбулското правителство се свързва през нощта на 8 срещу 9 юли 1919 г. с Мустафа Кемал и го уведомява, че е лишен от задълженията си да представлява официалната власт в Анадола, и в същия момент Мустата Кемал отговаря, че се отказва не само от функциите си на представител на правителството, но и от военния си чин и остава като частно лице в Анадола.⁵⁹

С това се слага край на едномесечната телеграфна борба между Истанбул и Мустафа Кемал. От този момент той изцяло се посвещава на борбата да освободи родината си от чуждестранните завоеватели. За целта удвоява усилията си за изграждане на единен център на националноосвободителното движение. Важен етап в това отношение представлява свиканият в Ерзурум конгрес на дружествата за защита на правата на източните вилаети.

Конгресът се открива не както се предвижда на 10 юли, а на 23 с. м. поради закъснение на делегатите. На конгреса при-

⁵⁶ *Atatürk, K. Nutuk, I, Ankara, 1966, s. 25—26.*

⁵⁷ *Шамсутдинов, А. Национально-освободителная борьба в Турции. 1918—1923 г. г., М., 1966, с. 71.*

⁵⁸ *Atatürk, K. Nutuk, I., s. 22—27.*

⁵⁹ *Ibid., s. 35.*

съставят делегати от Ерзурум, Трабзон, Сивас, Битлис и Ван. Неговите заседания продължават до 7 август, когато се приема заключителният документ. Конгресът провежда своята работа под знака на борбата за обединение на провинциалните дружества за защита на правата на Източен Анадол и парирание опитите на империалистическите държави за създаване в този район на Турция на гръцка и арменска държава.

Конгресът в Ерзурум представлява важен етап по пътя на изграждането на общонационална организация, обединяваща всички патриотични сили, борещи се за създаване на суверенна турска държава. В тази връзка се придава голямо значение на предстоящия конгрес в Сивас. Както отбелязва Мустафа Кемал, „конгресът в Сивас има за цел да обедини източните и западните вилаети и Тракия, т. е. цялата страна“.⁶⁰

Истанбулското правителство в угода на империалистическите държави проявява редица инициативи, за да разедини и дезорганизира формиращите се националноосвободителни сили. Заповядва се на валните в Анадола да разгромяват патриотичните организации, да арестуват или убият Мустафа Кемал. Забранява се осъществяването на телеграфна комуникация между отделните центрове на националноосвободителното движение.⁶¹

Съгласенските държави оказват пряка морална помощ на истанбулското правителство за подхранване на илюзиите за мирно разрешаване на турския проблем. С тази цел на 18 юли 1919 г. Върховният съвет на Мирната конференция решава да се изпрати анкетна комисия в Измир, за да проучи събитията, които са станали след окупацията на града и на районите около него. На 12 август анкетната комисия, включваща делегати на САЩ, Англия, Франция и Италия, започва първите си заседания в Истанбул и посещава редица градове, като Измир, Ай-дън, Юдемиш и Айвалък. През октомври 1919 г. се провеждат последните заседания на комисията.⁶²

Мустафа Кемал, като разобличава истинските цели на комисията, отбелязва, че „анкетната комисия на съюзниците, както и всички други техни машинации имат за цел да се притъпи съпротивата на турците и да се спечели време.“

Мнозинството от мюсюлманското население няма да допусне да бъде излъгано и да се нанесе удар на нашата настъпателна сила.“⁶³

Независимо от реалната заплаха за арестуване на делегатите Сиваският конгрес се провежда от 4 до 12 септември 1919 г.

⁶⁰ Ibid., s. 59.

⁶¹ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 90.

⁶² EMAFT, s. h., 20 N 218, doc. du 7. 10. 1919.

⁶³ EMAFT, s. h., 20 N 201, doc. du 18. 08. 1920.

Сигурността му се обезпечава от 20-хилядна въоръжена сила.⁶⁴

Основният проблем, който се разисква на конгреса, е за обединяване на усилията на всички патриотични национално-освободителни организации в борбата за национална независимост. Ето защо още на първото заседание делегатите приемат декларацията, в която се прокламира териториалната цялост на страната в границите на Мудроското примирие и се изказва решимост да се борят срещу опитите на империалистическите държави за подялба на Турция.⁶⁵

На Сиваския конгрес се води също оживена дискусия около проблема за установяване на американски мандат над Турция. Идеята за този мандат се защитава упорито от истанбулските делегати на конгреса — Кара Васиф, Исмаил Фазил паша, Бекир Сами бей, Исмаил бей и Рауф бей. Мнозинството от делегатите обаче отхвърля всякаква мисъл за установяване на чуждестранна опека над страната.

В приетата декларация при закриването на конгреса с нова сила се подчертава, че „турците никога няма да се съгласят да бъде ограничена тяхната независимост и да им бъдат отнети минимум територии, населени с турци“.⁶⁶

На Сиваския конгрес за разлика от Ерзурумския се изразява непримиримост срещу политиката на държавите от Антантата по отношение на Турция и по-малко враждебност към националните малцинства — арменци и гърци. Настоява се за незабавно изтегляне на чуждестранните войски от турска територия.

Като продължава приетата отначало позиция на лоялност към султана, Сиваският конгрес се изказва открито враждебно към истанбулското правителство, възглавявано от великия везир Дамад Ферид паша. Настоява за смяната му и за свикване на парламента.⁶⁷

Като израз на идеята за създаване на общотурска националноосвободителна организация трябва да се оцени образуването на единно Дружество за защита на правата на Анадола и Тракия. Заедно с това се избира и представителен комитет на това дружество под председателството на Мустафа Кемал. С това решение Сиваският конгрес прави важна крачка към формирането на национално правителство.

В своята цялост всички решения на Сиваския конгрес представляват важен етап в развитието на организираната националноосвободителна борба на турския народ. Те стават плат-

⁶⁴ Ibid., 20 N 166, doc. N 19988 du 14. 09. 1919.

⁶⁵ EМАFT, s. h., 20 N 204, doc. N 2018 du 25. 10. 1919.

⁶⁶ Deny J. et Marchand R. Petit manuel de la Turquie nouvelle, Paris, 1933, p. 64.

⁶⁷ Ibid., p. 65.

форма за обединяването на всички патриотични сили в борбата за национална независимост.

Непосредствено след Сиваския конгрес Представителният комитет на Дружеството за защита на правата на Анадола и Румелия предприема инициатива за смъкването на Дамад Ферид паша от власт и за свикването на парламента. В тази връзка е забележителна една телеграма, изпратена от Сивас на 15 септември 1919 г. до великия везир, в която се подчертава, че „ние не признаваме повече Вашето правителство. Ако Вие продължите да управлявате с Вашите настоящи методи, ние ще провъзгласим Турция за република“⁶⁸. В тази телеграма понятието република е употребено като заплаха, а не като непосредствено намерение за осъществяване. Въпреки това още на този етап виждаме, че самият Мустафа Кемал е привърженик на републиканската държавна институция, но не проявява настоятелност за нейното реализиране, като се съобразява с лоялното отношение към султана на мнозинството от населението на страната.

Мустафа Кемал се стреми да внуши на султан Мехмед VI да извърши правителствена промяна. Наред с известните в това отношение негови инициативи, в един документ на френския военен архив се разказва за отиването на тричленна делегация на Представителния комитет в Истанбул. Същата е приета на 21 септември 1919 г. от султана. По време на аудиенцията делегатите изтъкват, че Мустафа Кемал е съгласен да се подчини на султана при следните условия:

1. Оставка на Дамад Ферид паша. Образуване правителство начело с Иззет паша.
2. Абсолютно респектиране на териториалната цялост на страната с изключение на провинциите, където се говори арабски език.
3. Изтегляне войските на Антантата.

В случай, че султанът откаже да състави ново правителство, Мустафа Кемал и привържениците му били готови в течение на следващите петнадесет дена да прокламират своята независимост от централната власт.

В същия документ се твърди, че привържениците на националноосвободителното движение, намиращи се в Истанбул, с нищо не безпокоени от полицията на Дамад Ферид паша, многократно се срещат с делегатите на Мустафа Кемал в дома на полковник Юмер Лютфи. По време на тези срещи, председателствувани от Иззет паша, се решава да се организира държавен преврат. Предвижда се да бъде обкръжена канцеларията

⁶⁸ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 90, p. 141.

на великия везир и да се застави Дамад Ферид паша писмено да си подаде оставката. Тази оставка веднага щяла да бъде доведена до знанието на султана с молба за велик везир да бъде назначен Иззет паша.⁶⁹

Втората част на цитирания документ предизвиква известни резерви, тъй като, както преди тръгването на Мустафа Кемал за Анадола и сега, през септември 1919 г., изглежда илюзорна идеята за извършване на държавен преврат в Истанбул. В такъв смисъл слуховете за подготовка на насилствена промяна на правителството по всяка вероятност трябвало да служат като допълнителен стимул за ускоряване замяната на правителството на Дамад Ферид паша с друго, което би било по-лоялно към националноосвободителното движение.

Все по-активна и интензивна става дейността на лидерите на националноосвободителното движение за правителствена промяна в столицата и за свикване на парламента. От Анадола в Истанбул идва непрекъснат поток от телеграми с искане оставката на Дамад Ферид паша.

На 27 септември 1919 г. в Анкара се провежда многохиляден митинг. Приема се резолюция, в която се настоява за свикване на парламента и за създаване на правителство, което би се опирало на подкрепата на нацията.⁷⁰

Недоволството от правителствената политика и от тежкото продоволствено положение в Истанбул обхваща по-голямата част от офицерството, намиращо се в столицата. На 24 август 1919 г. една делегация, съставена от офицери, представители на всички родове войски, се явява при военния министър Сюлейман Шефик паша и му декларира, че ако правителството не ги снабдява редовно с продоволствие, не им изплаща навреме заплатите и не се съобразява с националните интереси на страната, те масово ще си подадат оставката и ще заминат за Анадола.⁷¹

Пред лицето на все по-засилващото се движение против правителството на Дамад Ферид паша султанът е принуден да се раздели с него на 30 септември 1919 г. и на 2 октомври се формира правителство начело с Али Риза паша. Новият велик везир заедно с министъра на вътрешните работи провеждат с Мустафа Кемал телефонен разговор на 5 октомври 1919 г. По време на същия Мустафа Кемал поставя следните условия за единоръководие с Истанбул:

① Свикване на парламента.

② Създаване на временен съвет за контролиране дейността на правителството до парламентарните избори.

⁶⁹ ЕМАФТ, s. h., 20 N 205, doc. N 869/2 P du 25. 09. 1919.

⁷⁰ ЕМАФТ, s. h., 7 N 1657, doc. N 6819 du 2. 10. 1919.

⁷¹ Ibid., 7 N 1641, doc. du 27. 08. 1919.

3. Осъждане на министрите, извършили предателство към родината.

4. Анулиране на всички назначения за сенатори, извършени преди примирието.

Тези искания се обсъждат на заседания на правителството на 6 октомври 1919 г. Министрите ги отхвърлят,⁷² но преговорите с Мустафа Кемал не се прекъсват. Али Риза паша изпраща в Амасия при Мустафа Кемал своя военноморски министър Салих паша. Тук в течение на три дена, от 20 до 22 октомври 1919 г., се водят преговори, в резултат на които Салих паша признава справедливостта на Сиваския конгрес и обещава да съдействува за присъединяването на правителството към тази оценка.⁷³

Като важен резултат от военните преговори трябва да се приеме и съгласието на Али Риза паша да се проведат избори за нов парламент. Мустафа Кемал и привържениците настояват за свикването на парламента, като се надяват, че той може да се превърне в център на мобилизация на вътрешните сили в борбата срещу окупацията на страната от империалистическите държави. Не възразяват срещу свикването на парламента и съюзниците. За тях е изгодно да се съберат на едно място, в Истанбул, най-видните ръководители на националноосвободителното движение при случай на необходимост изведнаж да бъдат обезвредени.⁷⁴

Последният османски парламент се открива на 12 януари 1920 г. В него от 175 депутати 116 са привърженици на Мустафа Кемал, който също е избран за депутат от Анкара, но не идва в Истанбул, като предугажда за намерението на правителството и съюзниците.

Под влияние и по инициатива на националопатриотично настроените депутати на 28 януари 1920 г. палатата на депутатите приема документ, известен под името Национален обет, който по своето съдържание представлява програма на борбата за национална независимост. В Националния обет са изразени основните идеи и мисли, които залягат в решенията на Ерзурумския и Сиваския конгрес.⁷⁵ С нова сила се заявява на света за решимостта на турския народ да се бори за своето право на свобода и национална независимост.

Приемането на Националния обет от парламента става повод за подготовката на съюзниците за разтурването на палата-

⁷² EМАFT, s. h., 20 N 166, doc. N 499 du 9. 10. 1919.

⁷³ *Atatürk, K. Nutuk I...*, s. 176—180.

⁷⁴ *Бураев, И.* Проблемы Турции, М., 1925, с. 143—144.

⁷⁵ EМАFT, s. h., 20 N 1243, doc. N 2497 du XI. 1922.

та на депутатите и за окончателната и пълна военна окупация на Истанбул.

— В края на 1919 г. Антантата се изправя в Турция пред неприятния факт на номиналното съществуване на султанската власт, а в същото време все по-определено господар на положението на страната стават националноосвободителните сили. Тази ситуация в много случаи подтиква междусъюзническите военноадминистративни власти на място да предприемат редица действия от репресивен характер. С това се цели да се подтикне султанското правителство към по-голяма енергичност в борбата против националноосвободителното движение и в крайна сметка последното да бъде заставено да се подчини на империалистическия диктат.

С такава цел на 21 януари 1920 г. междусъюзническите върховни комисари връчват на султанското правителство ултиматум с искане в течение на 48 часа от състава на правителството да бъдат извадени военният министър Джемал паша и началникът на генералния щаб Джевад паша, които се обвиняват, че обезпечават транспортирането на оръжие в Анадола.⁷⁶

Кемалистките кръгове оценяват този факт като грубо посегателство на съюзническите държави върху независимостта на Турция. Във връзка с този случай Представителният комитет приема на 22 януари 1920 г. декларация, в която се подчертава, че искането на върховните комисари на Антантата е „инициатива, насочена към ликвидирането на независимостта на държавата. Ето защо всеки отзвук на нацията срещу това действие ще се счита като израз на борбата ѝ за запазването на своята независимост“.⁷⁷

Турската нация отговаря на империалистическото предизвикателство с нови успехи в борбата срещу гърците в района на Измир. В отговор на това последва нов ултиматум на съюзниците. На 19 февруари 1920 г. те изпращат нота до султанското правителство с искане да се прекратят враждебните действия против гръцката армия и турските войски да бъдат отведени от линията на фронта с гърците на 3 километра.⁷⁸

На 2 март 1920 г. правителството на Али Риза отговаря, че не е в състояние да изпълни нотата на съюзниците, тъй като воюващите срещу гърците военни сили са от партизански характер и не се подчиняват на централното правителство. Не остава нищо друго на Али Риза паша, освен да си подаде оставката на 3 март. Към това се стремят и англичаните. Те се надяват

⁷⁶ *Atatürk, K. Nutuk I...*, s. 263.

⁷⁷ *Atatürk, K. Nutuk I...*, s. 269.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 286.

отново да върнат на власт своя верен привърженик Дамад Ферид паша. Тази възможност се посреща с негодувание в цяла Турция. Последват протестни телеграми от всички краища на страната. При такава обстановка англичаните са принудени да отстъпят и на 8 март се формира ново правителство начело с бившия военноморски министър Салих Хулюси паша. В състава му влизат привърженици и съчувстващи на националноосвободителното движение.

Английският върховен комисар адмирал Робек в телеграма до форин офис на 29 февруари 1920 г. изтъква безсилието и в някакъв случай нежеланието на истанбулските власти да ликвидират националноосвободителното движение. Във връзка с това адмирал Робек смята, „че е безсмислено върховните комисари да продължават да изпращат на Високата порта искания, на които се отговаря уклончиво или негативно. Трябва отсега, продължава Робек, да се подготви ефикасна акция. Под ефикасна акция аз разбирам окупацията на Константинопол.“⁷⁹

Своята идея английският върховен комисар споделя със своя френски колега Ж.-А. Дефранс. На 1 март 1920 г. Френското външно министерство е осведомено от Ж.-А. Дефранс за предложението на английския върховен комисар. Оказва се обаче, че тази идея не е изолирано явление, а отражение на твърдото решение на английското правителство да се осъществи военната окупация на Истанбул. Това намерение на англичаните се потвърждава и от френския посланик в Лондон П. Камбон.

Посланикът е представител на своята страна на Лондонската междусъюзническа среща през месец март 1920 г. На 5 март с. г. П. Камбон телеграфира в Париж, „че стремежите на Лойд Джордж са да се окупира Константинопол от английски войски и по този начин Англия да сложи ръка върху Проливите. Следователно необходимо е за нас да се присъединим към неговата акция, за да можем, колкото е възможно, да я направим по-умерена.“⁸⁰

Министърът на външните работи А. Милеран възприема идеята за френското съучастие при окупацията на Истанбул с оглед осуетяването на английските планове за установяване на едностранното им господство над Проливите. За целта той оторизира П. Камбон да се съгласи с текста на телеграмата, която щяла да се изпрати от името на Върховния съвет на Антантата до английския върховен комисар в Истанбул.⁸¹

Във въпросната телеграма се дават инструктивни разпоре-

⁷⁹ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 143, tél. du I. 03. 1920; pp. 3—4.

⁸⁰ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 162, tél. N 175 du 5. 03. 1920, p. 6.

⁸¹ Ibid., tél. N 290—291 du 6. 03. 1920, p. 13.

би на съюзните върховни комисари да започнат незабавно подготовка за военната окупация на Истанбул.⁸² Веднага след получаването ѝ на 9 март Ж.-А. Дефранс телеграфически изпраща на френския външен министър своите резерви относно проектираната окупация. Според Ж.-А. Дефранс тя могла да доведе до следните тежки последствия за съюзниците:

1. Отказ да се подпише мирният договор или ако е подписан, да не се ратифицира и ако той е ратифициран, да не се изпълнява.

2. Общо надигане на турците и създаване на ново правителство в Анадола.

3. В Европа българи и турци ще се съюзят за общи действия против гърците.

4. Ще се направи опит за изграждане на съюз между турци, араби и болшевики.⁸³

Изказаните от Ж.-А. Дефранс предположения се сбъдват в недалечно бъдеще с малки изключения. Но никой не се съобразява с предупрежденията му. Напротив, съюзните правителства продължават политиката на по-нататъшно разширяване и укрепване на своя военноокупационен режим в Турция. Ето защо се придава изключително значение на проектираното пълно военно окупиране на Истанбул.

На 12 март генералния щаб на съюзническия корпус в Истанбул утвърждава детайлизиран план за окупацията на Истанбул и Скутари. Предвижда се да бъдат окупирани следните стратегически институции и центрове:

Военноморското министерство и доковете;

Министерството на войната;

телеграфо-пощенските станции;

пунктът за контрол на новия мост на Галата.

Решава се в деня на окупацията да се забранят телекомуникациите между Истанбул и вътрешността на страната.

Проектираните акции трябвало да се осъществят при максимално избягване на всякакъв конфликт между съюзническите войски и турските. „При най-малка съпротива, се посочва в плана, незабавно ще бъдат употребени огнестрелно оръжие и щикове. Всички безредици в зоната на окупацията ще бъдат сурово подавени.“⁸⁴

Окупацията на Истанбул се предшества от редица други инициативи, целящи нейното обезпечаване. На 10 март 1920 г.

⁸² Ibid., p. 8.

⁸³ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 162, tél. N 431—432 du 9. 03. 1920, pp. 15—16.

⁸⁴ EМАFT, s. h., 20 N 276, doc. N 240/I du 12. 03. 1920.

английското правителство дава разпореждане за арестуването на видните депутати-националисти. Също така започва движение на английските войски от Тракия към Истанбул. От Анкара в Истанбул са отзовани английският консул Уитол и френският дипломатически представител Боазе, а така също италианските представители, намиращи се в Коня. Железопътната комуникация между Истанбул и Анадола е прекъсната.⁸⁵

След серията от подготвителни мероприятия настъпва денят „X“, означен така в решението от 12 март 1920 г. На 16 март в 5 часа сутринта военните кораби на съюзниците, намиращи се в истанбулското пристанище, обръщат дулата на своите оръдия към града. Десантните войски слизат от корабите на брега. Започва окупацията. В 9 часа тя вече е свършен факт. Завзети са правителствените здания, казармите, пощата, телеграфът и военните складове. Същият ден вечерта са арестувани видните депутати-националисти, с което фактически парламентът престава да съществува. В града се въвежда ново военно положение.

След 16 март Истанбул придобива облик на завоюван град. Правителствените учреждения, типографиите, редакциите на вестниците и списанията се поставят под строг надзор на окупационните войски. Фактически цялата власт в Истанбул минава в тяхни ръце. Под флага на гарантиране реда и спокойствието в града се извършват беззакония, своеволия и насилния, които имат за цел да сломят волята на турската нация да се бори за своята независимост.

С окупацията на Истанбул се накърнява националната гордост и религиозното чувство на турците, защото градът е едновременно столица на държавата и седалище на халифата. Ето защо протестното движение срещу окупацията е всеобщо. От всички мюсюлмански страни пристигат в Истанбул телеграми, заклеймяващи съюзническата акция от 16 март. На 16 март 1920 г. след обяд Мустафа Кемал адресира манифест към населението на Анкара. В него народът се призовава на свещена война за защита независимостта на отечеството.⁸⁶

От името на Представителния комитет на Дружеството за защита на правата на Анадола и Тракия още на 16 март Мустафа Кемал изпраща протестна телеграма до съюзническите комисари в Истанбул, която едновременно е адресирана и до всички неутрални държави. В нея се подчертава, че „войските на Антантата насилствено завземат в Истанбул всички официални учреждения, в това число палатата на депутатите, изразяваща

⁸⁵ Шамсутдинов, А. М. Цит. съч., с. 101.

⁸⁶ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 93, doc. du 12. 05. 1920, p. 45.

чувството ни за национална независимост. Арестувани са значителен брой патриоти, действащи в съответствие с националните искания.

Ние сме въодушевени от свещения характер на борбата, започната от нас за защита на нашите права и на нашата независимост, и сме убедени, че никаква сила в света не може да лиши нацията от нейните права на живот.⁸⁷

След окупацията на Истанбул Представителният комитет поема върху себе си функциите на временно правителство. Той отправя също прокламация към мюсюлманите от целия свят. В нея се известява, че „Константинопол, свещеното седалище на халифата, беше окупиран официално и насилствено. Тази агресия засяга по-малко Османската империя, отколкото целия мюсюлмански свят, който вижда в халифата единствено опора на своята свобода и независимост. Националните османски сили са убедени, че ще бъдат подпомогнати в борбата им против съвременните кръстоносци.“⁸⁸

На 19 март 1920 г. Представителният комитет с участието на висши граждански и военни длъжностни лица решава „да свика извънредно национално събрание в Анкара, което ще определи какви действия трябва да се предприемат за защита на османската независимост“⁸⁹.

Предвиждат се серия репресивни мероприятия против съюзниците и истанбулското правителство. На 18 март 1920 г. Мустафа Кемал телеграфически известява агентствата на Османския държавен дълг, намиращи се във вътрешността на Анадола, че им се забранява да изпращат в Истанбул постъпващите в касите им капитали. Последните трябва да бъдат предоставени на местните граждански и военни власти.⁹⁰

С това решение сериозно се накърняват финансовите интереси на държавите от Антантата.

Представителният комитет решава също така да бъдат разрушени редица железопътни линии, улесняващи превозването на съглашенските войски от Истанбул и Киликия. Дава се разпореждането за задържането на всички подозрителни лица и за арестуването на съглашенските офицери, намиращи се в Анадола.⁹¹

Окупацията на Истанбул на 16 март 1920 г. в крайна сметка довежда до две изключително отрицателни последствия за

⁸⁷ *Atatürk, K. Nutuk I. . .*, s. 302—303.

⁸⁸ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 92, doc. N 179 du 29. 03. 1920, p. 174.

⁸⁹ *Ikraz*, 21. 03. 1920.

⁹⁰ ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 379, doc. du 18. 03. 1920, p. 67.

⁹¹ *Ibid.*

съюзниците: от една страна, до масовизацията и размаха на националноосвободителното движение, а от друга, до по-нататъшно изостряне на френско-английските противоречия.

Въпреки предварителния план генерал Милн, командващ английските окупационни войски, не допуска участието на френските войски в окупацията на министерството на войната, на пощата и телеграфа. Ето защо още на 16 март в 12 часа френският върховен комисар изпраща бърза телеграма до френския външен министър, като го моли да направи демарш пред Лондон срещу поведението на генерал Милн.⁹²

На 17 март 1920 г. А. Милеран в телеграма до П. Камбон подчертава, че французите имат изключително голям интерес да участвуват в контрола на Министерството на войната и на пощите и телеграфа. Това се налагало от френските военни операции в Тракия и особено в Киликия. Поведението на генерал Милн се квалифицира като недопустимо.

„Аз Ви моля, продължава по-нататък министърът, незабавно да уведомяте английското правителство за нашите рекламации и да настоявате да се изпратят съответните инструкции на генерал Милн за допускане на френско участие в контрола на по-горе цитираните две учреждения.“⁹³

Английското външно министерство не реагира на френските предложения. Англичаните показват незачитане на своите съюзници и при арестите, които извършват на 16 март 1920 г. в Истанбул. Те арестуват военни лица, политически дейци и депутати от турския парламент, без предварително да се консултират с нито един от съюзниците.

Като цяло английската политика в Близкия изток игнорира интересите на другите съюзници от Антантата. Нейната цел е да се утвърди пълната хегемония на Англия при разрешаването на турския проблем. С оглед на това още с възникването на националноосвободителното движение на турския народ англичаните се стремят да го ликвидират. На първо време те съумяват да ангажират всички съгласенски държави в репресивни акции против турската нация, която се бори за запазване на своята свобода и независимост.

До пролетта на 1920 г. френската дипломация няма собствена концепция по източния въпрос. Тя се придържа към английските инициативи. По-голяма яснота, реализъм и перспективност започва да проявява Франция по проблемите на Турция, след като на 23 април 1920 г. в Анкара започва своята дейност Великото национално събрание на Турция. Със свикването му

⁹² ADEMAE, s. E, L. 1918—1929, T., vol. 143, doc. du 16. 03. 1920, p. 91.

⁹³ Ibid., vol. 162, tél. N 2662 du 17. 03. 1920, pp. 40—41.

се открива нов етап в прогресиращата еволюция на национално-освободителната революция.

От 23 април 1920 г. от формална юридическа гледна точка започват съществуването си две Турции: една, доживяваща последните си дни, представляваща от себе си отломък на бившата огромна Османска империя — Истанбулска Турция, която се предава на милостта на западноевропейските държави, и другата — нова Турция, бореща се за своята свобода и независимост, Турция на Великото национално събрание, заела авангардно място в борбата на Изтока против империализма.

НАЧАЛО ОРГАНИЗОВАННОЙ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ
БОРБЫ ТУРЕЦКОГО НАРОДА И ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКИЕ
ГОСУДАРСТВА АНТАНТЫ (1919—1920 гг.).

Ахмед Ахмедов

Резюме

Внутренние аспекты национально-освободительной революции турецкого народа изучены глубоко всесторонне. Но всё ещё фрагментарно или никак не исследованы вопросы отношения империалистических государств Антанты к Кемалистской революции.

В статье предпринимается попытка характеристики политики антантовских сил по отношению к Турции в период 1919—1920 гг.

На основе богатого источникового материала становится очевидным, что до заключения Севрского мирного договора английской дипломатии принадлежали все инициативы, связанные с обсуждением Восточного вопроса.

До весны 1920 г. Франция не имела собственной концепции по турецким проблемам. Она начала проявлять большую ясность, реализм и перспективность по Восточному вопросу — после 23 апреля 1920 г., когда в Анкаре начало свою деятельность Великое национальное собрание Турции. С этого момента сначала тайно, а позднее явно французская дипломатия искала союз с кемалистами для ликвидации доминирующих позиции Англии на Ближнем Востоке.

DEBUT DE LA LUTTE ORGANISEE POUR LA LIBERATION
DU PEUPLE TURC ET LES ETATS IMPERIALISTES
DE L'ENTENTE (1919—1920)

Achmed Achmedov

Résumé

Les aspects de la révolution nationale du peuple turc pour sa libération ont été sujets à des études approfondies et détaillées. Par contre, l'attitude des Etats impérialistes de l'Entente envers la révolution des Khémals, n'a reçu qu'un éclaircissement fragmentaire. Le présent article essaye de caractériser la politique des pays de l'Entente avec la Turquie dans la période de 1919 jusqu'à 1920.

A la base d'un riche matériel de sources, nous montrons que jusqu'au traité de paix de Sèvres, c'est la diplomatie anglaise qui prend toutes les initiatives pour traiter et résoudre le problème de l'Orient.

Jusqu'au printemps de 1920 la France n'a pas de vues propres sur les problèmes turcs. Elle commence à y voir clair et à porter des jugements pertinents et perspicaces sur le problème concernant l'Orient après le 23 avril 1920, quand Grande Assemblée Nationale de Turquie à Ancara commence à fonctionner. A partir de ce moment, d'abord sous le sceau du secret, ensuite de façon ouverte la diplomatie française recherche l'aide de l'union des Khémals pour liquider la domination anglaise dans le Proche Orient.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XX, кн. 3

Факултет за история

1982/1983

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO

Tome XX, livre 3

Faculté d'histoire

1982/1983

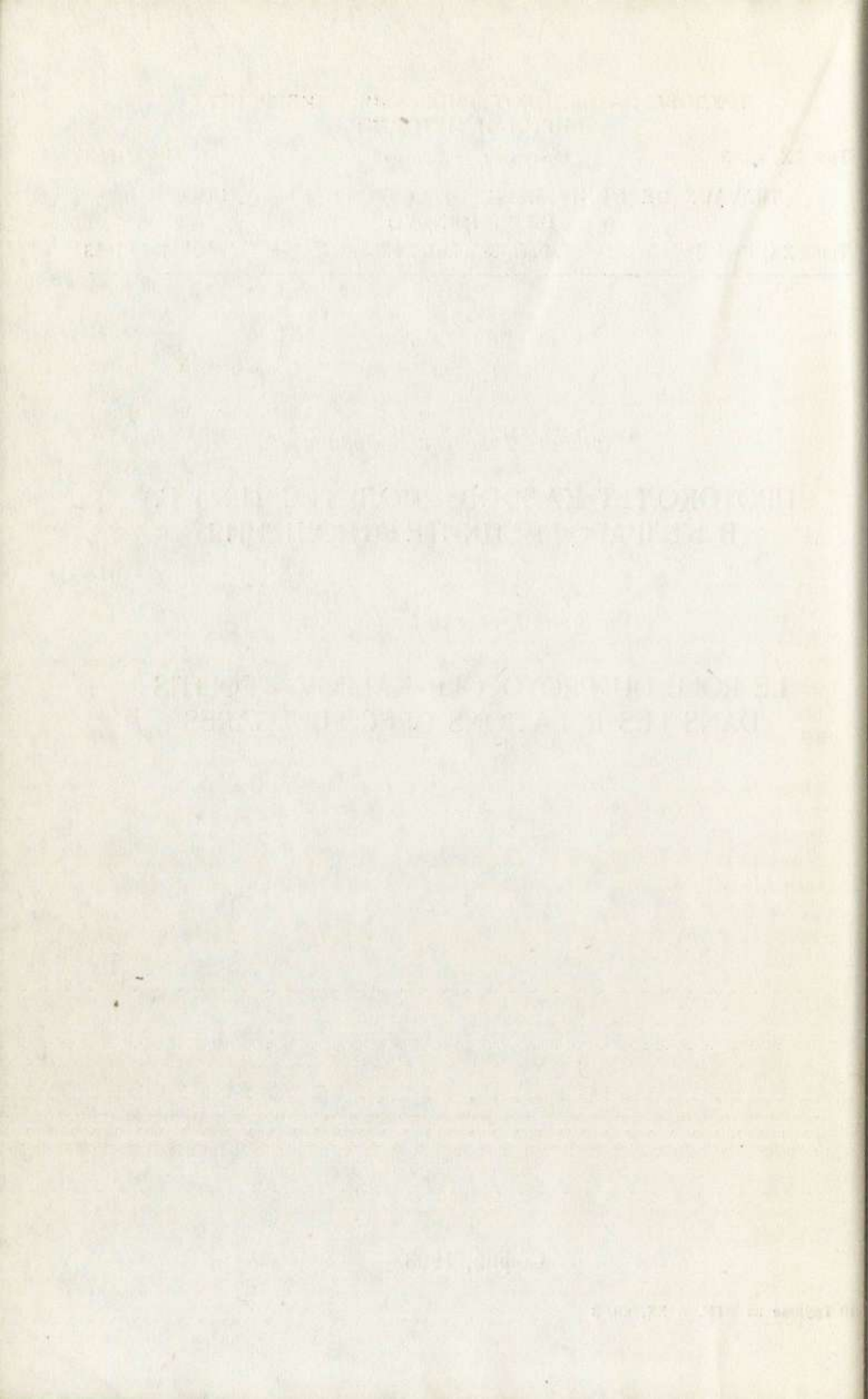
Мариана Йовевска-Бодурова

ПРОТОКОЛЪТ КАЛФОВ — ПОЛИТИС (1924 Г.)
В БЪЛГАРО-ГРЪЦКИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Marianne Iovevska-Bodourova

LE RÔLE DU PROTOCOLE KALFOV — POLITIS
DANS LES RELATIONS GRECO-BULGARES

София, 1983

Протоколът Калфов—Политис не е непознат за българската историография. Вътрешнополитическото му значение е обект на внимание в дисертациите на Ст. Трифонов и Т. Косатев.¹ Тези автори доказват валидността му като документ на Обществото на народите, проследяват различното отношение на българската общественост към подписването му, като застъпват становището, че резолюцията от Женева дори да влезеше в сила, не би донесла успех за българската политика. Милен Куманов разглежда документа във външнополитически аспект, очертава причините за отхвърлянето му от гръцкото Народно събрание и дискусиите по този повод в ОН.² Той се въздържа категорично да защити значението на протокола като успех за българската дипломация в българо-гръцкото и международното сътрудничество. Други автори бегло се спират на спогодбата.³ Настоящата работа идва да очертае мястото на протокола Калфов—Политис в двустранните отношения, като акцентува върху придобивките за българската външна политика и отражението му в българо-гръцките контакти. Същевременно тя прави опит да аргументира виждането, че причините за неприлагането му са в българо-гръцките териториални противоречия на Балканите и промяната на гръцката външна политика.

Националният въпрос лежи в основата на всички балкански противоречия. От Берлинския конгрес до Първата световна война всеки военен конфликт доближава до някаква степен българското национално обединение, но без да го постигне, създава нов комплекс от нерешени или неправилно решени проблеми. Един от тях е малцинственият въпрос между България и Гърция, който привидно нов — появил се след Ньойския договор, — в същността си е териториален и опира до владеещото на Западна Тракия и Македония.

¹ Трифонов, Ст. Българското националноосвободително движение в Тракия (1919—1926 г.). С., 1978 г., с. 197—200; Косатев, Т. Бежанският въпрос в България след Първата световна война 1919—1932 г. С., 1978 г., с. 120—126.

² Куманов, М. Балканската политика на първото сговористко правителство в България (1923—1926 г.). С., 1971, с. 288—295 (непубликувана дисертация); Българо-гръцките отношения (VI. 1923—I. 1926 г.) — сб. България и европейските страни през XIX—XX в. С., 1975, с. 227—228.

³ Манчев, Кр., В. Бистрицки. България и нейните съседи. С., 1978, с. 28; Матеева, М. Дипломатически отношения на България 1879—1974, т. I, с. 130—132.

След войните значителна част от Македония остава под гръцки суверенитет, а Западна Тракия преминава от български в гръцки ръце през временен етап на междусъюзнически контрол. Въпреки положените усилия правителството на Ал. Стамболийски не можа да постигне териториална ревизия. Населени с хиляди българи, тези области остават към Гърция. Наличието на значителен български елемент в Гърция застрашава гръцкото правителство и то се стреми на всяка цена да премахне тази опасност.⁴

Политиката на непризнаване на българското малцинство не даде желаните резултати до 1919 г. Венизелос възприе нова политическа доктрина — признаване наличието на българи в гръцка Македония и Западна Тракия, но срещу изселването им в България. Юридическа основа на тази линия даде конвенцията за доброволна размяна на население, залегнала като чл. 56 от Ньойския договор.

Конвенцията добива особена важност за Гърция след неуспешната война на кемалистите, когато от южното Черноморие, Мала Азия, Източна Тракия и Цариград навлизат 1,5 млн. бежанци. Оземляването и настаняването им се обуславят от изселването на българите, тъй като при размяната на население не се предвижда равен брой между изселващите се гърци и българи. Но доброволният принцип ограничава броя на освободените имоти и земи, затова вълната на българските преселници и бежанци изкуствено се увеличава от политиката на гръцката администрация през пролетта на 1923 г. в Западна Тракия и през лятото на 1924 г. в гръцка Македония.⁵

Принудена да подпише Ньойския договор, България остава неудовлетворена както от загубата на територии, така и от конвенцията за размяна на население. Нейните интереси диктуват съхраняване на българския елемент зад граница по ред съображения. Във външнополитически аспект се цели запазване българския характер на земите, останали извън пределите на държавата, за да има аргумент за ревизия. Същевременно спиране вълната на емиграция от съседните страни ще облекчи вът-

⁴ Трайков, В. Населени места в Тракия и Македония под гръцка власт. Стари и нови названия. С., 1946, с. 4; Трифонов, Ст. Български проучвания за народонаселението на Тракия — Векове, кн. 5, 1976, с. 50—51.

⁵ След масовото интерниране на българите от Западна Тракия по време на усилен полска работа те като земеделско население бяха принудени да се изселят в България — „Поверителен протокол от специалния представител на Обществото на народите до Върховния комисар за бежанците“, ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1041, л. 56—58; „Протоколите на Смесената българо-гръцка комисия“, ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2370, л. 87—91; Вж.: Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, с. 687—688.

решните трудности около настаняването на бежанците, ще допринесе за стабилизиране на стопанството.

Изхождайки от мирните договори и възможностите, които ѝ разкриват, България води политика за завръщане на бежанците по родните им места. Не постигнала резултат, тя лансира друга идея — признаване и спазване клаузите на малцинствата според Устава на ОН. Всяка държава, подписала мирните договори или станала член на ОН, е задължена да осигури буржоазни права и свободи, равноправие за инационалните поданици. Същите задължения поема и Гърция със Съветския договор.⁶ Въпреки че двете съседки се задължават да осигурят съществуването на малцинствата — свободата на вероизповедание, на печат, на организиране, — в българо-гръцките отношения доминира конвенцията за размяна на население. И след Лозанския договор конвенцията продължава практически да обезсилва параграфите за статута на малцинствата, да намалява значително броя на българите, с което осъществява успеха на гръцката външна политика.

Ето защо усилията на българските правителства се концентрират против конвенцията за размяна. Още Ал. Стамболийски прави първите опити. По време на стодневната обиколка в разговор с лорд Кързон (11. X. 1920 г.) под мотива за уреждане на българо-сръбските отношения българският министър-председател предлага създаване на международна комисия, която да следи спазването на малцинствените привилегии.⁷ Българският план не изключва Гърция тъй като се уповава на предложението на проф. Гилберт Мъррей в ОН за реален контрол и ефективни санкции на международната организация по този въпрос.⁸ Лорд Кързон не приема предложението.

Българските сондажи в тази насока продължават в ОН и през следващите години.⁹ През септември 1923 г. в Женева българският външен министър Хр. Калфов постига надежди за успех, които остават нереализирани. Правителството на Ал. Цанков не разполага с необходимия авторитет и подкрепа да се наложи въпреки затрудненото положение на Гърция във връзка

⁶ Договорът за покровителството на негръцките народи в Гърция 10. VIII. 1920 г. С., 1921; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2370, л. 1—2; *Алгънов, Ив.* Източният въпрос и нова Турция с особен оглед на интересите на България. С., 1926, с. 160—162; *Божинков, В.* България на конференцията в Генуа и Лозана 1922—1923 г. — Сб. в чест на акад. Хр. Христов. С., 1976, с. 334—335.

⁷ *Топалов, Вл.* Посещението на Ал. Стамболийски във Великобритания — сб. Изследвания по българска история, т. 3, Външна политика на България. С., 1978, с. 277.

⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2035, л. 24.

⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 211, л. 13; ф. 369, оп. 1, а. е. 766, л. 1—8.

с избиването на италианската гранична комисия и принудителното интерниране на българите от Западна Тракия.

За следващия опит българското външно министерство се подготвя предварително. След като не може да постигне връщане на бежанците, от юли 1924 г. българските усилия се концентрират около реконструиране на Смесената българо-гръцка комисия по изселването в орган, контролиращ защитата на малцинственото население.¹⁰ Узнавайки от Атина, че и Гърция ще разисква в Женева въпроса за бежанците и малцинствата, българското правителство отчита благоприятни шансове за успех.¹¹ В създалата се обстановка гръцкият кабинет ще предпочете да приеме българското предложение пред перспективата Търлиската афера да се окаже неподходящ фон за гръцките искания — увеличаване на бежанския заем, защита на гръцката кауза в Южна Албания и Цариград.

За да подготви западноевропейското обществено мнение и спечели симпатиите на делегатите за Петото годишно събрание в Женева, българският кабинет използва и полуофициалното посещение на белгийския социалдемократ и общественик — Емил Вандервелд.¹²

След тази подготовка за Христо Калфов не представлява особена трудност да спечели на своя страна заместника на Макдоналд в Женева — проф. Мърей, след като неговото лично мнение и общото настроение на делегатите е за избягване на военните конфликти и причините, които ги пораждат.¹³ Споразумението се постига като резултат от няколкото срещи между ръководителите на българската и гръцката делегация с британския представител — Калфов, Политис, проф. Мърей.

Смесената комисия се превръща в орган на ОН, който ще следи отношението на властите в двете съседки съответно към българското и гръцкото малцинство. На 29. IX. 1924 г. на заседание на Съвета на ОН под председателството на Пол Хименс България и Гърция тържествено си разменят два еднотипни протокола. Всеки от тях упълномощава съответно от името на българската и гръцката държава Смесената комисия да покровителствува съществуването на малцинствата. Двамата ръководители — полк. А. С. Корф и майор Марсел де Роовер ще събират сведения, молби от инородните поданици на двете страни, ще провеждат анкета по черковни и училищни въпроси, ще препоръчват средства за запазване интересите на малцинства-

¹⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 2370, л. 103.

¹¹ ЦДИА, ф. 322, оп. 1, а. е. 424, л. 68—71.

¹² Вандервелд, Ем. България и Балканите. С., б. д., с. 6, 77—79.

¹³ История на дипломатията. С., 1969, с. 494.

та. Всеки шест месеца представителите на ОН ще докладват за дейността си на главния секретар — сър Ерик Дръмонд. След изтичане мандата на комисията двете съседки ще се договорят с ОН за ново представителство на международната организация.¹⁴

Членовете на Съвета са удовлетворени, отправят поздравления към Калфов и Политис, тъй като с този документ се поставя началото за изключване споровете около малцинствата.¹⁵

Мотивите на България и Гърция за подписване на протокола са различни. Българското правителство е зарадвано от резолюцията в Женева, тъй като тя увенчава няколкогодишни усилия в тази насока. Неоснователно и наивно е да търсим причините единствено в „големия политически и морален успех на кабинета“, в решителната стъпка на ОН към българите зад граница.¹⁶

Българската делегация, Цанковото правителство и Софийският парламент са доволни, че се слага край на причините за българското изселване от Западна Тракия и гръцка Македония.¹⁷ Същевременно спогодбата, макар и позакъсняла за Западна Тракия, може да запази българския облик на Южна Македония.¹⁸ Протоколът Калфов—Политис ще послужи за основа при решаване на малцинствения проблем и с другите съседи.¹⁹ Българският министър-председател откровено споделя в Учредителния конгрес на Демократическия сговор, че с този документ се подхранват българските основания за ревизия.²⁰

Благодарно за подкрепата, софийското правителство награждава с царски ордени главния секретар на ОН и ръководителя на секцията за малцинствата — Ерик Дръмонд и Ерик Колбан.²¹

Правителството на Софулис подписва Женевския протокол, за да избегне българската протестна акция във връзка с Търлиската афера. До голяма степен към тази крачка го тласка и общественото мнение, настроението, създадено в ОН вследствие на българската активност. Гръцката делегация се домогва до симпатии на европейските делегати, за да постигне исканото увеличение на бежанския заем до 10 млн. лири стерлинги.

Атинският кабинет същевременно изхожда от разбирането, че този документ отхвърля обвинението срещу него и получава възможност да демонстрира толерантността си към инородните

¹⁴ Тракия, бр. 115 от 9 окт. 1924.; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2370, л. 112, 259—263; ф. 176, оп. 5, а. е. 47, л. 1.

¹⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2370, л. 43.

¹⁶ Пак там, л. 119, 122.

¹⁷ Стенографски дневници на XIX ОНС, II Р. С., с. 563.

¹⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2370, л. 232; ф. 176, оп. 5, а. е. 47, л. 64.

¹⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2370, л. 106, 119, 122, 124.

²⁰ Демократически сговор, бр. 316 от 27 ноем. 1924.

²¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 42, л. 15.

поданици, а оттам да отстоява и правата на гръцкото население в Южна Албания и Цариград. Твърде вероятно е правителството на Софулис да се надява на българо-сръбски противоречия, когато България постави въпроса за българското малцинство в КСХС²², което пък ще застави Белград на отстъпки в преговорите за свободна зона в Солун.²³

До голяма степен заставена, Гърция приема сравнително спокойно Женевския протокол, правата, предоставени на комисията Корф-де Роовер, и успеха на българската дипломатическа линия.²⁴

През октомври председателят на гръцката република адмирал Кондуриотис приема оставката на Софулис и утвърждава новото правителство на Михалакопулос. Въпреки че Русос си запазва и в него министерството на външните работи, веднага се чувствава промяна към съгласието на Политис в Женева.²⁵ Мотивите за критиката са различни, но тя е косвено доказателство за промяната в гръцката политика.

Тази политика завършва на 3. II. 1925 г., когато Атинското народно събрание не ратифицира Женевското споразумение. Съществената причина не се крие толкова в югославския натиск, оказан чрез денонсиране на съюзния договор от 19. V. 1913 г., колкото във вътрешнополитически съображения. КСХС публикува нотата си на 17. XI. 1924 г., а настроенията, обвиненията срещу правителството на Софулис започват от октомври. Нещо повече, на 6. XI. 1924 г. Живко Добрев — пълномощен министър в Атина, — убеден, че Гърция не ще се примири с българския успех, предлага ограничаване на българското изселване чрез изравняване броя на изселващите се от Гърция с тези от България.²⁶

Негодуванието срещу документа от Женева, както показват по-късните разговори с комисията Корф-де Роовер, не произлиза от желанието да се настанят гръцки бежанци на мястото на българските преселници. Причината е в засилване българските позиции в Македония и Тракия, стабилизиране на българския елемент там, което е аргумент за териториална ревизия и заплаха за гръцката власт.

В Атинското народно събрание постигнатото споразумение между България и Гърция се критикува и отхвърля, понеже благоприятствува за засилване връзките между българските власти

²² Съкратено название на Кралство на сърби, хървати и словенци.

²³ Стенографски дневници на XXI ОНС, II Р. С., кн. I, С., 1924, с. 501—512; Тракия, бр. 110—115 от окт. 1924.

²⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2370, л. 126.

²⁵ Пак там, л. 173—178, 179—184, 187.

²⁶ Пак там, л. 163.

и българския елемент в Гърция, на българските надежди за териториални аспирации.²⁷ В разговор с Христо Калфов от началото на март 1925 г. Венизелос изяснява гръцката позиция със страха от накръняване самобитността на гръцкия народ²⁸, а в заседанието на Съвета на ОН е по-обстоен и изтъква, че в Женева Гърция е поела нови задължения, непредвидени в договорите за закрила на малцинствата, застрашена от постоянно чуждо вмешателство.²⁹

Кабинетът на Михалакопулос в стремежа да отхвърли жевевските задължения се ръководи от желанието да елиминира българските позиции сред българското малцинство в Гърция. Бившият министър Рентис прави изявление, че с отстъпката си правителството на Софулис вреди на гръцките национални интереси.³⁰ През лятото на 1925 г. атинската преса коментира изказването на гръцкия представител в Съвета на ОН, че елинското правителство не може да се съгласи църквите и училищата на българските малцинства да стават прикрити средища за пропаганда.³¹

Гръцките държавници, ръководени най-вече от тези съображения, провалят споразумението България — Обществото на народите — Гърция. Отговорността за отхвърлянето те прехвърлят върху атинския парламент, от който искат мнение, след като Гърция е получила исканата сума на бежанския заем и противниците на протокола са получили явно преимущество с оставката на външния министър Русос през януари 1925 г.

Желанието на софийския кабинет на всяка цена да постигне споразумението Калфов—Политис, да го приложи е косвено доказателство за осъществения успех на българската външна политика. Когато се водят преговорите през 1924 г., българското външно министерство замразява назрелия конфликт около откриване на Солунското генерално консулство, понеже счита, че протоколът по-цялостно и последователно би подсигурил българските позиции, отколкото консулството в Солун.³²

В очакване да се приеме протоколът правителството на Демократическия сговор избягва всякакви поводи за разногласия — спират се публикациите за Търлиската афера, прекъсва се дори процесът на настаняване българо-бежанци в домовете и имотите на живеещите в България гърци.³³

²⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 47, л. 91—93.

²⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 211, л. 191—198.

²⁹ Пак там, л. 90—91.

³⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2370, л. 242.

³¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 211, л. 78—80.

³² ЦДИА, ф. 322, оп. 1, а. е. 398, л. 25.

³³ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2370, л. 123, 185.

Забелязват се и усилия от българска страна да се постави Гърция пред свършен факт. Дава се гласност на решения, с които българският представител в Смесената комисия се упълномощава за правителствен делегат, че протоколът се ратифицира в София.³⁴

Политическата активност, развита за прилагане на решението от Женева, не донася желания резултат.³⁵ На 14. III. 1925 г. Съветът на ОН формулира само три въпроса към гръцката делегация, чийто отговор замени приложението на женевското решение. Заседанието от 10. VI. 1925 г. прие писмения гръцки отговор и устните уверения на Какламанос за покровителство на малцинствата. Английският делегат Остин Чембърлейн прие обещанията било поради сходство в отношението на Великобритания и Гърция към решенията на Петото годишно събрание на ОН³⁶, било поради традиционното благоразположение към Гърция.

Така приключи поредният български опит да се излезе от изолация и се измени основата на българо-гръцките отношения. Изселването на българите продължава да доминира в двустранните връзки, да служи на гръцките интереси.

Ако министърът на външните работи в няколко правителства — Русос — е критикуван, че не защитава гръцките национални възжеления³⁷, то правителството на Михалакопулос, особено след реконструкцията от януари 1925 г., възприема нов курс по отношение на България. Един от резултатите е отзоваването на гръцкия пълномощен министър в София, с което приключва процесът на нормализиране в отношенията между двете съседки.³⁸ На 11. II. 1925 г. Андрей Делмузос напуска София, а българските опити за възстановяване на общуването завършват безрезултатно през май с отзоваване и на Живко Добрев като пълномощен министър в Атина.

Гърция активизира вътрешната си и външна политика, за да се превъоръжи, да реконструира армията и флота. Недоволни от бавните темпове, военните кръгове около генерал Пангалос извършват преврат през лятото на 1925 г. С отхвърляне на

³⁴ Стенографските дневници на XXI ОНС, II Р. С., с. 563; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2370, л. 216—217; ф. 176, оп. 5, а. е. 42, л. 168.

³⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2370, л. 228, 234; ф. 176, оп. 5, а. е. 42, л. 128—129.

³⁶ На 12. III. 1925 г. Лондон не ратифицира решението от 2. X. 1924 г. в Женева против войната като средство за разрешаване на конфликти. Вж.: История на дипломатията, т. III, с. 494.

³⁷ ЦДИА, ф. 322, оп. 1, а. е. 431, л. 8—11, 12—14.

³⁸ България и Гърция си разменят след Първата световна война пълномощни министри едва през юли 1923 г. — ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 3022 (цит. по *Матеева, М.* Цит. съч., с. 130—132).

протокола от Женева започва охлаждането между двете съседки, което достига кулминацията си с нахлуването на гръцките войски в Петричко на 20. X. 1925 г.³⁹

Неприложен, протоколът от Женева 1924 г. не може да удовлетвори българските усилия към съхраняване един от аргументите за териториална ревизия. Но същевременно неговото отхвърляне не съдействува за стабилизиране на българо-гръцкото общуване. Малцинственият въпрос остава нерешен през целия междувоенен период. Причислен към т. нар. „висящи въпроси“, той съществува като латентен конфликт в отношенията между двете съседки до Втората световна война.

³⁹ *Димитров, И.* Българо-италиански политически отношения 1922—1943. С., 1976, с. 77—78; *История на България*, т. III. С., 1964, с. 185.

ПРОТОКОЛ „КАЛФОВ—ПОЛИТИС“
В БОЛГАРО-ГРЕЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Мариана Новевска-Бодурова

Резюме

На основании богатого материала из разных источников, автор определяет основные моменты в подготовке Протокола „Калфов—Политис“ 1924 года, дальше рассматривается его подписание и наконец его провал. Вопрос этот находит полное освещение — сюда входят отношения между Болгарией и Грецией, место Общества народов в подписании Протокола, югославская реакция и т. д. Мнение автора, что главная цель болгарской внешней политики в указанный момент — прекратить процесс выселения болгар из Западной Фракии и Македонии, который осуществлялся на базе специальной конвенции, с одной стороны, и добиться признания болгарского меньшинства в Греции, (а затем и в других странах), с другой стороны, богато аргументировано.

В работе доказывается, что на отказ Греции принять Протокол повлияло в меньшей мере несогласие Югославии. Скорее всего здесь берут верх интересы самой Греции — не признать болгарское меньшинство на своей территории и таким образом увековечить свое господство в Западной Фракии и Македонии.

LE RÔLE DU PROTOCOLE KALFOV — POLITIS
DANS LES RELATIONS GRÉCO-BULGARES

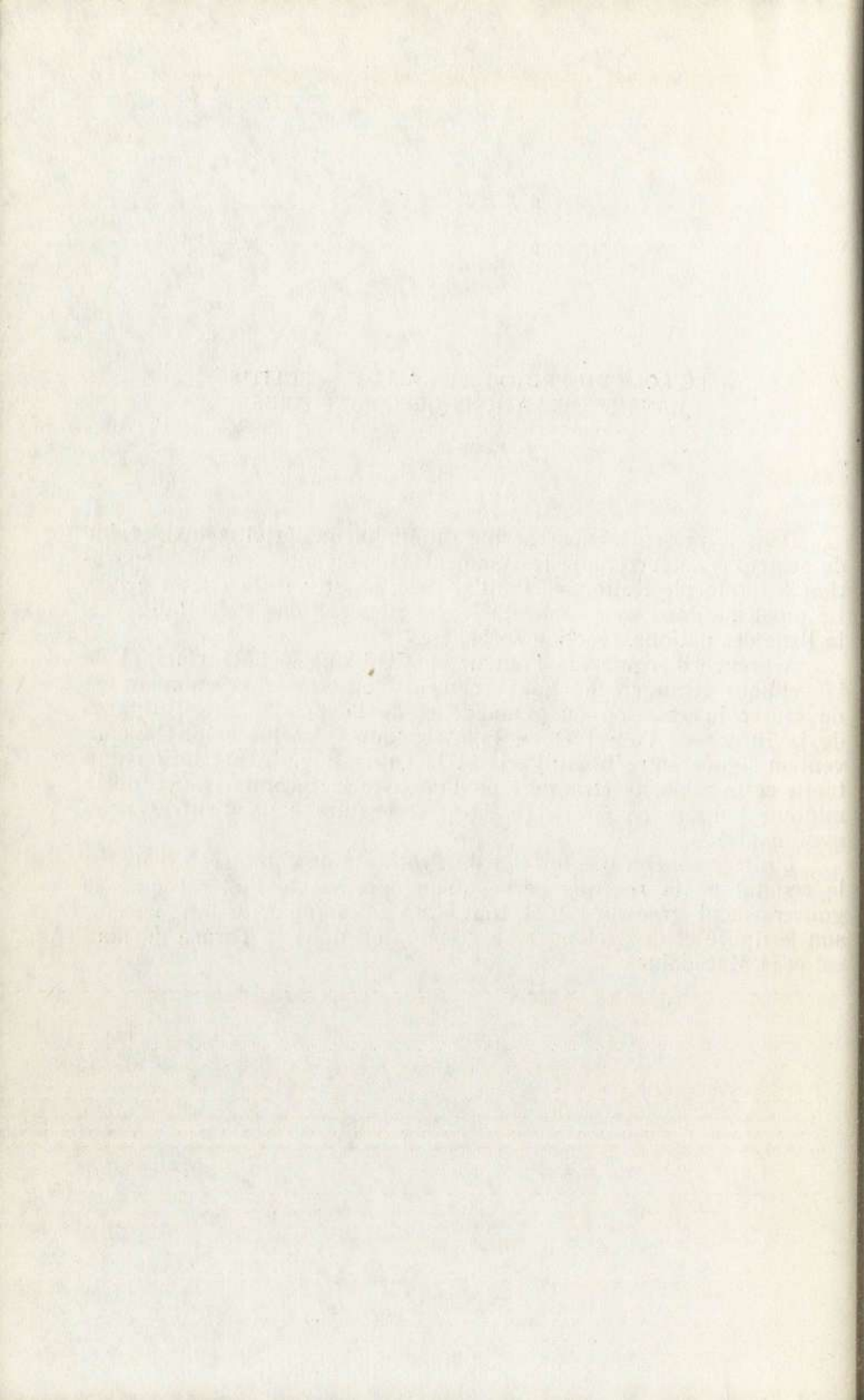
Marianne Iovevska Bodourova

Résumé

Dans le présent article, se basant sur un matériel considérable de sources, l'auteur étudie les moments importants dans la préparation du protocole Kalfov — Politis, 1924, sa signature et son échec. Le problème dans sa complexité — les négociations gréco-bulgares, la ligne des nations, réaction serbe, etc.

A preuve d'arguments l'auteur soutient que le but principal de la politique étrangère du gouvernement bulgare en ce moment est de causer la cessation du génocide et de l'expulsion des Bulgares de la Thrace de l'ouest et de la Macédoine, effectué selon la convention signée entre la Bulgarie et la Grèce d'une expatriation mutuelle de la minorité étrangère et d'imposer la reconnaissance de la minorité bulgare en Grèce (d'abord et ensuite dans d'autres pays avoisinants).

L'auteur conclut que le rejet du Protocole du côté grec est moins le résultat de la réaction serbe qu'une preuve de l'intérêt qu'a le gouvernement grec de renier tout droit à la minorité bulgare sur son territoire et de prolonger sa domination dans la Thrace de l'ouest et la Macédoine.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XX, кн. 3

Факултет за история

1982/1983

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CYRILLE ET METHODE“
DE V. TIRNOVO

Tome XX, livre 3

Faculté d'histoire

1982/1983

Йордан Митев

„НОВИЯТ КУРС“ НА ПРАВИТЕЛСТВОТО НА МАРСЕЛО
КАЕТАНО И ДЕМОКРАТИЧНАТА ОПОЗИЦИЯ
ПО ВРЕМЕ НА ИЗБОРИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО
СЪБРАНИЕ (26. IX. 1968—26. X. 1969 Г.)

Jordan Mitev

„LA NOUVELLE ORIENTATION“ DU GOUVERNEMENT
DE MARCELLO CAETANO ET L'OPPOSITION
DÉMOCRATIQUE PENDANT LES ÉLECTIONS
(26. IX. 1968—26. X. 1969)

София, 1983

PROVINCIALE...
DE...
...

...

LA NOUVELLE...
DE MARCELLO...
...

Историческият опит на Португалия доскоро бе обект на световната историография предимно по отношение на ранния колониализъм. Със смъкването на диктатурата на Каetano погледите на журналисти, политически наблюдатели и професионални историци отново е насочен към тази държава, която в продължение на десетки години бе гледана като на „задния двор“ на Европа.

От един периферен в географско и тематично значение предмет на исторически изследвания Португалия бързо се превърна в една от най-изследваните страни в най-ново време. Тази промяна по отношение на тематичната значимост на португалското историческо развитие се дължеше и на динамичните, и често пъти зигзагообразни насоки на нейното политическо бъдеще в годините, последвали края на фашистката диктатура.

В продължение на дълго време Португалия бе на един своеобразен исторически кръстопът на развитие — дали да се продължи пътят на демократизацията и радикализацията на основните революционни промени, или да се „спре“ на определена граница, запазваща, макар и в условно-ограничена степен, политическото господство на португалската буржоазия. По този начин вътрешнопартийните и гражданските проблеми, които срещна Португалия след Каetano, придобиха общо теоретическо значение за съдбата на буржоазната демокрация в Западна Европа в най-ново време и възможната степен на революционни промени след една сравнително мирна политическа революция, която още не е изпълнила своята социална програма.

Именно поради това изследването на най-новата политическа история на Португалия има общо значение за европейската история. Особено важен в това отношение е проблемът за своеобразното „спиране“ или поне задържане на революционните преобразования специално в социалната сфера, извършени под маската на „нова политика“ и „нов курс“ от изплашената за своето политическо господство португалска буржоазия.¹

По тези причини в настоящата работа се спираме на този въпрос чрез изследването на един частен случай от най-новата история на португалската революция. Слабо познат на българския читател, и то повече като информация, отколкото като

¹ *Campinos, J. Ideologia politica do estado salazarista, Lisboa, 1975, p. 10.*

изследване, този въпрос още не е получил адекватно на значението си разрешение дори в рамките на португалската национална историография.

В буржоазната историография той се засяга бегло в някои разработки, в които се прави преди всичко характеристика на режима на Марсело Каetano.² В тези изследвания буржоазните автори не дават вярна оценка на „новият курс“ на Каetano и това е напълно обяснимо.

Португалските комунисти отделят значително място на борбата на Комунистическата партия и демократичната опозиция през периода 1968—1974 г. Дейността на партията през този период се анализира преди всичко от нейния генерален секретар Алваро Кунял³, както и от други прогресивни автори.⁴ Разглежданият въпрос е частично засегнат в някои обобщаващи изследвания на наши и съветски историци.⁵

В настоящата работа си поставяме за цел да осветлим най-важните моменти от политиката на новото правителство на Каetano в първите години от неговото управление, да разкрием някои аспекти от социално-икономическите последици на тази политика и да направим анализ на позицията на Комунистическата партия и демократичните сили в Португалия по време на изборите за национално събрание.

Основен научен фонд на работата са нелегални издания, все още слабо известни на изследователите във от Португалия.

От втората половина на 1968 г. до средата на 1974 г. в Португалия стават важни политически събития. На 26. IX. 1968 г. политическата сцена напуска един от най-старите диктатори в

² *Soeiro, U.* Intervenção política (Democratas de Braga 1949—1970), Porto, 1973; *Caetano, M.* Depoimento, Rio de Janeiro, 1975; *Spinola, A.* Portugal e o futuro, Lisboa, 1974; *Saraiva, J.* História concisa de Portugal, Lisboa, 1979; *Crespo, M.* Porque perdemos a guerra, Lisboa, 1977; *Lucena, M.* O Marcelismo, Lisboa, 1976.

³ *Cunhal, A.* Relatório da actividade do Comité Central ao VI congresso do PCP, Lisboa, 1975; *Radicalismo pequeno burguês de fachada socialista*, Lisboa, 1974; *A revolução portuguesa (O passado e o futuro)*, Lisboa, 1976; *Discursos políticos*.

⁴ *Baptista, J.* Caminhos para uma revolução, Amadora, 1975; *Tengarinha, J.* Combates pela democracia, Lisboa, 1976; *Coelho, A. B.* O 25 Abril e o problema de independencia nacional, Lisboa, 1975; *Soares, M.* Portugal Amordaçado (Depoimento sobre os anos do fascismo), Lisboa, 1974; *Coelho, J.* A resistencia em Portugal, Porto 1974.

⁵ *Шейнис, В.* Португалия: исторический поворот, „МЭ и МО“ 1974, кн. 11; *Фильштинский, С.*, „Португалия“: либеральные посулы и действительность, „МЭ и МО“, 1972, кн. 5 и др. След Априлската революция у нас се появява публицистичната книга на *Димитър Шишманов*, „Кръв и карамфили в Лисабон“, С., 1975; *Петков, П.* Португалските колонии в Африка и световният империализъм, Ново време, 1972, кн. 9, с. 70—88 и др.

Европа Антонио де Оливейра Салазар. Неговото място е заето от не по-малко реакционния професор по право в Лисабонския университет Марсело Каetano. Той провъзгласява „нов курс“ в правителствената политика, който в основата си е продължение на старите салазаристки методи на управление. В политическите кръгове на буржоазното общество се коментира, че идването на Каetano на власт в Португалия ще настъпи така дългоочакваната „политическа пролет“⁶.

В противовес на тези предвиждания и през този период борбите на португалския народ срещу настъплението на фашизма продължават с неотслабваща сила. Те се увенчават с успех на 25. IV. 1974 г., когато в Португалия е свалена фашистката диктатура, установена в резултат на военният преврат от 28. V. 1926 г. Превратът бе подготвен и осъществен от най-реакционните сили на крупната буржоазия и едрите латифундисти и с неговото извършване се слага край на съществуването на Първата португалска република (1910—1926 г.).⁷ В свалянето на режима участвуват елементи от най-различни сектори — радикали и анархисти, част от монархистите и представители на католическата църква.⁸

Социалните и икономическите последствия от политиката на републиканските правителства в началото на двадесетте години дават своето отражение в обществено-икономическия живот на страната. През първата половина на 1926 г. изпъква с цялата своя острота кризата, задълбочавана от трудностите на адаптацията на Португалия към новите условия в Европа след Първата световна война. Републиката не разполага с политически подготвени личности, способни да наложат реформите, които страната и нейните институции изискват. Свободите, които давал републиканският режим, бавно и постепенно се превръщат в анархия. Партиите са разстроени и дискредитирани, а парламентът се оказва неспособен да изпълнява своите функции пред нарастващия хаос в страната.

Реакционната военщина се възползва от създадените благоприятни условия и с подкрепата на едрата буржоазия и крупните латифундисти извършва военния преврат.⁹

През следващите години Португалия свързва съдбата си с професора по административно право Антонио де Оливейра Салазар, който на 28. IV. 1928 г. е назначен за министър на финансите, а от 5. VII. 1932 г. за министър-председател.¹⁰

⁶ Crespo, M. P. Porque perdemos a guerra, Lisboa, 1977, p. 85.

⁷ Oliveira, M. Diário de um jornalista 1926—1930, Lisboa, 1973, p. 49—51.

⁸ Коломиец, Г. Н. Очерки новейшей истории Португалии, М., 1965, с. 19.

⁹ Пак там.

¹⁰ Baptista, J. Caminhos para uma revolução, Amadora, 1975, p. 102.

Цялата дейност на фашистките правителства, оглавявани неизменно от Салазар до 26. IX. 1968 г., е насочена към засилване на експлоатацията на работническата класа и другите слоеве от населението. За тази цел салазаристките управници поставят целия държавен апарат — армия, закони и съд, в служба на едрия капитал. Те създават гигантски апарат за координация, ръководство и икономическо господство според изискванията на корпоративната държава. Опозиционните партии — Републиканската, Свциалистическата и Комунистическата, преминават в нелегалност. Като единствена легална партия остава да съществува фашистката партия на Салазар — „Национален съюз“ (по-късно „Национално народно действие“), която води началото си от 1930 г.¹¹

Идвайки на власт, фашизмът довежда до пълното унищожаване на половинчатите свободи на Първата португалска република. Жестоко се пресичат всички опити за подобряване живота на трудещите се. Опора на диктатурата на Салазар са терорът, силният репресивен апарат и най-реакционните кръгове на католическата църква. Именно поради тези причини фашизмът в Португалия се задържа на власт четиридесет и осем години (28. IV. 1926—25. IV. 1974 г.).¹²

След Втората световна война Португалия заема особено двойствено положение в европейския континент — като държава-колонизатор, от една страна, и като държава, зависима от едрия капитал, от друга. За разлика от много други страни Португалия след войната разполага с големи валутни резерви, натрупани от доставката на суровини и материали на воюващите страни, и от експлоатацията на своите колонии. В същото време тя си остава една от най-изостаналите страни в Европа.¹³

Салазар управлява Португалия близо четири десетилетия. На 6. IX. 1968 г. след кратко боледуване престарелият диктатор трябвало окончателно да лиши своите привърженици от илюзията за неговата изключителност в политическия живот на страната. Най-ревностните представители на режима се страхували, че това събитие ще предизвика дълбока криза в държавата, дори падането на фашисткия режим. Освен това Салазар не взел мерки за осигуряване на своя „наследник“ — обстоятелство, което предизвиква дълбоко безпокойство сред членовете на фашистката партия „Национален съюз.“ Някои политически експерти

¹¹ Новейшая история 1918—1939, М., 1972, с. 350.

¹² *Caetano, M. Mandato indeclinável*, Lisboa, 1971, p. 73.

¹³ *Diário Popular* de 24 de setembro de 1968.

виждали решаването на възникналата криза с възстановяването на монархията от 1910 г., но твърде малко са защитниците на подобно решение.¹⁴

Изненадващо за мнозина на 28. IX. 1968 г. президентът на Португалия Америго Томаш назначава за министър-председател Марсело Каetano. Обстоятелствата, при които Каetano идва на власт, са почти идентични с тези, при които Салазар поема управлението на държавата през двадесетте години. Както Салазар, така и Каetano бе човекът, „поканен“ от най-реакционните сили на финансовия капитал да поеме държавното кормило в една изключително сложна за страната обстановка.

Още в първите дни след влизането си в длъжност новият министър-председател провъзгласява така наречения „нов курс“, според който политическият живот в страната трябвало да бъде „либерализиран и дори демократизиран“. Каetano заявява, че би искал час по-скоро да види възстановени „свободите“, и поради това разгърнал широка пропагандна кампания.¹⁵

На практика правителството не възнамерявало да провежда провъзгласената политика на либерализация и реформи. Както предишното правителство на Салазар, така и това на Каetano бе правителство на терористичната диктатура на монополите, свързани с чуждестранния империализъм. Неговата основна цел бе продължаване на политиката на салазаризма чрез прокарване на нова политика, скрита под маската на социалната демагогия. Изчезването на Салазар от политическата сцена става в момент, когато фашисткия режим се намира в дълбока криза повече от всеки друг път, криза, определена от неговата нездрава социална база, подкопана от широкото народно недоволство, от безизходната ситуация на колониалната война и от нарастващата международна изолация.

Правителството възнамерява да открие след отстраняването на Салазар от власт нови възможности, за да укрепи и разшири своята социална база. Преследвайки тази цел, то се стреми да привлече близките по идеи кръгове от опозицията, да изолира комунистическата партия и другите сили на левицата, да обуздае недоволството, като нанася внезапни удари върху прогресивните сили, и да разширява пътищата за получаване на подкрепа от международната реакция.¹⁶

Формирането на това правителство поражда опасни илюзии

¹⁴ *Figueiredo, A.* Portugal; Cinqenta anos de Ditadura, Lisboa, 1975; p. 286; *Manuel Crespo.* Op. cit., p. 84.

¹⁵ Documentos do Comité central 1965—1974, Lisboa, 1975, p. 118.

¹⁶ *Idem.*, p. 117.

които можели да намерят почва сред някои сектори от опозицията и да предизвикат прояви на колаборационизъм и капитулация. Ето защо ЦК на Португалската комунистическа партия още след назначаването на Каetano за министър-председател заяви, че „новият курс“ на правителството на Каetano ще бъде в основата си продължение на стария курс на Салазар. Партията подчертава, че краят на фашизма в Португалия не може да дойде в резултат на действията на онези сили, които искаха да го спасят, отбелязва, че само португалският народ, само единството и борбата на демократичните сили може да доведе до свалянето на фашизма и установяването на демократичен режим.¹⁷

За да се направи точна и вярна оценка на политическия момент, не може да не се вземе пред вид класовият характер на новото правителство, нито да се пренебрегнат трудностите, които преживявала фашистката диктатура. В този смисъл Комунистическата партия посочи, че основната политическа задача трябва да бъде разобличаването на антинародния, антидемократичния, антинационалния характер на правителството на Каetano и неговото намерение да продължава и засилва репресивните срещу комунистите и левите сили, както и стремежите му да разширява ескалацията на колониалната война.¹⁸

В същото време партията видя необходимостта от незабавно използване на новата обстановка за „раздвижване“ на политическия живот в страната. Историческата практика показваше, че бе необходимо да се воюва за позиции, за налагане на нов курс на политическата борба, който да окаже ефикасно противодействие на демагогската политика, провеждана от правителството на Каetano.

След като направи оценка на създалата се в страната нова политическа обстановка в резултат от идването на власт на правителството на Каetano, ЦК на ПКП формулира осемте главни задачи на демократичната и национална революция:

1. Сваляне на фашизма и установяване на нов демократичен режим.
2. Ликвидиране властта на монополите.
3. Провеждане незабавно на аграрна реформа.
4. Подобряване на жизненото равнище на трудещите се.
5. Освобождаване на Португалия от влиянието на чуждия империализъм.
6. Признаване правото на независимост на колониалните народи.

¹⁷ Idem., p. 96.

¹⁸ Idem.

7. Демократизация на образованието и културата.

8. Провеждане на политика на мир и сътрудничество с всички народи.¹⁹

Комунистическата партия утвърждава главната политическа задача на настоящия етап, а именно борба за съставяне на временно правителство, чиято главна цел ще бъде установяването на демократични свободи и незабавно провеждане на свободни избори. В същото време тя вижда, че изключително важно значение за развитието на демократичното движение би имала борбата за укрепване преди всичко на единството на работническото движение, като политическата борба се разгръща под най-различни форми, но с поставянето на конкретни политически цели.²⁰

Поради това ЦК на ПКП поставя на преден план основните направления на антифашистката борба относно първия и най-важен момент от нейната програма — свалянето на фашизма и установяване на нов демократичен режим. Тези основни направления са:

1. Борба срещу репресиите, съпроводена с искане за незабавно освобождаване на политическите затворници, отмяна на мерките за сигурност и отстраняване на тайната политическа полиция.

2. Борба за свобода на словото, отмяна на цензурата, разрешаване на събранията и достъп до средствата за информация.

3. Борба за правото на организации и провеждане на свободни избори за национални синдикати.

4. Борба за удовлетворяване на социалните и икономическите искания на трудещите се, за увеличаване на заплатите, за ревизия на колективните трудови договори и ново преразглеждане на данъчната система.

5. Борба за незабавно прекратяване на колониалната война, за връщане на португалските войници в метрополията и за провеждане на нов закон за военната служба.²¹

Тези конкретни искания отговарят на интересите на португалския народ и показват правилното отношение на партията по най-наболелите и животрептящи проблеми на трудещите се. Още на 22. IX. 1968 г. ЦК на ПКП подчертава също, че би било сериозна грешка, ако в новата обстановка бъде отслабена борбата за икономически искания.²²

Вълната на работническите стачки в района на Лисабон през първата половина на 1969 г., в които вземат участие пове-

¹⁹ Avante, ano 38, série VI, N 396, Outubro—Novembro de 1968.

²⁰ Documentos do Comité Central 1965—1974, op. cit., p. 199.

²¹ Idem., p. 96—97.

²² Кунял, А. Страницы борьбы, М., 1977, с. 56—57.

че от 100 000 души, потвърждават правилността на политическата линия на партията. Силата на работническото движение е демонстрирана по време на стачката на железопътните работници от 6. X. 1969 г., в резултат на която са парализирани главните железопътни възли на страната. В края на 1968 г. и началото на 1969 г. стачкуват работниците от Лисабон, Порту, Барейро, както и работниците от Сантарен и Рибатежу.²³ В цяла Португалия трудещите се борят решително за подобряване условията на живот.

Още на третия месец от управлението на новото правителство става ясно каква ще бъде и занаяпред политическата линия на кабинета на Каetano. Новият диктатор, който съставил т. нар. кабинет на „компромиса“, не възнамерява да изведе Португалия по пътя на демокрацията, но прави всичко възможно да излезе от кризата чрез засилване на репресиите и терора. Чрез маската на либерализма той се опитва да излезе от вътрешната и външната изолация, да привлече „неутралните“ кръгове от опозицията, за да създаде по този начин среда, обкръжение за задържане развитието на антифашистката борба, да изолира комунистическата партия и демократичните сили с цел да ги репресира по-лесно.²⁴

Във всички правителствени актове и декларации (придружени с демагогски обещания) прозира единствената цел — продължаване на политиката на Салазар към експлоатация, терор и разширяване на военните действия срещу колониалните народи.

Когато на 27. IX. 1968 г. в своята първа реч като шеф на правителството Каetano говори за „толерантност към идеите“ и за своето намерение да се бори, за да не бъдат португалците разделени помежду си като врагове, за „свободите“, които иска да види реставрирани, някои кръгове от опозицията виждат в тези думи една действителна програма за либерализация, която може да доведе до ликвидирането на фашизма и до легалното признаване на политическите партии.²⁵

На практика обаче псевдореформите и лъжливите обещания се съпровождат с нови „мерки за сигурност“. Обезпокоено от размаха и силата на антифашисткото движение, правителството обявява за незаконни всички прогресивни организации, създадени след 27. IX. 1968 г. То започва преследването на всяка демократична дейност, засилва цензурата, разгонва ръководството на профсъюзите, фабрикува политически процеси, издава

²³ Avante, ano 39, série VI, N 410, dezembro de 1969.

²⁴ Documentos do Comité Central, op. cit., p. 95.

²⁵ Idem, p. 118.

на репресивните органи разпореждания за разгонване на събранията и демонстрациите. „Толерантността“, за която говори професорът по право, не се отнася за демократичната опозиция, която няма възможност да се бори за реализирането на демократичните принципи и да защитава интересите на португалския народ. Според Каetano тази „толерантност“ се отнася за добрите граждани“ от опозицията, които сътрудничат с правителството.²⁶

Политическата полиция (ПИДЕ) била тази, която определяла кои граждани са „добри“ и кои „ненадеждни“.²⁷ Португалците трябвало да изразяват своето съгласие с правителствената политика, за да не загубят работата си, хляба и дори живота си. Те не могли да излизат на улицата, за да изразят публично своите искания, не могли да се организират в политически партии, за да не бъдат обвинени в подривна дейност.

Антикомунизмът се явява централен елемент от политическата дейност на новото правителство. Не би могъл да се разбере смисълът на неговата политическа линия, ако не се вземе пред вид новата антикомунистическа кампания, която Каetano започва веднага след 27. IX. 1968 г. Антикомунизмът не визира само преследването на комунистическата партия, която до 25. IV. 1974 г. функционира в дълбока нелегалност. Той е повод, за да бъдат подтискани всички антифашистки сили, които продължават да се борят последователно за удовлетворяване на основните искания на португалските трудещи се.²⁸

Антикомунизмът сам по себе си бе средство в ръцете на правителството за разцепление на антифашисткото движение, за прокарване линията на разкол, която би привлякла към една колаборационистка политика някои слоеве от демократичната опозиция.²⁹

На 27. XI. 1968 г. в интимен кръг на свои привърженици Каetano заявява: „Необходимо е хората, които не искат да видят своята страна комунизирана, да определят политическата си линия на поведение и да бъдат на „разположение“, защото борбата изисква тяхното участие във всички полета, където протича социалният живот.“³⁰

Следователно Каetano виждал добри възможности чрез провеждане на подобна политика да „ангажира“ някои кръгове от опозицията, като по този начин би разширил базата на антико-

²⁶ Idem.

²⁷ PIDE (Policia Internacional e de Defesa do Estado) — Международна полиция и за защита на държавата.

²⁸ Documentos do Comité central, op. cit., p. 119.

²⁹ Idem.

³⁰ Idem.

мунистическите действия на правителството. Нещо повече, по времето на Салазар фашистките ръководители търсели утвърждаване на формулата „фашизъм или демокрация“, докато Каetano, верен на своята демагогска политика, измисля нова формула — „демокрация или комунизъм.“³¹

За да създаде илюзии, че новото правителство претендира да провежда действително курс към либерализиране на политическия живот, правителството трябвало да отговори по някакъв начин на настоятелните искания на трудещите се. През първите години на своето управление то е принудено да отслаби формално своята строгост по отношение на цензурата. Но на опозицията продължавало да бъде забранено да излага своето мнение в пресата във връзка с правителствената политика. Ако било разрешено на журналистите, минаващи за „либерални“, да подкрепят „либерализма“ на Каetano, то не се разрешавало на други да го разобличават.³² Публичните действия са забранени, а средствата за масова информация продължават да бъдат монопол на фашистите. Дори фестивалите на студентите давали повод за жестоки репресии.³³

На 10. X. 1968 г. в речта си в Министерството на корпорациите Каetano одобрил моментното състояние на корпоративните организации, които според думите му функционират като „живнено важен апарат за нацията“, а в речта си от 6. XI. 1968 г. заявил: „Корпоративизмът трябва да бъде живян и почувствуван изцяло от нацията. Трябва да доминира в ориентацията на предприятията и да прониква в съзнанието на работниците.“³⁴ Тези ясни декларации на наследника на Салазар говорят не за либерализиране на режима, а за безконечните маневри на правителството във всички сфери на социалния живот.

Подобна тактика правителството използва във връзка с опитите за сдружения на студентите, като обявява, че ще разреши „свободни“ избори на студентските асоциации в Коимбра и Лисабонския университет. По това време студентското движение в Португалия е значителна сила. Студентите протестирали преди всичко срещу остарялата система на образованието и тежкото им материално положение, но обективно техните протести са отправени против учрежденията и моралните устон на буржоазното общество, против самата система на държавната структура в Португалия.

Студентският въпрос се превръща в един от „най-трудни-

³¹ Avante, ano 38, série VI, N 389 (Especial), Janeiro de 1969.

³² Documentos do Comité Central, op. cit., p. 120.

³³ Idem.

³⁴ Idem, p. 121.

те“ за правителството на Каetano, което е принудено постоянно да ограничава правата на студентите. Зад множеството от декларациите на правителството по този проблем прозира явното намерение да се потърсят „нови мерки“ за запазване в университетите на старото, фашистко, реакционно функциониране на студентските асоциации, като по този начин постепенно се разрушава демократичното в тях. Става обикновена практика в един случай правителството да обещава, да използва „меки и разбираеми“ думи, а в други да заплашва с репресии.³⁵

Често пъти заплахите преминават в действия. На 6. XII. 1968 г. министърът на просветата Сарайва, който определя мощното движение на студентите като действие на една „малка група агитатори“, застава изцяло на страната на правителството, предавайки по този начин интересите на студентите.³⁶

Два дни по-късно, на 8. XII. 1968 г., закриването на Висшия технически институт в Лисабон и разпръскването на студентите от политическата полиция са доказателство за авантюристичната политика на правителството по един въпрос, който само няколко години след това ще се превърне в една от най-важните предпоставки за свалянето на фашисткия режим в Португалия.³⁷

Комунистическата партия заявява нееднократно, че вътрешните противоречия на режима са неизбежни независимо от усилията на правителството за тяхното преодоляване. Правейки оценка на политическата обстановка, ЦК на ПКП подчертава, че курсът, приет от правителството на Каetano, не би могъл да осигури желаните резултати, и то неизбежно ще прибегне до старите мерки на Салазар.³⁸

В потвърждение на направената оценка от партията не след дълго правителството е принудено да отхвърли маската на либерализма и от началото на 1970 г. започва открита борба против демократичните сили, известна под названието „борба против тероризма.“³⁹

В неговия план влизат преди всичко мерките за „лов на комунисти“, в това число разкриването на централния нелегален апарат на комунистическата партия. Във вестниците се публикуват и се предават по телевизията портретите на борещите се в нелегалност ръководители на партията. Тайната политическа полиция арестува десетки видни лидери и активисти на работническото движение, на студентските и други демократични организации.⁴⁰

³⁵ Idem, p. 121.

³⁶ Idem.

³⁷ Idem.

³⁸ Avante, ano 39, série VI, N 407, Outubro de 1969.

³⁹ Avante, série VI, N 411, Janeiro de 1969.

⁴⁰ A defesa acusa, Lisboa, 1975, p. 209.

Правителството на Каetano бе готово на всичко. В един момент, когато страната се разкъсва от остра икономическа криза, то издига лозунга за „свещен съюз“, мобилизирайки всички свои сили, като продължава да лишава португалския народ от най-елементарни свободи, упражнявайки политика на терор и полицейски бандитизъм. През почти полувековната фашистка диктатура хиляди демократи минават през затворите. Както по времето на Салазар, така и сега, много от тях работят под постоянната заплаха да попаднат в ръцете на ПИДЕ.⁴¹

Правителството на Каetano „поема отговорността“ за престъпленията на тайната политическа полиция и дава на същата „зелена улица“, за да продължава мъченията, изтезанията и убийствата на португалските патриоти. В противоречие с декларациите действията на новия кабинет означават продължаване на деспотизма, на политическото неспокойствие, на несигурността.⁴² Така, както войната в колониите, полицейският терор е „табу“, в който никой нямал право да се меси, а на пресата е забранено да изнася истината за фашистките престъпления.

От друга страна, Комунистическата партия заяви, че правителството на Каetano продължава същата финансова и икономическа политика, както при Салазар. Новият министър-председател предава изцяло на монополите и на чуждия империализъм интересите на работническата класа, на дребната буржоазия и средните слоеве, а с това и независимостта на Португалия.

Правителствената върхушка улеснява проникването на чуждестранния капитал и в колониите, където се предоставят военни бази на НАТО. През октомври 1968 г. на сесията на НАТО, която се провежда в Лисабон, Каetano в замяна настоява за политическа подкрепа от страна на държавите-участници в пакта, във връзка с колониалната война в Африка. Португалските депутати — адмиралите Родригеш и Риборедо, успяват да измолят значителна материална помощ, използвайки за аргумент „съветската заплаха“, като подчертават нееднократно важното стратегическо положение, което заема Португалия.

Правителството получава оръжие от ФРГ, САЩ, Англия, Италия и Франция за продължаване на колониалната война. САЩ отпускат заем в размер на 430 000 000 долара. Разходите по войната в Африка се утвърждават в политиката на фашисткото правителство като разходи от изключително естество, като разходи с приоритетен характер.⁴³

⁴¹ Idem.

⁴² *Avante*, série VI, N 408, 2 Quinzena de Outubro de 1969.

⁴³ *Кунял*, А. Португалия: борба против фашисткой диктатуры, Коммунист, 1972, кн. 6, с. 108.

Правителството се надява да разреши икономическите и финансовите трудности не за сметка на монополите, чиито печалби ревностно поощрявало, а за сметка на интересите на португалския народ. Независимо от това официалната пропаганда „констатирала“, че в страната се утвърждава процесът на „бурното“ развитие на промишлеността. Не след дълго обаче, лично Каetano е принуден да признае истината за икономическото състояние на държавата. В края на втората година от неговото управление той заявява: „Ние преживяваме критични часове. Не трябва да мислим, че сме постигнали изобилието. Аз не мога да скрия от страната, че пред нас стоят големи трудности, че те съществуват продължително време, възможно е дори да се разраснат и изострят.“⁴⁴

Месеци след идването на власт правителството на Каetano трябвало да се подготви за поредните избори за Национално събрание. Отчитайки създалата се политическа обстановка в страната и главно неуспеха на провеждания „нов курс“, то забранява всякаква пропагандна дейност от страна на опозицията и издава разпореждане до пресата да не публикува никакви документи на опозиционните сили.⁴⁵

Правителството отделя голямо внимание преди всичко на предизборната пропаганда, чиято цел е да се привлекат към правителствената политика „независими“ избиратели или дори представители на опозиционните сили, които биха гласували за правителството.

Претенциите на опозицията не са удовлетворени. Не е осигурена каквато и да е възможност за организиране на различните политически течения и опозиционни групи, които възнамеряват да вземат участие в избирателния акт. Много по-ограничени са възможностите да се прави предизборна пропаганда от страна на опозицията, като всички опити дори на ниво интервюта или статии в критиката са системно ограничавани от цензурата.⁴⁶

Преброяването на населението протича по старите начини от времето на Салазар, без участието на опозиционните сили. За да предотвратят подобна ситуация и да попречат преди всичко на идеята за отказ от участие в изборите, която някъде започвала да намира почва сред опозиционните кръгове, някои лидери на опозицията организират в различни райони на страната изборни комисии, които незабавно са забранени от правителството.

Нещо повече, министърът на вътрешните работи Рапазоте, за да „задържи“ ентузиазмът за участие в изборите, през ав-

⁴⁴ Diário de Notícias de 3. XII. 1970.

⁴⁵ Soares, M. Portugal amordaçado, Lisboa, 1974, p. 619.

⁴⁶ Idem.

густ 1969 г. (два месеца преди започване на изборите) заплашва опозицията с широк спектър от мерки за сигурност, изисквайки от Главната прокуратура да наложи най-строги ограничения върху политическата дейност на опозицията.⁴⁷

По този повод комунистическата партия настоява за съставянето на Комисия за защита правото на гласуване, която била формирана още при трудните условия от времето на Салазар.

От контактите, които се установяват между различните политически слоеве е образувана Временна комисия, в чийто състав влизат представители на различни социални групи — професори, адвокати, студенти и интелектуалци. Тази комисия изготвя специално съобщение до правителството за документите, които възнамерява да публикува, като настоява преди всичко да се осигурят гаранции по организацията на изборите и по-специално по преброяването на гласовете.

В отговор на тази молба правителството не само не публикува документите на опозицията, но счело за незаконно самото съществуване на Комисията по гласуване, като по този начин отива по-далеч, отколкото по времето на Салазар. От този момент нататък хората на режима на Каetano не оставят никакво съмнение, че по време на предизборната борба ще разчитат както обикновено, на своята власт и репресиите.⁴⁸

Преброяването на гласовете станало според партийните интереси на правителството. Числото на португалските избиратели през 1969 г. се покачило от един милион и двеста хиляди на един милион и осемстотин хиляди в сравнение с предишните избори, но и при това положение не достигнало дори и 20% от населението на метрополията (има се пред вид континентът с островите), без да се смята числото на хилядите португалци, работещи в чужбина, които имат право на гласуване, но такава не им е предоставено.⁴⁹ Хиляди граждани, имащи демократични разбирания, са елиминирани по най-различни начини, без да се коментира въпросът с колониите, където само белите имат право на глас.

Колкото до неравенството на положението между единствената легална партия „Национален съюз“ и различните опозиционни течения, чието съществуване никога не е признато за легално, може да бъде разбрана самата система на провеждането на изборите. Според правителството единствено партията „Национален съюз“ трябва да организира политическата дейност в страната по време на изборителната кампания.⁵⁰

⁴⁷ Idem.

⁴⁸ Documentos do Comité Central, op. cit., p. 169.

⁴⁹ Soares, M. Portugal amordaçado, op. cit., p. 620.

⁵⁰ Idem.

Правителството монополизира тотално всички средства за информация — телевизията и радиото чрез директен контрол, а пресата и другите средства за комуникация по косвен път, но достатъчно ефективно. Почти всички португалски вестници са в ръцете на финансовата буржоазия.

В началото на предизборната кампания правителството обявява, че средствата за масова информация не могат да бъдат използвани от опозицията, въпреки че някои опозиционни лидери правят опит за достъп до пресата, която се явява най-удобна за предизборна агитация.⁵¹

През целия период на предизборната подготовка, който продължава около една година, единствено партията „Национален съюз“ има възможност да използва всички средства на обществените комуникации — обстоятелството, което поставя опозицията при крайно неблагоприятни условия. Дори правителството счита за нелегална дейността по съставянето на изборните комисии. Страхът от полицията и от репресивните мерки създават обстановка, която фактически е резултат от жестоките традиции на почти полувековната фашистка диктатура.

Независимо от това положение най-организираните кръгове от опозицията, в които влизат комунисти, социалисти и прогресивни католици, изразяват мнението, че въпреки всички санкции от страна на правителството демократичната опозиция трябва да участва в изборите, макар и без „илюзии“.⁵²

Решението за участие в изборите за Национално събрание е продиктувано от съображения от високо морално естество. Опозиционните сили не се надяват на някакъв успех в изборителния акт, но със своето участие те получават възможност да разобличат системата на провеждане на изборите и да мобилизират голяма част от онези португалски избиратели, които предварително не възнамерявали да участвуват в кампанията. Затова на предизборните събрания на опозицията не се говорело за спечелване на изборите, а за събуждането на една политически разединена държава.

От 15 до 17. V. 1969 г. в Авейро се провежда конгрес на опозицията, на който присъствуват 1500 делегати, представляващи почти всички течения на опозиционните сили. На конгреса се подчертава, че издигането на кандидатурите на опозицията и разгръщането на интензивна избирателна кампания ще допринесе за разобличаването на фашистката политика, за засилване на борбата за постигане на най-близките цели и за удовлетворяване на исканията на опозицията.⁵³

⁵¹ *Idem.*

⁵² Documentos do Comité Central, op. cit., p. 194.

⁵³ *Куял, А.* Страници борьбы, цит. съч., с. 37.

В основните си аспекти платформата, защищавана на конгреса, не се различава съществено от програмните точки, разработени от различните опозиционни течения на голямото събрание на опозицията, което е проведено на 15. VI. 1969 г.⁵⁴

Било относително лесно да се стигне до съгласие на базата на една изборна платформа обща за цялата опозиция, а именно: възстановяване на основните политически свободи, отхвърляне (премахване) на корпоративизма, предоставяне на условия за ускорено индустриално развитие на страната, незабавно провеждане на аграрна реформа, справедливо разпределяне на националния доход, представяне на радикален план за социални реформи, които биха стабилизирали защитата на интересите на работническата класа, провеждане на национален референдум върху колониалния въпрос на базата на признаване правото на народите на самоопределение и политика на откриване към Изток.⁵⁵

Опозиционните сили изпитвали големи трудности преди всичко в стабилизирането на равновесието между различните политически течения, представени в изборните комисии, за да се създаде между тях необходимият механизъм за координация. При това демократичното движение в Португалия е затруднено от обстоятелството, че с изключение на комунистическата партия останалите течения, съставлящи демократичната опозиция, нямат дори организирани политически клубове. Представителите на Социалистическата партия често пъти се обявяват против единството и използват някои бюрократични положения, като настоявали за половината от местата в ръководството на демократичните изборни комисии и на половината от кандидатите в списъците, които участвували в изборите.

На 16. VII. 1969 г. в Лисабон, Порто и Брага социалистите създават своя собствена комисия, обвинявайки комунистическата партия в стремеж за „узурпиране“ на властта в комисииите.⁵⁶ От друга страна, работата на предизборните събрания на опозицията протича винаги под постоянната заплаха от полицейски репресии.

Може определено да се каже, че въпреки тези трудности политическата дейност на демократичната опозиция се разпростира в цялата страна. Опозицията излиза с две избирателни листи — едната на социалистите и католиците, която носи името „Изборна комисия на демократичното единство“ (ИКДЕ)⁵⁷, и

⁵⁴ Пак там.

⁵⁵ Пак там.

⁵⁶ Пак там, с. 44.

⁵⁷ CEUD (Comissão Eleitoral de Unidade Democrática).

другата на комунистите и прогресистите, наречена „Демократична изборна комисия“ (ДИК)⁵⁸.

Усилената нелегалност, в която функционират всички политически групировки в Португалия, им попречила да получат необходимата публична известност, за да развият по-широка политическа дейност.

Нещата в по-слабо политизираните райони на страната се развиват според предвижданията на правителството. На много места са представени избирателни листи единствено от ДИК и по този начин в една листа участвуват заедно всички политически групи без определени политически позиции. Това било сериозна грешка, която Португалската комунистическа партия не успява да предотврати. При това този разнолик състав на избирателните листи, служи за повод на правителството да обвини ДИК и ИКДЕ в „тенденциозна асимилация“ на участващите в листата.⁵⁹

На опозицията е предоставено твърде малко време, за да консолидира своите сили и да излезе с отделни листи. В тази напрегната обстановка лидерите на демократичното движение в Португалия са принудени да избират от двете злини по-малката, а именно — демократичните избиратели в някои райони да участвуват в една избирателна листа. По-късно комунистическата партия отчита това положение като сериозна грешка, тъй като в редица избирателни райони на страната тя трябвало да отстъпва при обсъждането на важни въпроси, свързани с нейната политическа платформа.

Преодолявайки вътрешните противоречия, които неизбежно съпътствували тяхната работа, изборните комисии търсели онези пунктове, които ги обединяват, с цел запазване на единството в борбата срещу настъплението на фашизма.⁶⁰

Правителството насрочва провеждането на изборите за 26. X. 1969 г. Това е направено умишлено, за да се използват затрудненията на избирателите, които масово ползвали своите годишни отпуски именно през този период — края на септември и октомври. Често пъти хората на режима си служат с най-различни средства, за да внасят разкол и колебание в редиците на демократичното движение. Управляващата машина, изправена пред неприятната перспектива да се среща ежедневно с една силна опозиция по време на предизборната кампания, не подбира никакви средства за борба срещу нея.

Понякога чрез агенти, маскирани като „ултрареволуционери“, тайната политическа полиция прониква на събранията на

⁵⁸ CDE ou CED (Comissão Democrática Eleitoral).

⁵⁹ *Caetano, M.* Depoimento, Lisboa, 1975, p. 59—60.

⁶⁰ *Soares, M.* Op. cit., p. 631.

опозицията и брутално разстройва тяхната дейност. Но почти винаги правителството на Каetano предпочита „косвените“ методи и преди всичко усърдното контролиране на пресата. Цензурата монополизира и рубриците в печата, които под натиска на общественото мнение първоначално са „предоставени“ на опозицията, придавайки им такъв характер, че след излизането на вестниците тези материали предизвикват най-малкото недоумение сред голяма част от опозиционните среди, които не дпускат подобна машинация от страна на правителствените органи.⁶¹

Независимо от обстоятелството, че на отделни места демократичната опозиция се оказва разделена, правителството не постига тези резултати, на които предварително се надявало. Въпреки многобройните опити за разпалване на политически интриги по време на изборната кампания опозиционните листи (които Каetano нарича „съперничещи помежду си“) представляват сами по себе си доказателство за съществуващото единство сред опозиционните кръгове в Португалия по най-важните аспекти на тяхната обща програма.⁶²

Непосредствено преди изборите ръководството на ДИК е сериозно обезпокоено от обстоятелството, че един от неговите кандидати, Фирмино Мартинш, е получил отвод от правителството, което на практика било доказателство за странната способност на португалските власти да считат някои кандидати от опозицията за „нямащи право“ да бъдат избирани. Тогава в знак на протест ДИК решава да прекрати своята дейност, докато от страна на правителството не бъде направена съответната замяна на този кандидат, като заявява, че и занапред ще организира своята дейност под знака на антифашистката солидарност.⁶³

В някои среди на демократичната опозиция се налага мнението, че организирането на опозиционното движение в две избирателни листи е отстъпление от принципите на единството и това щяло да се отрази пагубно върху резултатите от изборите. Такава постановка е погрешна, като се имат пред вид португалските условия, строгият контрол на цензурата и грубата намеса на правителството, което използва и най-дребните поводи за настъпление срещу демократичните сили.

През краткия период на предизборната борба опозицията в Португалия не би могла да изпревари собственото си развитие, а, от друга страна, грубото сливане на всички политически групировки затруднявало преди всичко дейността на Португалската комунистическа партия, която постоянно води непримирима бор-

⁶¹ Idem.

⁶² Caetano, M. Op. cit., p. 59.

⁶³ Soares, M. Op. cit., p. 634.

ба за чистотата на своите идейни позиции. Дребните, понякога формални противоречия се явяват като естествен спътник на работата на двете комисии, но в крайна сметка те не пречат на единството, демонстрирано по най-категоричен начин през есента на 1969 г.

Под тежестта на една организирана държавна структура, подсилена в годината на изборителния акт от всички „улеснения“, които властта създава за „своите“ изборителни, опозиционните сили в Португалия са поставени на голямо изпитание. Правителството увеличава сумата за предизборна агитация, като се опитва да „кореспондира“ на финансова основа с част от опозицията. Същевременно то осъществява перманентна активност на полицейските репресии.

От друга страна, бюлетините с гласовете според действащият изборителен закон се подготвяли по „поръчение“ от различните кандидати и по този начин в много изборителни райони не се получило еднообразие в хартията, от която се изготвяли изборителните бюлетини. Това, разбира се, позволявало да се „дешифрират“ бюлетините на демократичната опозиция от тези на партията „Национален съюз“.⁶⁴

Освен това според същите тези закони бюлетините за гласуване не се връчвали на изборителите в самите секции за гласуване, което поражда сериозни трудности специално в секциите от провинцията, които били откъснати от големите политизирани центрове на страната. Поради тези причини се появяват твърде сериозни и важни последствия за опозицията. Нейните кандидати нямат реалната възможност да контактуват със своите изборителни. Много от последните не успяват да получат бюлетини, за да гласуват за опозицията, и накрая трябвало да направят това по свое предпочитание.

Бюлетините на партията „Национален съюз“ са раздавани с помощта на пощенските служби, дори на места се раздават от „врата на врата“ от агенти на полицията в определения срок, докато кореспонденцията с бюлетините на опозицията е системно забавяна (нещо, което не изисквало особени усилия от агентите на тайната политическа полиция) и същите пристигат по своето местоназначение с огромно закъснение. На този план изпълват още по-ясно недостатъците на изборителния закон, който на практика блокира представянето на мнозинството от португалските изборителни, правейки ги зависими от властта на гражданските губернатори във всеки изборителен район.⁶⁵

⁶⁴ As Eleições de Outubro de 1969, Documentação básica, Lisboa, 1970, p. 652.

⁶⁵ Caetano, M. Op. cit., p. 61.

„Грешките“, допускани в преброяването на гласовете, показват стремежа на правителството да превърне изборите в поле за „изява на болшинството“, като Каetano заявява, че изборите ще бъдат израз на участието на „най-живите сили в Португалия“⁶⁶.

Комунистическата партия постоянно разобличава опитите на правителството да изопачи истината за провежданите избори, за неговото безцеремонно отношение към много от кандидатите на демократичната опозиция, които трябвало да бъдат лишени от право на участие в избирателния акт. Случаят с журналистката Мануела де Азиведу — известна писателка, която работила дълги години в столичния вестник „Диариу де Нотисиаш“, предизвиква енергичния протест на демократичната общественост в португалската столица. Властите я обявяват за гражданка без избирателни права, тъй като не „отговаря“ на необходимите условия, за да участва в изборите. Със своите критични материали тя била постоянен трън в очите на цензурата и трябвало да бъде отстранена от работа и право на гласуване.⁶⁷

Друг момент, който поставя опозицията в изключително неблагоприятна и сложна позиция, е въпросът с контрола върху изборите. Той се осъществявал от представители на правителството, които във всички случаи изисквали „доказателства за лоялност“ от избирателите, записани в съответната секция за гласуване. По този начин правителственият апарат създавал обстановка на напрежение и страх и това „невинно“ условие възпрепятствува извършването на точна проверка на бюлетините. Именно с това обстоятелство трябва да се обясни въздържането от гласуване на голяма част от населението, като в най-политизиранния център на страната — Лисабон, то достига внушителната цифра 51,9%. Съответно там, където проверката е била „понебрежна“, участието на населението в изборите достига до 90%.⁶⁸

Поради тези причини правителството отдава изключително голямо значение на големите избирателни центрове, където възможността да бъдат контролирани изборите е значително по-голяма.⁶⁹

Когато кандидатурите на опозицията имат определени шансове да спечелят, по същите места се засилват репресивните мерки от страна на правителството, за да бъде сломен народният ентузиазъм. Седалището на ДИК в Лисабон често пъти е нападено от елементи, които, ако самите не били полицаи, действували свободно под протекцията на полицията. Така например при излизането си от заседанията на ДИК в театъра „Вашко Санта-

⁶⁶ Idem, p. 84.

⁶⁷ Soares, M. Op. cit., p. 637.

⁶⁸ As Eleições de Outubro de 1969, op. cit., p. 651.

⁶⁹ Documentos do Comité Central, op. cit., p. 195.

на“ в Лисабон писателят Урбано Тавариш Родригеш, кандидат на опозицията от Бежа, е нападен от група развилняли се елементи пред очите на самата полиция.⁷⁰

Работата на първата пресконференция за пресата, организирана от ИКДЕ, е прекъсната от нахълтането на полицията в присъствието на португалски и чуждестранни журналисти. Едва в последния момент, в резултат на енергичната и решителна намеса на ръководещия пресконференцията Жозе Магальяеш Кодиньо, който отказва да се подчини на полицията, пресконференцията продължила своята работа.⁷¹ Въпреки това цензурата от своя страна „изрязала“ голяма част от изявленията на делегатите, направени по време на пресконференцията, а излизането на бюлетина на ИКДЕ в Лисабон, който съдържа различни документи на комисията по гласуването, е забранен от полицията.⁷²

Книгите, публикувани по времето на изборната кампания, както някои реферати и други материали, които живо интересуват избирателите, не можели да стигнат до тях. Като доказателство за „разгърнатата“ дейност на тайната политическа полиция (ПИДЕ) е случаят с книгите на Франсишко Зеня и Дуарте Видал — „Справедливост и полиция“, с „Политически ежедневник“ на Раул Рего, с книгата на Жозе Магальяеш Кодиньо „Да се говори ясно“ и с неговите „Политически речи“.⁷³

Младежите-доброволци от ДИК, които подпомагат изборната пропаганда на демократичната опозиция и по-специално онези, които се нагърбват с трудната задача да разлепват по улиците на Лисабон и другите изборителни центрове пропагандни материали, влизат в опасни инциденти и стълкновения с полицията. В резултат от тези сблъсъци не само обявленията и останалата пропагандна литература се унищожават, но често пъти и самите младежи са арестувани и подлагани на изтезания в полицията. Протестите на опозицията по повод на тези безпрецедентни прояви на „пазителите на реда“ съпътствуват нейната дейност почти през цялото време на предизборната кампания.⁷⁴

Членовете на „Националния съюз“ и правителството на Каetano се оказват особено „алергични“ към всякакъв диалог с общественото мнение съгласно „добрите стари“ традиции на Салазар. Откривайки изборите, Каetano поставил пред португалските избиратели фалшивата дилема, твърдейки, че ако демократичната опозиция спечели изборите за Национално събрание, то в страната незабавно би настъпил икономически и политически

⁷⁰ Soares, M. Op. cit., p. 638.

⁷¹ Idem, p. 639.

⁷² Idem.

⁷³ Idem, p. 639—640.

⁷⁴ Avante, ano 39, série VI, N 411, Janeiro de 1970.

хаос, който ще предопредели и съдбата на задморските територии. В повечето от речите на лидерите на управляващата партия антикомунизмът и колониалният въпрос заемат значително място. Реакцията плашела обикновените граждани с мита за комунистите, които „се стремели да разрушат новия ред, наложен от Салазар.“⁷⁵

В своя последен апел, отправен към избирателите на 27. X 1969 г. (вече след започване на изборите), Каetano заявява: „Не се заблуждавайте, избиратели. Със своя глас вие ще решите въпроса за мира и спокойствието в цяла Португалия, или ще предизвикате гражданска война в по-къс или по-дълъг срок.“⁷⁶

В навечерието на изборите става ясно, че участието на опозицията представлява параван, който служи на правителството, за да получи пред външния свят привидна законност, каквато правителствата на „новата държава“ никога не са имали.⁷⁷

Още в самото начало на предизборната кампания комунистическата партия подчертава, че участието на демократичната опозиция в изборите не трябва да означава непременно борба за изборна победа — нещо невъзможно при условията на португалската политическа действителност. Битката се водела не за „гласове“, а по-скоро за демистифициране на изборния процес и за вдигане на португалските трудещи се на решително политическо настъпление. Изборите предоставят широки възможности за решаването на тази задача и в този смисъл главният резултат за демократичната опозиция е манифестираното единство на демократичните и антифашистки сили в Португалия.⁷⁸

Една от главните цели на „либерализма“ на Каetano бе да разцепи антифашисткото движение, да създаде дефанзивна и колаборационистка опозиция и да изолира комунистическата партия. Правителството не можа да постигне тази цел посредством изборите за Национално събрание. През краткия изборителен период въпреки всички ограничения от страна на правителството на Каetano демократичните сили в Португалия развиват огромна политическа работа. Широките слоеве от населението имат за пръв път възможност от дълги години да участвуват в един политически процес — обстоятелство, което ги въоръжава със завидна политическа активност.

Оценявайки резултатите от изборите, комунистическата партия направи генералния извод, че фашизмът в Португалия не може да бъде свален по пътя на изборната борба. В резолюцията на ЦК на ПКП се казва, че „още веднъж паднаха на зе-

⁷⁵ Idem.

⁷⁶ *Caetano, M. Mandato indeclinável*, Lisboa, 1971, p. 73.

⁷⁷ *Avante*, ano 39, série VI, N 409, Novembro de 1969.

⁷⁸ *Documentos do Comité Central*, op. cit., p. 196.

мята илюзиите на тези, които мислеха, че могат да прекатурят фашистката диктатура единствено по пътя на изборната борба.⁷⁹

След приключването на изборите партията подчертава, че демократичната опозиция загуби изборите, но спечели изборната кампания.⁸⁰ При това правителството на Каetano е принудено да отстъпва, конфронтирано от остри нападки, като оставя на полето на изборната борба много от своята демагогия, с помощта на която през есента на 1968 г. то бе решило да управлява страната.

На практика с изборите за Национално събрание започва нова важна фаза в борбата на португалския народ срещу диктатурата. Независимо от репресивните мерки на правителството португалските трудещи се започват решително настъпление срещу „новия курс“ на правителството на Каetano. Изборите показват, че фашизмът в Португалия губи политическата инициатива, и разкриват неспособността на управляващата партия „Национален съюз“ да разреши националните проблеми на страната. Било очевидно, че фашизмът в Португалия търси изход за излизане от кризата, за разширяване на своята социална база, за подсилване структурата на своята държава.

Изборите, от които правителството желало да направи голяма „политическа победа“, се превръщат във фиаско за режима.

Демократичната опозиция, която активно участва в изборите за Национално събрание, не била такава, каквато я желал режимът — легална антикомунистическа опозиция, съставяна от хора, изолирани от народа. Правителството на Каetano вижда в нея широко народно движение срещу режима, срещу политиката на либерализъм, срещу самият изборителен фарс. Въпреки че правителството имало в свои ръце и използвало според своите съображения целия държавен апарат, въпреки трудностите и ограниченията изборната кампания се провежда под знака на участието на демократичните изборни комисии, които в контраст с празните декларации на фашистката пропаганда противопоставят политическа програма, отговаряща на интересите на най-широките слоеве от португалското общество. Официалните резултати разкриват машинациите на правителството. Те са доказателство за политическия упадък на фашизма и пълния провал на провеждания „нов курс“ на правителството на Каetano.⁸¹

На заседанието си от месец май 1970 г. ЦК на ПКП посочва, че независимо от многобройните опити правителството на Каetano не успява да преодолее трудностите, породени от голя-

⁷⁹ Documentos do Comité Central, op. cit., p. 200.

⁸⁰ Avante, ano 39, série VI, N 411, janeiro de 1970.

⁸¹ Documentos do Comité Central, op. cit., p. 195.

мата икономическа криза, а в политическия живот не настъпва така шумно коментираната „политическа пролет“.

Използвайки създалата се ситуация, характеризирана преди всичко от задълбочаващата се криза на фашисткия режим, демократичното движение в Португалия се устремява към постоянна офанзива, счупвайки по този начин оковите на политическата „неподвижност“ в страната, така характерна за времето на Салазар.⁸²

Правителството на Каetano явно разбира провала на своята политическа доктрина и се стреми да намери нови, по-съвършени методи в борбата срещу демократичното движение в страната. Една от поредните демагогски прояви на правителството бе разпускането на тайната политическа полиция (ПИДЕ) на 17. XI. 1969 г., която била „трансформирана“ в „Генерална дирекция за сигурност.“⁸³ Това, разбира се, не променя характера на спечелилата си печална слава машина за мъчения и убийства и би било наивно да се смята, че правителството ще отстъпи лесно своите позиции.

В края на шестдесетте и началото на седемдесетте години португалският фашизъм все още разполага с големи резерви и мощен държавен апарат — организиран, трениран, въоръжен и добре подготвен, за да репресира всякакъв опит на недоволство.

Ако в първите години от управлението на новото правителство то не прибегва до репресии от голям мащаб, било защото възнамерява да извлече полза от провежданата политика на либерализъм и защото репресиите биха провокирали неизбежно реакции, които в началото правителството се стреми да избегне.⁸⁴

Задълбочаването на кризата на фашисткия режим се изразява в изострянето на икономическото положение, в растящата вътрешна изолация, в разширяването на противоречията и разкола сред самата управляваща клика, в назряването на условията, поставящи като главна задача прекратяването на колониалната война и търсене на мирно решение на проблема. Тази криза води до неговото значително отслабване, съкращавала възможностите му не само да решава собствените си проблеми, но и да оказва съпротива на недоволството и борбата на португалските трудещи се.⁸⁵

На тази основа продължава да се развива борбата на демократичните сили и след изборите за Национално събрание. Счакките се отличават с висока организираност и се превръщат в

⁸² *Medina, J.* Salazar e os fascistas, Lisboa, 1978, p. 216.

⁸³ PIDE (A história da repressão), Amadora, 1974, p. 21.

⁸⁴ *Figueiredo, A.* Op. cit. p. 287.

⁸⁵ *Cunhal, A.* A revolução portuguesa (O passado e o futuro), Lisboa, 1976, p. 32.

еден от сериозните фактори в политическия живот на страната.

Общата картина на борбата на португалския народ през първите години от управлението на новото правителство показва също така, че различните сили и социални групировки преследват понякога нееднакви цели. Промислените работници се борят за осъществяване на своите искания, селскостопанските — за увеличаване заплащането на своя труд, войниците и офицерите недоволствуват против колониалната война, студентите се борят за университетска автономия, за право на обединения и асоциации, а интелигенцията се изправя за защита на културата.⁸⁶

Тези сили водят открита политическа борба за оставка на правителството и за предоставяне на демократични свободи. Понякога те са изолирани една от друга, понякога съвпадат по време. Те се водят на различно равнище и приемат най-различни форми — от скромни искания на работническите комисии до стачки и грандиозни улични демонстрации. Въпреки това те разширяват общия фронт на борба срещу фашистката диктатура, като се подкрепят взаимно и оказват все по-голямо влияние върху антифашисткото движение.⁸⁷

В края на 1969 г. в стачната борба вземат участие повече от 400 000 трудещи се. Това свидетелствува за дълбокото недоволство на португалския народ от съществуващото положение, за ръстта на неговата сплотеност, за политическата насоченост на тази борба към дълбоки социални промени.

Масовите действия на работническата класа се явяват един от главните фронтове на съпротивата срещу политиката на монополите и фашисткото правителство. Настъплението на работническата класа разстройва напълно плановете на правителството, което се надява, че след изборите за Национално събрание сянката на мълчанието и спокойствието ще се върне отново, за да падне тежко върху португалското общество.⁸⁸

Само три месеца след изборите обаче в Португалия отново започват репресиите и преследванията заради политически убеждения, като комунистите стават първите жертви. Опитът на новия диктатор да провежда политика на реформи завършва с провал. Центровете на опозицията, където тя извършвала своята предизборна дейност, са закрити, а огнищата на съпротива били жестоко потушавани от полицията.⁸⁹

⁸⁶ Documentos do Comité Central, op. cit., p. 208.

⁸⁷ Idem, p. 193.

⁸⁸ Soares, M. Op. cit., p. 656.

⁸⁹ Idem.

* * *

Антиправителствените чувства на голяма част от нацията, която търси изход от политическата безизходица, създадена по времето на Салазар, са изразени под най-открита форма през време на краткия изборителен период на 1969 г. На края на почти четиридесет и пет годишната мъчителна, гнетяща диктатура станало ясно кому е нужна жертвата от загубата на политическите свободи, след като състоянието на държавата и равнището на живота са в плачевно състояние, нещо, което след изборите за Национално събрание признават и най-ревностните защитници на фашистката диктатура. Португалия била изправена пред големи проблеми. Въпреки всички „усилия“ правителството не успява да ги разреши. Това обуславя до голяма степен нарастването на емиграцията, обстоятелството, което добре илюстрира състоянието на традиционната структура на португалската икономика.

По време на изборната кампания се казват истини, които в продължение на много години са погребвани в съзнанието на хората. След формирането на новото правителство на Каetano в Португалия никой не вярвал, че хората, които се появяват на политическата сцена след 26. IX. 1968 г., ще отхвърлят една политика, която те най-безцеремонно защитават по време на изборите за Национално събрание.

След приключването на изборната кампания, правителствената върхушка се „ограничава“ в борбата за постигане на две основни цели: издигането в култ на новия „спасител“ Марсело Каetano — автора на нашумелия „нов курс“ в държавната политика, за да бъде избран за шеф на новото правителство, и на второ място, за защита на колониалния проблем. По този повод правителството се стреми всячески да извращава позицията на португалската общественост, спекулирайки с шовинистичните настроения на голяма част от португалското общество, която има твърде неясно отношение по колониалния въпрос.⁹⁰

В стремежите си да защитят политиката на „новата държава“ нейните ръководители се опитват да стоварят върху гърба на Салазар отговорността за всички техни неуспехи. Правителството все по-често отправя псевдопатриотични призови, които са придружавани от постоянни заплахи срещу „предателите на родината“.

Колониалният въпрос заема неизбежно голямо място в политическия живот на страната. В модерните времена на шестдесетте и началото на седемдесетте години Португалия е държа-

⁹⁰ *Andrade, M., Oliver, M. A guerra en Angola, Lisboa, 1974, p. 199.*

вата-„парадокс“ в европейския континент. При това зверствата, с които си служат португалските войски в Африка, предизвикват справедливия гняв на демократичната общественост, а и неуспехите на португалците по бойните полета на Африка създават допълнително напрежение в страната.

Колониалният въпрос е поставен пред португалската общественост по време на изборите за национално събрание и само по себе си това обстоятелство представлява морална победа за опозицията и завоевание на човешката съвест за бъдещето на поробените колониални народи.

Независимо от негативните за демократичната опозиция резултати изборите от 1969 г. представляват важна стъпка на португалския народ в борбата за смъкване на фашистката диктатура. Твърдата позиция на демократичните сили по време на изборите за Национално събрание маркира историческия завой в политическия живот на Португалия. Тяхната дейност допринася, за да бъде дадена на Европа нова, вярна представа за Португалия, за това, че в тази изолирана малка страна на Пиренейския полуостров демократичните сили за пръв път така решително се противопоставят на една от най-дългите фашистки диктатури в стария континент.

„НОВЫЙ КУРС“ ПРАВИТЕЛЬСТВА МАРСЕЛО КАЭТАНО
И ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ОППОЗИЦИЯ ВО ВРЕМЯ
ВЫБОРОВ В НАЦИОНАЛЬНОЕ СОБРАНИЕ

(96 IX. 1968 — 26. X. 1969 г.).

Йордан Митев

Резюме

В течение длительного времени Португалия была объектом мировой историографии в основном в плане изучения раннего колониализма. После свержения власти Салазара 26. IX. 1968 г. интерес журналистов, политических наблюдателей и профессиональных историков снова был привлечен к этой стране. При этом внутреннепартийные и гражданские проблемы, с которыми столкнулась страна после 25. IV. 1974 г., получили общетеоретическое значение для судеб буржуазной демократии в Западной Европе в новейшее время. Именно поэтому изучение новейшей политической истории Португалии имеет общее значение для европейской истории.

В настоящей разработке автор рассматривает частный случай новейшей истории Португалии, в котором прослеживается борьба коммунистической партии и левых сил против „нового курса“ Марсело Каэтано и их позиции во время выборов в Национальное собрание.

Этот вопрос еще не получил разрешения, адекватное его значению, даже в рамках португальской национальной историографии. Основной научный фонд представленной разработки представляют документы и материалы еще малозвестные исследователям вне Португалии.

„LA NOUVELLE ORIENTATION“ DU GOUVERNEMENT
DE MARCELLO CAETANO ET L'OPPOSITION
DEMOCRATIQUE PENDANT LES ELECTIONS
(26. IX. 1968 — 26. X. 1969)

Jordan Mitev

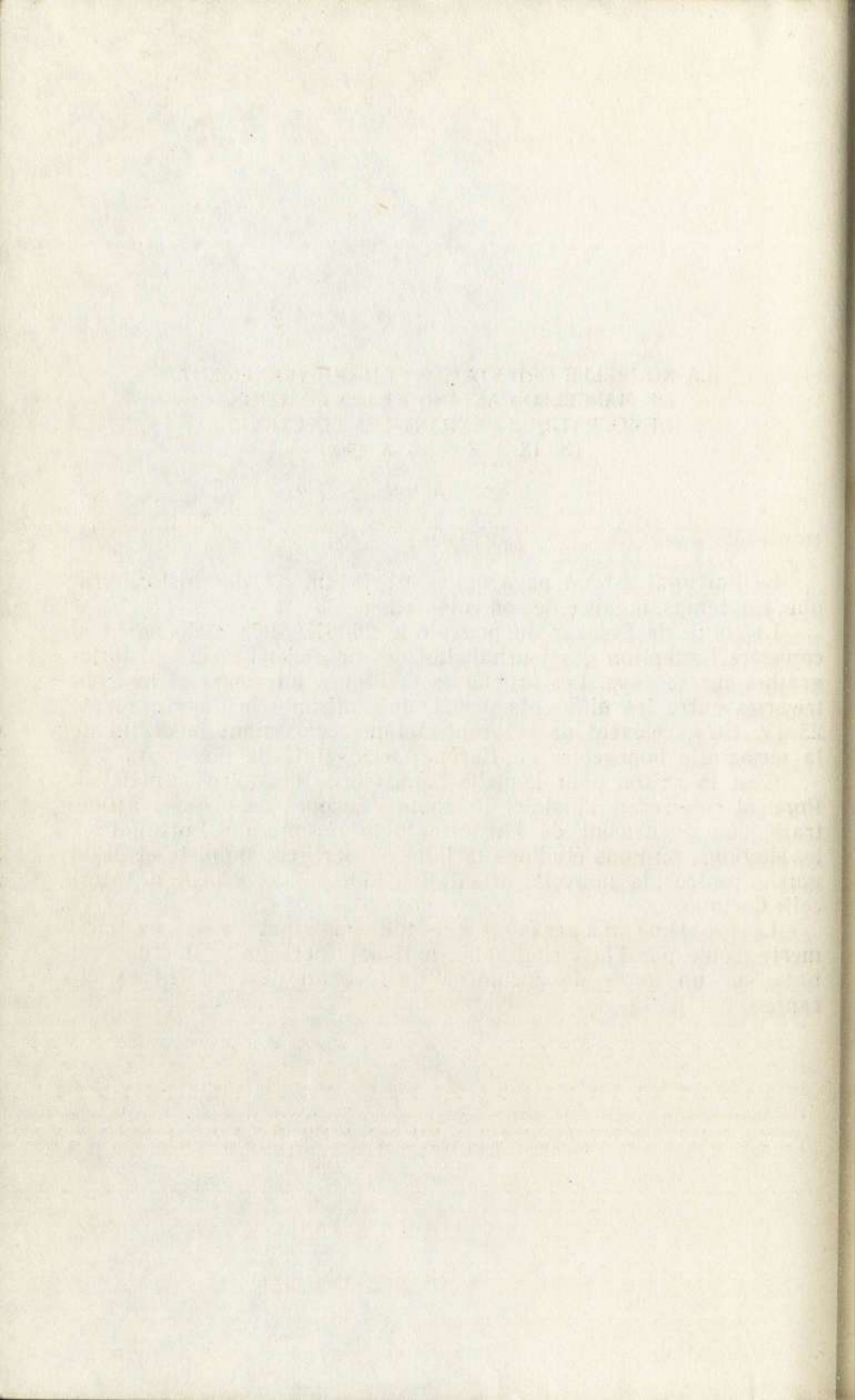
Résumé

Le Portugal est un pays qui a attiré l'intérêt des historiographes longtemps, à cause de son colonialisme.

La chute de Salazar du pouvoir le 26. IX. 1968 a de nouveau concentré l'attention des journalistes, des politiciens et des historiographes sur ce pays. Les problèmes politiques intérieurs et les controverses entre les différents partis, qu'a affronté le pays après le 25. IV. 1974, relèvent de la problématique concernant le destin de la démocratie bourgeoise en Europe Occidentale de nos jours.

C'est la raison pour laquelle l'analyse de l'histoire actuelle du Portugal éclairerait l'histoire de toute l'Europe. Le présent article traite d'un événement de l'histoire toute récente du Portugal — les élections, où nous étudions la lutte du parti communiste et de la gauche contre „la nouvelle orientation“ du gouvernement de Marcello Caetano.

Le problème n'a pas été encore étudié avec tout le sérieux qu'il mérite même par l'historiographie nationale portugaise. L'étude est basée sur un fonds de documents peu connu des chercheurs étrangers.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ,
том XX, книга 3

Рецензент Андрей Паптев
Редактор на издателството Цветанка Соколова
Художествен редактор Николай Александров
Технически редактор Правда Колева
Коректор Иванка Балъкова

Идана за набор на 29. IV. 1983 г. Подписана за печат на 20. XI. 1983 г.
Излязла от печат през м. декември Формат 60/90/16
Печатни коли 12 Издателски коли 12 Усл. изд. коли 11,90
Издателски № 26340 Литературна група II-6 тираж 530
Цена 1,56 лв. КОД 02/9531421311/0618-43-83

Държавно издателство „Наука и изкуство“ — София
Държавна печатница „Димитър Найденов“ — В. Търново

Цена 1,56 лв.